I

Перед зеленими святками, в неділю, горобцівський батюшка, отець Артемій Кремницький, добре виспався по обіді, встав і пішов через усі кімнати до зали. В залі на канапі сиділа його жінка, Сусана Уласівна, й передивлялась новий номер ілюстрованого великоруського журналу "Нива". Отець Артемій і його жінка були вже люде літні. Він був високий на зріст, широкий в плечах, костистий, трошки сухорлявий. З-під узенького лоба блищали невеличкі заспані темно-карі очі, такі блискучі, шо й сон не міг заслать їх туманом. Над його широкими устами вуса були підстрижені високо й рівно і стриміли над верхньою губою, неначе в клуні стріха над дверима. Отець Артемій був нервовий, жвавий і страх не любив, як за борщем або за чаєм вуса лізли йому в рот. Він висмикував їх пальцями, одбивався од їх червоним гострим язиком, задирав їх вгору пальцями; а коли вони вже геть-то надокучали, зараз хапав ножниці й спохвату та спересердя підтинав їх як можна вище, трохи не під самісіньким носом. Через це вуса в його стирчали над губою, ніби щітка з товстої волосіні. Розкішні його коси були розпатлані й завжди насовувались на вуха й на лоб і закривали й без того маленький його лоб.

Отець Артемій позіхнув і негарно роздявив свого широкого рота, широко розтягнувши поморхлі синюваті губи. Сусана Уласівна все перегортала номери "Нивы" і навіть не дивилась на свого чоловіка. Вона була поставна, тілиста, навіть трохи огрядна й важка на ході; але на її виду ще й досі було знать слід давньої краси. Довговасте, повне лице її не розплилося й до старості додержало свої делікатні пружки.

Отець Артемій вже видав заміж три дочки, і видав добре: старші дочки були гарні. Четверта дочка Валентина Артемівна, була теж гарненька, але трохи засиділась. Гарні, підхожі для неї женихи не траплялись. Старі батьки вже почали трохи задумуваться: їх брав острах, щоб дочка часом не зосталась навіки панною. Валентина ще зараз по

обіді поїхала в гості в близьке село до своїх приятельок, дочок управителя Шмідта.

І о. Артемій, і його жінка довгенько сиділи й мовчали, неначе й дух затаїли. В покоях було тихо. Навіть у пекарні було тихо: наймички порозходились по обіді на гулянку. Якось мертво було в просторних кімнатах, в просторній гостинній. Високі груші в садку заступали світ в вікнах з одного боку гостинної, і тільки з другого боку сонце кидало пучок проміння в двоє вікон, і те пасмо проміння обливало одлиском стіни, крісла, оббиті рябою недорогою матерією, збляклий та полинялий килим під столом, оправлені в чорні рями здорові картини премій до "Нивы". В гостинній було так тихо, що тільки ті картини, намальовані ярими різкими фарбами, наддавали життя мертвій кімнаті. Здавалось, що от-от буде чуть, як стара баба, намальована на картині "Бабині казки", розказує дівчатам та хлопчикам під вербою коло тину свою казку; як на другій картині давній кобзар заграє на своїй кобзі в "Теремі" московської боярині.

Отець Артемій і його жінка довгенько сиділи мовчки, мов дві статуї, закутані в темне убрання. Сусана Уласівна перестала перегортать листки "Нивы", поклала руки на стіл і схилила свою вже сивувату голову: вона думала за свою дочку. Отець Артемій несподівано закинув на спинку м'якого крісла свою кудлату голову й позіхнув з усієї сили на всю залу. Широкий рот, обрямований короткою борідкою, та ніздрі широкого носа зачорніли, неначе нори, проточені жуками та мишами серед глухої кропиви. Він зирнув на жінку й промовив:

— Чого це ти так задумалась, аж голову похилила? Отець Артемій, вдруге позіхнувши при цих словах, навіщось крутнув головою швидко й жваво і цмакнув з смаком, неначе випив стакан холодного пива або квасу з кислиць. Кудлаті темно-русі коси, на котрих вже подекуди біліла сивина, майнули й посипались з двох боків на сухорляві щоки. Лице о. Артемія неначе виглядало з якогось курінця.

— Оце думаю про Ватю… — обізвалась матушка, — я прикмічаю, що Ватя починає нудиться. Усе сидить та задумується. Вже й книжки покинула читати.

— Бо їй час заміж. Чогось наша Ватя засиділась. От не трапляється жених та й не трапляється. А вже, здається, їй йде двадцять третій рік, — обізвався о. Артемій.

— Вибачай-бо, двадцять другий, — обізвалась матушка, дивлячись в скляні двері, що виходили в садок в темнуватому кутку гостинної.

— Старші дочки якось швидше повиходили заміж, а ця сидить, — тихо промовила матушка.

— Бо старші кращі за Ватю, а Ватя… малою була собі нічого дівчина, а це чогось стала розпливаться та поганшать, — обізвався о. Артемій.

— От і поганшать! Ще що вигадай!

— А! погана справа, нічого й казать! Талія розростається… це зганжувало її постать. Треба шукати жениха, бо засидиться. В нас і грошей є кільки тисяч карбованців, а дівчина може засидіться. Треба напитувать жениха! — сказав о. Артемій і нервово махнув однією рукою на повітря.

— А де ж ти його напитаєш, як сам не приїде в наш двір? — спитала Сусана Уласівна.

— Адже ж оце незабаром настануть вакації. До нашого писаря приїде брат його жінки, студент університету; доконче приїде, бо й на великодних святках приїжджав. Треба його запрохать до себе в гості. Він вже на останньому курсі, — сказав о. Артемій.

— А як же його запрошувать, та ще й самого? Не прохать же до себе в гості й писаря, і його жінки! — сказала матушка.

— Треба доконче запросить і писаря, і його жінку; нічого не поможеться, — сказав о. Артемій.

— І його жінку? — аж крикнула матушка.

— Атож! Без цього не обійдеться.

— Його жінку? Та його ж жінка в себе вдома ходе в спідниці й зав'язується хусткою, як міщанка! — сказала матушка.

— В себе вдома ходить в спідниці й зав’язує голову хусткою, а до церкви приходе в сукні й простоволоса, — сказав о. Артемій.

— Але ж вона мужичка! Як я її посадовлю отут в кріслі між нашими гістьми; рядом з матушками, з управительшею, з її дочками? Ти, то ладен напхом напхать мою залу міщанками та й молодицями. А я цього не зроблю! — аж крикнула Сусана Уласівна.

Сусана Уласівна була гордовита. Вона бувала в гостях в священиків дуже рідко, і бувала не в усіх, а тільки в багатіших і просвіченіших, зналась з матушками, трохи більше просвіченими.

— Нічого робить. Доведеться посадовить її отут в кріслі, хоч, може, й не рядом з протопопшею та з управительшею. Писаря й писаршу можна попросить до себе в гості не доконешне ж тоді, коли в нас буде протопопша та управительша, а будлі-коли, іншим часом. Але ж пам'ятай, що це зробиться не для писарші, а для її брата, студента Леоніда Семеновича Панасенка. Його батько хоч і мужик, і мужик сірий, репаний, але купив сто двадцять, чи що, десятин землі… І купить ще більше, бо має гроші, і з його хазяїн на всю губу; а це все не жарти… Та

й, сказати по правді, нам і батько непотрібний, а потрібний його син, — сказав о. Артемій.

Сусана Уласівна похилила свою голову й довгенько думала, а потім підвела голову, ще довго дивилась на скляні двері, а далі промовила:

— Може, ти й правду кажеш… Доведеться запрошувать до себе й писаршу! нігде дітись. Але я до неї зроду-звіку не поїду в гості!

— Але що ж маємо робить. Треба добувати жениха. Колись-таки вже напоїмо чаєм писаршу та побалакаємо з нею про картоплю та цибулю, — сказав о. Артемій.

Сусана Уласівна нічого не одповідала, тільки важко-тяжко зітхнула. Її гордовитість заворушилась в душі, неначе розбуркана вовчиця в норі.

Сусана Уласівна була розумна зроду, вчилась в невеличкому пансіоні в Звенигородці в однієї німкені й зроду мала потяг до культурності. Своєю постаттю, манерами, своїм вмінням поводиться з людьми, з гістьми, прийняти їх в своїй господі, побалакать з ними Сусана Уласівна була більше схожа не на сільську матушку, а на панію, її поважність і навіть її неповорушливість, її огрядна постать ще більше наддавали їй салоновий поважний тон та солідність.

— Ти думаєш, що й я для своєї втіхи приймаю в себе отого писаря, отих поліціянтів, урядників, усяких станових приставів та панських управителів? Мені з їх усіх така втіха, як з порожнього міха, як кажуть в приказці, — обізвався згодом о. Артемій. — Запрошую їх до себе в гості, бо вони мені люде потрібні і часом стануть в пригоді.

Отець Артемій, дуже розумний зроду, був чоловік практичний, запопадний і вмів добувать якусь користь задля себе з усіх тих повітових та сільських начальників.

Од княгині він раз достав собі дурнички кільки сажнів дров на паливо та виканючив дубових колодок на комору й на школу. З своїм панком-поляком та управителями він так вмів справуваться, що вони дозволяли йому вивозить з своїх лісів деревні, а найбільше добрящих старих дубів на школу і навіть на церкву.

— Ото нудьга бере! — сказав жваво о. Артемій і якось нервово крутнувся в кріслі. — Чи не час вже самовар наставить? Після чаю мені стає якось трохи веселіше.

— Десь наймички порозходились, — сказала матушка, — але от незабаром вже поприходять з гулянки. Ти чудний чоловік, все тебе нудьга бере, а мені ніколи не буває скучно: сиджу собі та щось думаю, або шию, або "Ниву" переглядаю.

За стіною десь далеко почувся стукіт. Хтось гуркнув дверима.

— Оришко! Мотре! — гукнула матушка. — Оришко, а йди сюди! А настав лишень самовар, бо вже час наставлять!

Але матушка дурнісінько гукала: ні Оришка, ні Мотря не входили. Матушка обперлась обома руками об ручки крісла, підвела з великою труднотою свою огрядну постать і не пішла, а неначе посунулась через світлицю важкою ходою й коливалась на кожному ступені по-качиному, з одного боку на другий. Вона загадала дівчатам наставлять самовар.

Тільки що вона вернулась до світлиці й знов важко впірнула в крісло, надворі загуркотіла бричка, затупотіли коні.

— Ой, хтось приїхав в гості! Ой, не люблю я тих гостей, та ще й простих! — якось з острахом промовила Сусана Уласівна.

О. Артемій кинувся в столову й глянув у вікно.

— Це свої гості. Чогось наша Ватя швидко вернулась з гостей, — сказав о. Артемій з столової.

— Мабуть, в Блощинцях не застала нікогісінько дома, — сказала матушка.

Через хвилину двері в столову одчинились. Увійшла Ватя. Її лице було завішане чорною густою вуаллю. Вона одкинула вуаль і стала перед дзеркалом знімати з голови капелюш та розкутувать вуаль. З дзеркала неначе глянуло на світлицю її широке матове, трохи смугляве лице, з довгими тоненькими бровами з гострими кінчиками, котрі трохи посовувались аж на широкі виски. Ватя була непогана. Її чималі блискучі карі очі неначе плавали на підсинених білках. Широкуваті повні уста звивались дуже виразними звивками. Усі її пружки лиця були чималі, примітні, виразні. Ватя трохи скинулась на молдаванку або на грекиню.

Вона роздяглась, обтерла на виду порох хусточкою, помаленьку одійшла од дзеркала й якось помаленьку, не хапаючись, сіла в крісло проти матері. Її повненька постать сповнила нешироке крісло.

— Ото, мамо! Тільки дурно проїздилась в Блощинці до управителя. Не застала дома ні паннів, ні управителя, ні управительші. Навіть наймички кудись порозбігались. Одним одна баба сиділа на ґанку та куняла, дивлячись на кури та курчата.

— Мабуть, пани поїхали кудись в гості? — спитала мати в дочки.

— Управительша з дочками поїхала в гості до свого брата, а управитель поїхав кудись по ділу, в фабрику. Та й яка там веселість з управителя, хоч би я його й застала вдома! Я сказала погоничеві повертать назад з двору, — говорила Ватя.

— Не спосудилось. Шкода! Поїдеш вже в ту неділю та наговоришся з паннами досхочу, — обізвалась матушка, — а тим часом готуй стакани

для чаю. Оришка незабаром подасть самовар на стіл, — сказала матушка.

Ватя з неохотою підвелась, неначе вивернулась з м'якого крісла, і тихою, длявою ходою, нагадуючою ходу своєї мами, попростувала до столової, одчинила шафу й почала виставлять на стіл стакани та мисочки, її густі чорні брови були насуплені; вона спустила очі додолу й похнюпила голову. Панни, управителеві дочки, казали їй, що до їх частенько навідуються в гості ті паничі, що служать в близьких селах за вчителів в церковних школах. Ватя сподівалась стрінути, побачить їх і познайомиться. Але побачить їх не довелось, — і Ватя ходила й поралась коло стола смутна й невдоволена.

Вже й чай настоявся. Ватя поналивала стакани. Сусана Уласівна сіла на стілець і почала пити чай. Отець Артемій сів і собі на стільці, налив з стакана в мисочку чаю й почав похапцем студить чай в мисочці та сьорбати.

— А! Чи наймит вже розпріг коні? — несподівано крикнув о. Артемій і не поставив мисочки на стіл, а ніби кинув її. Краплі чаю забризкали білу чисту скатерку.

Ватя зирнула в вікно.

— Вже, тату, розпріг коні й заводить у стайню, — обізвалась Ватя.

— Нехай знов, знов запрягає! Треба побігти на вокзал. І о. Артемій, спішний та в'юнкий, не діждався, поки непроворна Ватя побіжить на ґанок. Його несподівано взяла нетерплячка. Він проворно підвівся з стільця, ніби підскочив, незважаючи на свою доходжалість, побіг в сіни, вибіг на ґанок і гукнув на погонича:

— Запрягай лиш знов коні та швиденько пополудную! Зараз побіжу на вокзал.

— Чого це тобі спотання заманулось їхать на вокзал? — спитала в о. Артемія матушка, як він вернувся в столову.

— А! я й забувся! В газетах писали, що буде проїжджать в Крим великий князь от так чи сьогодні, чи завтра, — вже добре не пам'ятаю. Або сьогодні, або завтра він буде на нашому вокзалі. Там же буде багато усякого народу. Виїдуть батюшки з містечка, виїдуть, може, деякі пани; а вже княгиня з Чорнокопитівки так доконешне виїде. Будуть стрічать великого князя. Побачусь з людьми, з панами, з батюшками, побалакаю з княгинею й нагадаю їй за себе. Може, вже й забулась за мене, як я стрічав архієрея в Чорнокопитівці, проводив його до неї в дім і навіть сподобився обідать в її домі. Знаєш, на вокзалі трапиться з кимсь поговорить, щось там почуєш: то з Києва хтось принесе звістки та новинки, то з сіл, то з княгининого двірця.

Матушці було невдивовижу, що о. Артемій так раптом забажав побігти на вокзал нібито без усякого діла. Він часто навідувавсь туди, сливе щотижня стрічав батюшок, котрі їхали з Києва; розпитував про консисторію, про митрополита, за архієреїв, за новинки в Києві. Все це о. Артемій мотав собі на вус.

О. Артемій озирнувсь і глянув на здоровий годинник, що висів на стіні за його спиною й цокав маятником так здорово, неначе хтось лупив молоточком по розбитій тарілці.

— Ой час їхать, ой час! — крикнув о. Артемій і крутнув головою так швидко, що його довгі коси обвилися трохи не кругом шиї і одно пасмо впало йому на ніс і трохи не потрапило в мисочку з чаєм. О. Артемій одкинув косу за вухо, нагнувся над мисочкою й почав хапки пити чай. Неслухняні коси знов висунулись з-за обох вух, звісились і впали по обидва боки мисочки.

"Може, мене допустять приступить до самого великого князя… поруч з княгинею, як тутешнього благочинного, — почав думать мріями о.

Артемій. — Як благочинний, я скажу промову великому князеві, блисну красномовністю... Треба буде в дорозі скласти промову, та коротеньку, але гарну, доладну, високу на думки, квітчасту на фрази. Треба добрати періоди довгенькі, закруглені або підвести під форму хрії, так... на зразець промови Кониського КатеринеІІ: "Оставим астрономам доказувать, що сонце наше стоїть неповорушно: сонце наше кругом нас ходить..." Може, великий князь зверне на мене ввагу, примітить мене... а потім, може, в Києві побачиться з митрополитом... скаже про мене, похвалить мене за зручність і красномовність... А може, довезе за мене звістку й до Петербурга, скаже оберпрокуророві: "От якого я стрів благочинного в Чорнокопитівці!" А тут мені шлють орден св. Анни або й золотий наперсний хрест... Треба буде й з княгинею побалакать, нагадати за себе..."

О. Артемій не додумав своїх широких дум. Візок загуркотів під самим ґанком. Коні спинились. О. Артемій влив заразом в рот половину стакана гарячого чаю, трохи не попік собі рота, схопивсь з стільця, як опечений, вхопив чорного бриля з широкими крисами, на ході натяг рябий широкий парусиновий балахон од куряви в дорозі, скочив на візок і гукнув на погонича: поганяй!

Курява схопилася слідком за наточанкою по вулиці, і наточанка щезла за брамою.

О. Артемій звелів погоничеві катать що є духу й поспішать, щоб застати поїзд, котрий ішов з Києва. До вокзалу було добрих десять верстов. От коні вже вскочили в здорове містечко, за одним духом перебігли через містечко. Жиди виглядали з крамниць і дивувались, чого це горобцівський батюшка так хапається на вокзал. До вокзалу було ще верстов зо три.

— Поганяй! не шкодуй воза й коней! Треба мені зарані й зачасу приїхать па вокзал! — гукав о. Артемій на парубка.

Парубок свиснув батогом по конях. Під батогом коні побадьорнішали й понесли легеньку, але труську повозку по недавно вимощеній мостовій. Повозка задерчала, заскакала. О. Артемій і собі загецав. Вітер розносив його шерсткі, як дріт, довгі коси по плечах; коси маялись на вітрі, метлялись, і о. Артемій неначе не їхав, а летів своєю особою, мов птиця шугала за вітром. От і вокзал стало видко. Коні підскочили під ґанок.

Але о. Артемій дурнісінько витратив так багато палу. Він довідавсь на вокзалі, що великий князь не буде проїжджать цього дня: його сподіваються завтра. На вокзалі не було ні депутацій од містечок, не було повітової поліції, не було навіть станового пристава. Само по собі, що й княгині не було. На порожній платформі виснув одним один жандарм, а згодом вискочив з дверей старенький, але проворний батюшка з близького сельця Листвича, непосидящий отець Сава, котрий часто виїжджав на вокзал якраз по такому ж ділу, по якому виїхав і о. Артемій: щоб наловить усяких звісток та новинок і потім розносити їх по околиці. Розумний та пронозуватий о. Сава якось зумів з дияконів вийти на попа на маленьку парафію. Сусідні батюшки дражнили його "листвинським протопресвітером" і не дуже любили його: він часто їздив до Києва, бував часто в консисторії й розказував і... виказував консисторським урядовцям багато дечого про сусід-батюшок, ще й часом докладав дечого й свого. Його страхались, як відомого лепетуна й викажчика в консисторії, та й скрізь.

— О! і ви тут! — крикнув о. благочинний до отця Сави.

— Тут, о. благочинний! Стережу поїзда з великим князем. Вже третій раз вибігаю на вокзал! — обізвався о. Сава.

"Чи не думає часом оцей листвинський протопресвітер одбить у мене парадову промову до великого князя, — майнула думка в о. Артемія. — Але дзус! Я не попущу цього! Я тут старший... натякну йому заздалегідь, дам одкоша наздогад..."

Прибув незабаром і поїзд. О. Артемій надибав-таки двох батюшок, котрі їхали з Києва, вглядів знайомих жидків з Корсуня, з Богуслава, побалакав з ними, розпитав за митрополита, про консисторію; в жидів розпитав за ціни на пашню та про всяку всячину.

"А! не вдалось! А перш за все лишенько, що не вдалось стикнутись з княгинею. Поїду на вокзал завтра", — думав о. Артемій, не сідаючи, а неначе кидаючи свою високу постать в повозку.

"Чи не заїхати б до княгині на часок, неначебто по якомусь ділу?" — думав о. Артемій, поглядаючи з гори на чудові баньки княгининого дворця на острові Росі, на горбу, котрі виглядали з гущавини зеленого дерева, неначе гарненькі цяцьки.

Але такого діла о. Артемій не пригадав. Він заїхав на пошту, забрав свої номери "Московских ведомостей" та "Киевлянина", тут-таки розгорнув їх і, сівши в повозку, гукнув до погонича: "Поганяй до батюшки!" Він з жадобою почав переглядать телеграми в газетах, гецаючи на возі й придержуючи широкі листки газети, котрі на всі боки тріпались на вітрі.

О. Артемій вбіг у двір батюшки о. Порфирія Нерушевича. О. Порфирій Нерушевич був удівець, любив сидіти дома, рідко в кого бував в гостях і сам завжди був не дуже радий гостям. Але о. Артемій усе заїздив до його, вертаючись з вокзалу. Набравши цілий оберемок усяких новинок на вокзалі, о. Артемій заїздив до того одшельника, щоб на свіжу пам'ять викидать усей той оберемок, усю вантагу в покоях о. Порфирія й набрать у його ще й нових: о. Порфирій жив недалечко од вокзалу, та ще й в здоровому містечку; од його, хоч-не-хоч, новинки самі лізли й сипались в дім, і в подвір'я, і в оселю.

Незабаром добрі коники о. Артемія підкотили повозку під ґанок. О. Артемій зскочив з візка й вітром полетів по сходах на ґанок, згортуючи й бгаючи жужмом широкі, як простирядло, листки "Московских

ведомостей". Скинувши з себе білий подорожній балахон з широкою відлогою, о. Артемій з листками газет вскочив в столову о. Пор-фирія.

О. Порфирій тільки що напився чаю. Проживаючи в містечку, о. Порфирій і обідав і пив чай багато пізніше, ніж батюшки по селах, вже трохи на міський лад. На широкому столі, застеленому чистою сільською скатеркою, стояли стакани після чаю, ще не перемиті, валялись ложечки, шматочки паляниці. Усей посуд був повний мух. Мухи роєм лазили по мокрих блюдечках, дзижчали в стаканах, обліплювали чорними купками грудочки сахару, чорними обідками шматочки паляниці. Серед стола стояла скляна, кругла, наче надутий пухир, мухоловка з сахарним сиропом, вже повнісінька мух. Уся скатерть на столі була вкрита мухами, котрі виразно чорніли на їй, неначе густо посіяне чорне насіння. Сонце вже заходило й кидало косий промінь на стіл. В гарячому світі, засипаний мухами, увесь стіл був ніби живий, ворушився й здригувавсь в конвульсіях.

О. Порфирій сидів край стола й читав книжку. Він не любив хліборобства, оддавав своє поле наспіл чоловікові, але дуже любив читати книжки й мав їх доволі.

— Добривечір, о. Порфирій! — гукнув о. Артемій, зскакуючи в столову.

Флегматичний о. Порфирій аж кинувся, ніби спросоння, і вирячив свої тихі каламутні очі на гостя.

— Доброго здоров'я! — тихо обізвався він, через силу підводячись з стільця.

О. Артемій привітався й почав цілуваться з о. Порфирієм довго й міцно, неначе пів людського віку не бачився з ним, хоч він був в о. Порфирія минувшого тижня.

По флегматичній міні, по нешвидких рушеннях, по нешвидкій ході було знать, що о. Порфирій був не дуже-то радий гостеві.

— А я оце був на вокзалі. Писали, що сьогодні буде проїжджать великий князь, а його й не було. Така шкода, такий жаль! — гукав о. Артемій.

"Господи, яка шкода, який жаль! — думав о. Порфирій. — І нащо йому здався той вокзал? Певно, крутить в йому якийсь черв'як і не дає йому сидіть на місці. І бувають же в світі такі непосидящі, такі прудкі люде! Бігає, літає, кричить, верещить, репетує..."

— Сідайте, о. Артемій, — обізвався тихо господар, — от я наллю вам чаю. Прошу!

О. Порфирій налив стакан чаю й поставив його перед гостем. О. Артемій почав розказувать за новинки, які почув на вокзалі; розказуючи швидко та дрібно, він колотив ложечкою чай. Тонкий дзвінкий стакан дзвенів, мов навіжений, неначе аж кричав: ой, рятуйте! не колотіть, не бийте мене, бо не видержу, от-от лусну!

О. Артемій дзвонив в стакан, нервово сьорбав чай ложечкою й кидав в свій мохнатий рот. Одна муха влетіла в чай і опарилась. Він захопив ложечкою муху і вкинув в рот. Налапавши її язиком, він повернув голову, виплював її на підлогу та знов говорив. На той час непідстрижені вуси лізли йому в рот разом з чаєм і прилипали до губів. Він одгрібав їх пальцями, роздявляючи рота, і копилив то верхню, то спідню губу.

— Оце я на вокзалі бачив Шмуля з Корсуня, бачив смілянського Берка, їхав з Києва о. Аврамій і о. Василій з Дацьок, — розказував о. Артемій.

— А чи не бачили там часом "протопресвітера" з Листвина, о. Саву? — тихо спитав о. Порфирій і осміхнувся.

— Як же? Бачив і розмовляв з ним! Але яка шкода! Я думав, стріну на вокзалі велику силу народу, натовп депутацій од громад, стріну княгиню, побалакаю з нею. І подумайте тільки собі. На вокзалі нікогісінько нема! Яка шкода! Який жаль! — репетував о. Артемій.

"І навіщо йому ті депутації, та княгиня? Чудна людина оцей о. Артемій. Я од тих депутацій, од тих княгинь ладен втікать за тридев'ять земель, а він сам шукає їх!" — думав о. Порфирій.

— Що ж тут чувать у вас? — спитав о. Артемій.

— Сказать по правді, нічого не чуть цікавого. От ви то, мабуть, почули багато дечого цікавого на вокзалі! — обізвався о. Порфирій. — А що вам розказував листвинський протопресвітер?

— Розказував, що недавно їздив аж за Богуслав, а там шляхи рівняють, бо когось сподіваються, — сказав о. Артемій.

— Кого ж це ждуть? Може, буде їхать котрийсь архієрей або митрополит? А маршруту нема… — якимсь смутним голосом обізвався о. Порфирій.

— Казав, що рівняють шляхи добре, скрізь засипають рівчаки, закидають гноєм, присипають гній землею…

— Певно, буде їхать або митрополит, або губернатор, коли добре засипають рівчаки. Якби сподівались якогось архієрея, то тільки притрусили б потрошку рівчаки та бакаї й вибої… О, погана штука! — сказав о. Порфирій.

— Ще й як погана! А тут метрики, а тут приходо-росхідні книжки й досі не позаписувані! — крикнув о. Артемій. — Ой, є хиби й недогляд! Все якось стягуєшся та все надалі одкладаєш…

— А штунди, о. Артемій, ще нема в вас в Горобцівці? — спитав о. Порфирій.

— Ні, нема; не чуть.

— І в мене нема. Але лиственський протопресвітер оце вчора казав мені, що вона вже є коло вас кругом, і в Комарівці, і в Шендарівці, і в Хильках.

— І в Шендарівці? Чи не бреше часом протопресвітер?

— О, протопресвітер усе знає гаразд! — обізвався о. Порфирій. — Казав, що в Шендарівці пішло в штунду шість сім'їв і що якась проповідниця-штундка, якась дівка Тетяна, була й у вашому селі і в когось ночувала аж дві ночі.

— Була й ночувала! Аж дві ночі! — крикнув о. Артемій і схопився з стільця. — Бреше протопресвітер!

— Ой не бреше. Цей не з таківських, щоб брехав, — сказав о. Порфирій, — бо та штундка була і в нашому містечку, та урядник зараз витурлив її з містечка.

— Ой лишечко! Ще протопресвітер викаже в консисторії… А я про це й не знав… А я ж тутечки благочинний… Треба розвідать, треба досвідчиться за все.

— Довідайтесь! Може, та пророчиця й досі сидить в вашій Горобцівці… — сказав о. Порфирій.

— Ой-ой! А в мене ж мужики — то анафеми, злодії, анцибори, антихристи! А писар, то вже й не буду казать про його, — бідкався о. Артемій, — ця бестія хитра, як лисиця, а розумна й поміркована, як сатана…

— Це той Коцюбенко?

— Та це ж Коцюба! — сказав о. Артемій. — Тільки, хвалить бога, що наш новий митрополит правдивий чоловік і усяких брехень не послухає, пошли йому, боже, здоров'я й довгий вік!

Отець Артемій встав, підвів очі до образів і перехрестився. Він знов сів і почав позказувать усякі новинки, які почув од жидів: по чому пуд пшениці та жита, вівса та проса, який батюшка вмер, який видав дочку заміж, де буде швидко весілля.

— О. Порфирій! Чи ви не переглядали останніх номерів газет? — промовив О. Артемій, витрусивши з себе, мов з мішка, усі новинки в околиці. — Щось буде! Ой щось буде! Пруссаки крутять, чепляються до Росії. Вільгельм говорить закиркуваті та зачіпливі промови на бенкетах.

— Ні, про це я ще не читав, — тихо обізвався о. Порфирій.

В той час до столової увійшла сестра о. Порфирія, вже дуже немолода панна. О. Артемій ледве примітив її, тільки кинув на неї оком, швидко підвівся на стільці й сунув до неї хапком свою руку, неначе казав: одчепись од мене, та ще й хутчій, бо не маю часу навіть руки тобі подать: мені треба розмовлять.

— Ой боже! Що це буде, що це буде! — галасував він на всю столову. — Чи ви пак читали, куди вже в останній час долітали прусські аеростати?

— Ні, не читав.

— Невже не читали?! — крикнув о. Артемій і підвівсь з місця. — Літали аж над Вінницею, літали аж за Києвом, над Броварами! спустились німці в Броварах, звеліли мужикові насмажить смажені, повечеряли, потім сіли, знялись з місця та й полетіли. Ой! Боже мій! Що це буде! Що ми будемо

робить? Ой, щось буде! щось буде! — бідкався о. Артемій і вхопив в обидві руки голову та й забігав по столовій. Довгі поли ряси, коси на голові метлялись на повітрі. Муха влетіла в рот о. Артемієві.

— Пху, пху! Ой боже мій! Що це буде? Пропащі ми! — репетував о. Артемій, випльовуючи на ході муху.

— Я думаю, що не такий чорт страшний, як його малюють, — обізвався спокійно о. Порфирій, — владика страшніший за пруссаків.

О. Артемій підбіг до о. Порфирія, поклав йому на плече одну руку, нахилився і промовив сливе на вухо: "Буде война".

Промовив він це та знов одскочив од о. Порфирія, як опечений.

Стара панна тільки стояла та витріщала очі на о. Артемія. Витріщав на його очі й о. Порфирій.

— Прощайте! Зоставайтесь здорові! Час додому, — несподівано сказав о. Артемій, щільно поцілувався тричі з о. Порфирієм, тикнув руку панні і, як метіль, повіявся в прихожу.

Надворі тим часом піднявсь вітер. З заходу наступала чорна хмара. Вітер аж свистів, гнув верхи дерева, піднімав страшну куряву на містечку, на шляху. Курява підбилась вгору, мов хмара, летіла смугами по вулицях, вилася, мов дим, вздовж шляху.

— Та зостаньтесь на ніч! Та хоч переждіть оцю лиху годину! — просив о. Артемія хазяїн.

— Спасибі! не можна!

— Та це ж гірше од Бісмарка! Гірше од пруссаків! — сміявся з ґанку хазяїн.

— Спасибі! не можна! — гукнув о. Артемій і неначе впав у повозку.

Швидко коні його й колісниця ніби пірнули в страшну піскувату хмару й ніби потонули в їй.

— Аки Ілія пішов на небо й потонув у хмарі, — промовив о. Порфирій до сестри, осміхаючись.

Вже в глупу ніч вернувся о. Артемій додому й застукав у шибку вікна так раптово, що трохи не розбив скла. В домі вже всі полягали спати. Сонна наймичка вискочила й одсунула засов в дверях.

II

В —неділю, йдучи до церкви, о. Артемій сказав до своєї жінки, що запросить до себе на чай писаря й писаршу.

— А!.. ц!.. — аж цмакнула з досадою й навіть огидою Сусана Уласівна.

— Якби ти був запросив на чай княгиню, я була б багато більше рада. А писаршу!.. Ат! горе мені з тією писаршею!

— Вже ж нічого не поможеться. Треба ж напитувать жениха для Ваті. Вже час! — сказав о. Артемій, вдягаючись в рясу.

На службу божу до церкви прийшов писар з писаршею. Тоді як вони обоє підступили разом з людьми за дарою, о. Артемій, даючи їм по шматочку проскури, стиха промовив до писаря:

— Прошу покірно вас зайти до мене на чай після служби.

— Спасибі, о. Артемій, зайду, — тихенько промовив писар. "Певно, має якесь діло в волості", — подумав він, оступаючись од царських врат.

— І вас просить моя матушка на чай після служби, — сказав о. Артемій до писарші, подаючи їй шматочок проскури.

Писарша мовчки поклонилась батюшці низенько й потім, оступаючись, перехрестилась і дуже низько поклонилась до образів, неначе дякувала богу за таку велику честь і пошану.

— Якесь діло має. Мабуть, за щось буде просить, — казав писар, йдучи з жінкою через цвинтар.

— Якби мав діло до волості, то просив би тільки тебе, а то й мене просить, — обізвалась писарша. — А я на лихо наділа стареньку спідницю. Хіба вернімось додому, то я вберуся в нову зелену вовняну сукню.

— Опізнимось. Йди вже в тому, в що вбралась, — сказав писар, а сам похилив свою чорноволосу голову, втирив очі в землю і все думав, яке б то діло до його мав батюшка, що не тільки його, але й жінку запросив до себе в гості.

— Ой, вернуся я додому та передягнусь в нову зелену сукню, — говорила писарша, — та треба б і зачесаться краще, та й надіти добре намисто або хоч накинуть на шию золотий хрестик…

— Та вже пізно. Нехай вже прибиремось іншим часом, як попросять вдруге, — говорив писар, не підіймаючи голови, та все думав, чого це батюшка став такий ласкавий, що й жінку запросив до себе на чай.

Проворний, прудкий батюшка вже скинув ризи й наздогнав їх. І о. Артемій, і його запрохані гості вкупі ввійшли в двір. Батюшка одчинив двері в прихожу. Назустріч гостям в прихожу зараз вийшла матушка, а за

нею Ватя, і обидві вони дуже радо привітались з писаршею. Матушка попросила писаря й писаршу не до столової, а просто в залу.

Писар в дверях переглянувся з писаршею й прищулив одно око: дивись, мов, яка нам честь та пошана!

Батюшка ніколи не приймав писаря в залі, а запрошував його або в свій кабінет, або в столову.

— Сідайте, Феодосіє Семенівно, от тутечки, в кріслі! — просила матушка й присунула до неї крісло.

Писарша, як увійшла в залу. переступивши поріг, так і спинилась коло порога і, здається, не мала сміливості ступить далі ні на один ступінь.

— Спасибі вам! — тихо обізвалась писарша і вже хотіла сісти оддалеки од благочинної, на віденському стільці під стіною, далеченько од канапи та од стола.

— Та сідайте-бо от тутечки, в кріслі! — знов просили матушка писаршу.

"Ото лишенько! В старій спідниці якось не насмілюсь сісти в кріслі проти вікон на самому світі, та ще й коло вікна. Якби пак в новій зеленій сукні..." — думала писарша, але мусила йти на самий ясний світ і сісти в кріслі. Вона все неначе соромилась, щулилась і неначе хотіла сховаться в глибокому та широкому кріслі.

Для писарші було не первинка сидіть в кріслі, сливе в такій самій гостинній. Її батько, Семен Петрович Панасенко, був простий селянин, але він довгенько був волосним старшиною в недалекому селі, забагатів, нажився, овдовів і вдруге оженився на багатій удові; він купив тридцять десятин землі, а потім брав у посесію поле, забагатів і прикупив ще сто

двадцять десятин. Він вже став заможним, мав маєтність і був вже настоятелем на справжнього дідича з селян, яких в нас в Київщині вже є чимало. Семен Панасенко вже збудував гарний панський дім в своєму хуторі й завів панську обставу в домі. Правда, Феодосія Семенівна вийшла заміж за писаря ще тоді, як її батько був волосним і ходив в свиті; але тепер вона, буваючи в батька в гостях, сиділа на канапі й на віденських стільцях, стрічалась в світлиці в свого батька і з батюшками, і з панками.

— Леонтію Петровичу, сідайте, прошу вас! — сказав о. Артемій до писаря й поставив для його віденський стілець збоку стола.

Леонтій Петрович Коцюбенко вже не так церемонився, як його жінка. Йому доводилось частенько бувать в благочинного і по ділу, і навіть в гостях. Він сів на стільці й поклав свої здорові зателепуваті кулаки на обох колінах. Він був убраний в піджак та панталони з дешевенького простого трика. На жилетці теліпався важкий нікильовий ланцюжок коло годинника.

Писар був родом таки ж з самої Горобцівки. Батько його був бідний селянин, але якось спромігся оддать його в сільську горобцівську церковну школу. Леонтій вчився дуже добре, видав екзамен на вільготу по військовій службі й, ще бувши хлопцем, служив за писаря на горобцівській сахарні. Одбуваючи військову службу, він записавсь в військову канцелярію й служив за писаря, бо вмів писати дуже гарно й виразно. Потім згодом він служив на залізній дорозі, а вернувшись додому, перейшов в горобцівську волость за волосного писаря. Коцюбенко, побувавши в бувальцях і трохи збавивши свою чесність, швидко постеріг тайну, як можна добре нажиться на писарській службі. Він брав хабарі звідусіль, цупив громадські гроші, де тільки можна було їх поцупить, клав половину штрафів з селян в свою кишеню і, як чоловік запопадний, практичний і нерозтратливий, незабаром склав собі чимало грошенят і купив вже кільки десятин землі. Держав він воли, орав, сіяв і держав навіть одного коника. Хазяйнувала більше його жінка, ніж він, бо була зроду розумна й запопадна людина.

Леонтій Петрович сидів, нахиливши свою пелехату чорноволосу голову, і скоса поглядав своїми темними здоровими блискучими очима на о. благочинного. З-під густих низьких чорних брів його очі виглядали хитро й світились розумом.

— Що ж там, Леонтію Петровичу, чувати в вас в волості? — спитав в писаря о. благочинний.

"Випитує… Цікавиться знать усе, але я йому не скажу нічого; благочинний — чоловік гострий, запопадний, але хибний і небезпечний…" — подумав писар і обізвався згодом:

— Нічого не чуть дуже цікавого. Звичайні справи йдуть своєю чергою.

— Швидко буде громадський схід? — спитав о. благочинний.

"Має якесь діло до волості", — подумав писар і трохи згодом промовив:

— Ні! мабуть, нешвидко. Од мирового посередника нема приказу, нема й бомаги; та він не дуже давно скликав вже схід.

— А мені оце жалівся управитель, що мужики наробили багато шкоди на панських луках, — сказав о. Артемій. — Тепер стоїть суша. Пасти коні й худобу нігде, а мужики оце якось вночі наробили на панському сінокосі спашу й патолочі, спасли траву з одного боку. Чи пак жалівся управитель волосному?

— Казав волосному й жалівся мировому, — сказав писар, — але ще од мирового не маємо ніякого приказу й звістки.

— А поки той приказ вийде, то люде спасуть сінокіс увесь дочиста. Вже й на моєму сінокосі позавчора попались чужі воли в спашу, — сказав о. Артемій.

"Певно, держить людські воли в займані, та люде не хотять викупить. Буде, мабуть, просити, щоб волосна управа нагнала мужиків..." — подумав писар.

— Хто то вчора приїздив до волості з дзвоником? — спитав о. Артемій в писаря.

— То приїздив становий пристав.

— Чого ж це він приїздив? — спитав о. Артемій.

— Не знаю. Чогось кликав урядника... "Ну та й цікавий же!" — подумав писар.

— Чи вже скінчив ваш батько свій новий дім? — спитала Сусана Уласівна в писарші.

— Вже давненько! — одповіла писарша й запишались.

— Чи гарний же вийшов? Гарні покої? — спитала благочинна.

— Гарний і просторний дім. Господи, який гарний та світлий, — сказала писарша й знов запишалась.

— Буде такий завбільшки, як наш, чи менший? — спитала благочинна.

— О, багато більший! І вікна трохи більші, ніж у вас, — сказала писарша, зирнувши бистро на вікна.

— Чи й мебіль вже купили? Вже обставились зовсім?— спитала в писарші Ватя, котра, впоравшись в столовій коло самовара, увійшла в гостинну й сіла на канапі.

— Вже привезли й поставили. Мебіль така гарна, така гарна, що й сказати не можна! Навдивовижу гарна!

— Така, як оце наша, чи яка інша? — спитала благочинна, здержуючи легкий осміх на устах.

Писарша зорила швидкими очима кругом гостинної, бистро кинула очима по віденських стільцях і промовила:

— Краща, ніж ваша; стільчики такі, як у вас, тільки червоні, а канапа й крісла більші й кращі, ніж ваші.

— Чи вікна та двері високі в новому домі? — спитала в писарші Ватя.

— Господи, які високі та здорові й вікна й двері! А вікна якісь чудні, на п'ять шибок: чотири внизу, а вгорі тільки одна, довга через усе вікно, ще й одчиняється знизу вгору, неначе лядка. Та в кімнатах ясно, світло! А на стелі в залі ще й кружало вироблене по самісінькій середині. Господи, як гарно все пороблено! зовсім по-панській, — чванилась писарша.

— Чи вже чай настоявсь? — спитала благочинна в Ваті.

— Вже, мамо! Ходім пити чай, бо я голодна, — обізвалась Ватя.

— Прошу в столову до чаю! — обернулась благочинна до писарші, вставши з канапи і важкою ходою простуючи до дверей столової.

Усі встали й пішли слідком за благочинною рядочком, як пливуть качки на ставу. В просторній столовій на довговастому столі, вастеленому чистою білою скатеркою, вже парував самовар. Артемій посадив писаря поруч з собою; благочинна сіла з писаршею по другий бік стола. Ватя налила стакани чаю й перший стакан обнесла кругом стола й подала писарші. Писарша зирнула Ваті в очі й неначе прочитала в їх, в

ласкавому, солоденькому і ввічливому погляді, причину ласкавих запросин на чай, ласкавого панькання коло неї й запобігання ласки. В писарші аж очі заграли од того несподіваного здогаду. Вона переглянулась з писарем, підвела трохи брови вгору, але писар і не думав догадуваться, за що то його жінка говорить до його очима, натякає устами й бровами. Було знать, що писаршу брала нетерплячка щось сказать чоловікові: вона аж зайорзала, засовалась по стільці. Старий віденський стілець легенько зарипів під писаршею.

Подавши усім чай. Ватя взяла одну тарілку з скибками пухкої свіжої паляниці, другу тарілку з гарячими пиріжками, знов обійшла кругом стола й поставила тарілки перед писаршею. Потім вона вернулась, взяла в одну руку маслянку з маслом, в другу молошник з молоком і знов поставила перед писаршею.

— Прошу вас, Феодосіє Семенівно! будьте ласкаві! пиріжки намазуйте маслом, поки гарячі, бо незабаром вже й прохолонуть, — припрошувала Ватя писаршу.

"Знаю, знаю, чого ти так коло мене тупцюєш! Знаю, знаю! Як крутиться, як панькається! — подумала писарша, — А колись передніше то мене й не просили до себе. Знаю, до чого то воно стосується".

Писарша трохи не крикнула до свого чоловіка через стіл: "Знаю, знаю, до чого воно йдеться!" — і ледве через силу вдержала язика за зубами.

О. Артемій розмовляв з писарем все за волосні справи та за нового сільського старшину, Леська, котрого недавно обрала громада.

— От тепер Лесько трохи поправиться на кращому хлібі, а то він був вже занидів, захляв, зовсім опустився з своїм хазяйством. Леськи з давніх-давен були перші багатирі на селі, а цей чогось захляв, скапцанів,

— сказав о. Артемій і, нахилившись до самого вуха писаря, додав тихо, — мабуть, тим, що дурний, а дурні усі хлянуть, бо… поневолі мусять хляти.

Писар осміхнувсь.

— Ой дурний, їй-богу, дурний! — гукнув о. Артемій вже на всю хату. — Тільки ж він хитрий-хитрий! Теперечки він поправиться.

— Може, й поправиться трохи, як не розіп'ється… — знехотя обізвався писар, — управитель вже прийняв його воли й корови на випас на панській луці дурно, без плати.

— Прийняв? А моїх волів то й не приймає! — сказав о. Артемій. — Ото добре буть волосним! Краще й вигодніше, ніж попом.

— Бо ви, о. Артемій, мабуть, не просили за це управителя. Він гоноровитий: не попросиш, то сам ніколи не догадається дати.

— Правда, що не просив. Це правда! А волосний, певно, й не просив, а йому дали право на випас, — сказав о. Артемій.

— Е, бачите, волосний — інша річ. Волосний потрібний для управителя й для дідича… Вони мають усякові справи в волості то за людей, за робітників, то за спаш… Хоч-не-хоч, а треба кланяться, треба загоджувать та піддобрюваться, — сказав писар і при тому гордовито підвів голову вгору й одкинув свої міцні плечі на спинку стільця.

Уся його постать, усей його вид наче промовляв: і ми чогось варті! І мені мусить годити й управитель, і пан, і… ти, отче Артеміє.

Але по очах о. Артемія зовсім не було знать, щоб у його був потяг до того. щоб в чомусь догоджать волосному та писареві. О. Артемій був надто самостійний чоловік, хоч і запобігав ласки в княгині, як значної особи, та в сусіднього багатого пана дідича. Поки йому пани годили та

робили яку вигоду, поти й він їх хвалив і запобігав у їх ласки; але як тільки вони не давали йому ніякої вигоди, він мстився, лаяв їх і обговорював, скільки було сили, бо був на вдачу осудливий.

Тим Часом Ватя, обділивши усіх чаєм, врешті налила й собі стакан чаю й сіла по другий бік писарші. Вона почала ласкаво розмовлять з нею.

— Чи часто буваєте в свого панотця в Скрипчинцях? — спитала вона в писарші.

— Буваю таки частенько, бо, бачите, в панотця все-таки стрінешся з путящими людьми, побалакаєш, з кимсь побачишся, щось цікаве почуєш. А тут… Ет! — сказала писарша, ще й рукою махнула на самовар з кокетливою зневагою, неначе молодиця.

— Чому ж так? — спитала благочинна.

— Та, бачите, тут нема з ким і поговорить до ладу… Бачишся тільки з сусідами-молодицями та з дячихою, а з ними яка розмова? Ет!

Писарша запишалась, знов кокетливо махнула пальцями на другий бік, ще й губи закопилила.

"Сама тільки недавнечко скинула очіпок, а вже й розмахалася руками й на молодиць, і навіть на дячиху", — подумала благочинна.

— То ви б частіше до нас заходили та й побалакали б з нами й розважили себе трохи, — сказала благочинна.

— Спасибі вам, матушко, але… мені якось ніяково. Мій старий якось таки й казав мені: ходім оце до матушки…

— От і добре б зробили, якби були прийшли, — обізвалась Ватя, — а то ви все з тим хазяйством та з дітьми. Ви ще молоді, ще вам не час закопуваться з головою в той клопіт.

— Коли ніяк не збудешся того клопоту. Доки була в панотця, дотя гуляла й клопоту не знала, а теперечки... Ет!

— "Коли б була біду знала, не йшла б заміж та гуляла", — обізвався словами пісні о. Артемій. — А навіщо ж ви йшли заміж, коли тепер біди й лиха зазнали?

— Бо отой причепивсь, то й пішла, — сказала проворно писарша, махнувши не лицем, а підборіддям на свого чоловіка.

Матушка й Ватя засміялись. Писарша ані осміхнулась.

— А якби другий сватав, то, мабуть, і не пішли б! — сказав о. Артемій.

— Мабуть, не пішла б та й досі гуляла б... — сказала писарша й кинула бистро своїми карими очима на писаря.

— От незабаром, на тім тижні, в четвер, будуть мої іменини, то ви й прийдіть до нас в гості з Леонтієм Петровичем ввечері на чай! — просила благочинна.

— Спасибі вам! Як не помремо, то й прийдемо, — сміливо сказала писарша. Вона вже зовсім оббулась, оговталась і, підбадьорена ласкавістю господині та Ваті, зовсім розбалакалась і розжартувалась.

— Тільки в той день приїде до нас в гості її брат, студент, — обізвався писар, — якось ніяково буде кидать свого гостя та йти в гості.

— То ви заберіть свого гостя та й до нас в гості! От і добре буде! Молодий панич трохи погуляє й забавиться на вакаціях, — сказала благочинна.

— Спасибі вам! Як брат зохотиться, то й прийдемо, — сказала писарша.

— А чом же! В нас нема церемоній. Приходьте простацьким звичаєм. Нащо нам ті церемонії. Ми люде сільські, — додав о. Артемій. — Буде і вчитель з жінкою, вашою близькою сусідою. Вам буде весело: не перенудитесь, і поговорите, і побавитесь. Ватя заграє на фортеп'яні, а ви ще й потанцюєте.

— І куди вже мені до танців! Натанцююсь я й так за цілий день коло дітей. Нехай вже молодші од пене танцюють, — сказала писарша й засміялась.

Напившись чаю, поснідавши всмак пухкими пирогами, писар та писарша встали й почали прощаться.

— Не забувайте ж моїх іменин! Приходьте до нас! — просила на прощанні матушка писаршу.

— Не забувайте ж і ви! — просив о. Артемій писаря.

— Спасибі вам, спасибі! — дякував писар, виходячи на ґанок.

І матушка, й Ватя, і сам о. благочинний випровадили гостей аж на ґанок.

Йдучи через двір, писар все заглядав в загороду та в повітки. Вже він з жінкою вийшов за ворота, та й спинився, і все через тин зорив по дворі та дививсь в одчинені ворота повіток.

— Чого це ти так зазираєш в загороду та в повітки? Чи не набачив там якого дива? — спитала писарша в свого чоловіка.

— Щось о. Артемій і матушка дуже ласкаві до нас сьогодні. Чи не зайняв часом батюшка на своїй луці в спашу мужицькі воли або коні та, мабуть, буде просить, щоб в волості нагнали мужиків та здерли викуп за спаш.

— Ой ти, солопій! А ще й маєш себе за розумного чоловіка, — сказала писарша. — Які там воли та коні? Це вони так тупцюють коло нас, щоб залучить жениха для своєї Ваті. Адже ж брат затого скінчить університет! Хіба ж ти не примітив, як я на тебе моргала й очима, і бровами?

— Коли ж ти моргала? — спитав писар.

— А як Ватя принесла мені стакан чаю й сіла коло мене по другий бік. Ой ви, чоловіки! А ще маєте себе за розумніших од жінок.

Весела й проворна писарша помалесеньку штовхнула ліктем під бік свого чоловіка. Тут на самоті вона стала знов веселою, жартовливою сільською молодицею.

— Я й примітив, як ти моргнула носом на мене, але мені здалось, що тебе муха вкусила за ніс, — сказав писар.

— Муха вкусила… Тюхтій ти! Не тямиш ти, до чого воно йдеться. А я швидко постерегла, чого їм треба.

Писар одначе задумавсь.

— А що буде, як з того нічого не вийде?.. — промовив писар неначе сам до себе. — А що буде, як часом діло піде напереверт?

— Нічого не буде. Наїмося, нап'ємось та й додому підемо, як і тепер йдемо. От що буде, хоч би діло пішло й наперевертаб або й сторч.

— Еге… — обізвався писар і знов задумавсь, — коли б часом ті пироги, ті наїдки та напитки не вилізли нам боком, — сказав він трохи згодом, — отець благочинний закиркуватий і мстивий…

— А чого їм лізти у бік? Хіба пироги благочинної подуріють чи збожеволіють, щоб їм вилазить нашими боками? — говорила й реготалась разом весела писарша.

III

Ще за три дні до своїх іменин Сусана Уласівна досвідчилась, що до писаря приїхав в гості писаршин брат, Леонід Семенович Панасенко. Ватя потаємно од мами подала через одного жидка лист в Блощинці до своїх приятельок, щоб вони доконешне приїхали в гості в четвер на мамині іменини. Ватя вважала, що вона багато краща за тих панночок, і не боялась виставлять їх перед паничами поруч з своєю особою. Сусана Уласівна послала до близького містечка накупить свіжого м'яса, напекла чудових паляниць та пирогів. О. Артемій накупив в Корсуні в Берка вин та добрішої горілки. Сусана Уласівна й Ватя ще зранку бігали, вештались, порались та прибирались до гостей. О. Артемій ще заздалегідь послав одного чоловіка в велике містечко Лисянку запросить до себе в гості отця диякона, Гервасія Добриловського, всім відомого в околиці як зручного свата. О. Артемій знав, що диякон буває в гостях в писаршиного батька Панасенка, і замотав собі це на вус: постановив собі ближче зійтися з отцем дияконом, щоб намоторить його для своєї потрібки. "Може, колись пригодиться й оцей отець диякон, дуже язикатий і пронозуватий", — думав він.

В четвер перед вечором почали з'їжджаться гості. Поперед усіх прикатали з Блощинець аж двома повозками три панночки, Ватині приятельки, Антося, Леся й Ліпа, їх мама й їх тато, управитель, старий

німець Шмідт, давній знайомий о. Артемія. Шмідт передніше був управителем таки в самій Горобцівці й оженився з дочкою одного посесора з простих горобцівських селян, котрий забагатів і взяв в посесію межуюче з Горобцівкою невеличке сельце. Після їх приїхало ще кілька сусід батюшок з матушками; далі прибув і отець Порфирій, котрий нігде не бував, але мусив навідатись до о. благочинного, щоб часом о. благочинний не зобідивсь і не розгнівався. Трохи пізніше прийшов горобцівський управитель. Писаря, писарші і її брата не було.

Ватя з приятельками щось шепотіла нишком і все поглядала в вікна на двір. Коли це в одчинену браму вбігла пара коней, а на повозці забіліли дві паничівські постаті в білих парусинових балахонах, з головами, напнутими відлогами. То приїхали два молоді паничі, скінчивші семінарію; вони служили за вчителів в народних школах в недалеких селах.

— Ну, та й гоноровитий писаршии брат! — тихенько сказав о. Артемій до жінки. — Не йде до нас в гості! Може, й не прийде, не хоче знаться з нами.

— Як не прийде, то й плакать не будемо. Я гордих не люблю, — тихо обізвалась матушка. Але це вона тільки так говорила: її вже брало за серце, що писарша з братом і досі не приходять.

Несподівано рипнули двері з ґанку в прихожу. Сусана Уласівна через одчинені двері вгляділа кудлату чорноволосу писареву голову; за ним слідком увійшла писарша, а за нею неначе вскочив її брат, Леонід Семенович Панасенко. Матушка вийшла до їх в прихожу назустріч.

— Це мій брат! — рекомендувала свого брата весела писарша.

— Я дуже рада, що ви прийшли, — обізвалась матушка до Леоніда Семеновича. — Прошу ж в залу до моїх гостей!

— А ми оце трошки опізнились. Мав я деяку роботу в волості, — сказав писар, чепляючи свій бриль на кілочок і пригладжуючи кострубату голову долонею.

— Прошу вас до гостей! Наші гості вже давненько поз'їжджались, — сказала матушка, показуючи рукою на одчинені двері в столову.

Серед столової стояв о. Артемій і балакав з своїм сусідом о. Порфирієм. О. Порфирій мовчки слухав його оповідання й тільки дивився, як швидко миготять широкі губи в о. Артемія. О. Артемій вглядів в дверях писаря й побіг до його назустріч.

— А! Леонтій Петрович! — крикнув о. Артемій, ще й руки підвів вгору, неначе був напоготові вхопить його в обнімок і поцілувать. Він ухопив руку писаря в обидві свої широкі долоні й почав трясти з усієї сили.

— Чого це ви так пізно! А ми вас ждали, сподівались, та й годі сказали, — весело гукав на всю столову о. Артемій, неначе він був радий писареві, як рідному батькові.

Писар тільки осміхався: він не йняв віри щирості надзвичайно радісного привітання. Він знав, що той пал, та привітність та жвавість були в його більше виявком жвавості вроди і вдачі, а може, й зумисного вдавання, ніж щирого привіту.

— А от і Феодосія Семенівна! Здорові були! Пізненько-пізненько, нігде правди діти! — гукав о. Артемій до писарші.

Писарша поздоровила о. Артемія з іменинницею й заповістила свого брата.

— А! ваш брат! Леонід Семенович! Дуже радий, дуже радий, що ви прийшли до нас. Дуже радий з вами познайомиться, хоч я вже неначе

знайомий з вами, не бачивши вас в лице, — промовляв о. Артемій до молодого студента.

— А от мій сусід, о. Порфирій, — рекомендував о. Артемій, — а це моя дочка, Валентина Артемівна.

Стіл в столовій вже був застелений. На кінці стола вже стояв здоровий самовар, блискучий та лиснючий, і парував під саму стелю. Ватя засипала чай і з-за високого самовара зирнула вважливо очима на молодого Панасенка.

Панасенко був тонкий, височенький, з лиця трошки схожий на сестру. Його вид, неначе загострений внизу, з гостренькою борідкою, з тоненькими устами, був трохи чудний, але кругле, випнуте, високе чоло з високими бровами, темні, гострі, пронизуваті й трохи насмішкуваті очі одразу притягли до себе Ватині очі. Вона задивилась на високі брови й не похопилась вийти з-за самовара. Молодий студент проворненько й сміливо підбіг до неї й подав їй руку. Ватя ледве встигла поставить чайник на стіл і закрутить кран самовара. Окріп бризнув з-під крана, і дрібненькі крапельки впали на її руку й ніби вкусили, як блохи.

— Ой! — нишком крикнула Ватя й ледве вдержала крик.

Леонід Семенович подав їй руку й поклонився.

— От трохи через мене не попекли собі рук, — сказав Панасенко, — вибачайте мені, що я став причиною цього лиха.

— Та це невелике лихо! Про це лихо мені байдуже: впало на руку дві крапельки, неначе дві спасівські мухи вкусили, — обізвалась Ватя; і хоч її вкусило ніби дві мухи, але вона встигла придивиться, що в Леоніда очі веселі й карі, хоч уста тонкі й сухі, а підборіддя трохи гостре.

— Прошу ж в гостинну до гостей, та й будьте нашими гістьми! — сказав о. Артемій і сам повів нових гостей в гостинну.

З просторної гостинної через одчинені в столову двері не чути було ні духу. Гості тільки що зібрались, не обзнайомились, а декотрі були між собою й незнайомі; вони сиділи мовчки або розмовляли пошепки, наче боялись говорить голосно.

— Прошу сідати ближче до стола! — сказав о. Артемій до писарші й поставив стілець коло стола, близько од крісла, де сиділа одна матушка, з котрою писарша була знайома.

Писарша тепер вбралась в нову вовняну зелену сукню, ще й почепила на шию шість разків доброго товстого намиста. Стілець стояв якраз на самому сонці. Писарша сміливо, без остраху й вагання тепер йшла на світ, мов метелик. Вона сіла, ще й стілець одсунула на самісіньке кружало з променів сонця, бо була певна в тому, що ярий світ не ганжує її, а ще красить, її очі ніби казали: дивіться, мов, матушки, яка на мені гарна зелена сукня! Краща, ніж на вас!

Феодосія Семенівна й справді зеленіла та червоніла в пучках гарячого світу, неначе кущ калини з червоними китяхами ягід. Кольори були різкі, дуже ярі, іскряні, але не без ефекту.

О. Артемій порекомендував писаря та Леоніда декотрим їм незнайомим батюшкам та двом сільським вчителям-семінаристам. Писар сів коло управителя й почав з ним розмову. Молоді панни Ліпа, Леся, Антося та ще дві їх приятельки сиділи рядочком в кутку коло п'яніна. Леонід Семенович привітався до їх: вони були йому давненько знайомі. О. Артемій поставив стільця коло стола рядом з писаршею, попросив сісти Леоніда Семеновича й сам сів поруч з ним.

Леонід Семенович, увійшовши в гостинну, дуже здивувався, вглядівши чималі рядки гостей на канапі й на стільцях. Тоді як він був в

столовій, йому здавалось, що гостинна була зовсім порожня. Матушки сиділи поважно й навіть з пихою та гордовито позирали одна на одну. Панни й паничі стовпились коло п’яніна в кутку й розмовляли сливе нишком між собою, неначе страхались говорить голосно, ніби в церкві.

О. Артемій вскочив в гостинну, крикнув, гуркнув стільцями, зареготавсь і неначе вніс з собою веселість, ніби побудив сонних, дрімаючих гостей. Він почав крикливу розмову з Леонідом Семеновичем. Леонід Семенович так само був з крикливих, був навіть трохи штукар, любив пореготатись і пожартувать. Його жарти й штукарство часом переходили через край і були трохи грубі, зателепуваті, навіть часом вульгарні, простацькі.

— А ми, о. Артемій, оце в дорозі до вас трохи не перекинулись, — почав Леонід Семенович.

— Хіба ж ви приїхали до нас? — спитав о. Артемій.

— Ні, прийшли пішки, — сказав Леонід Семенович.

— Хіба ж можна, йшовши пішки, перекинуться? Оце диво! — спитав о. Артемій.

— От так, як бачите! Трохи не перекинулись, та ще й на містку. Ото б викупались гарно в багні! Йдемо ми рядком через місток збоку, попід вір'ям на містку, а дошки під нами ворушаться та вгинаються, неначе клавіші на фортеп'яні. Я ступив на край дошки й трохи не шубовснув в болото, та якось вхопився за вір’я, а сестра мене вирятувала: стала на дошку з другого боку та й переважила, неначе в переваги грала зо мною, — казав Леонід Семенович і разом реготався.

— Ото якби на такий місток наскочив губернатор! — сказав о. Артемій, поглядаючи на писаря.

— То шурхнув би під міст, а потім виліз би; а мужики обтерли б полами йому чоботи та штани, та й годі. От що було б! — обізвався Леонід Семенович.

— Та на цьому був би й кінець? — спитав о. Артемій.

— Ні, не на цьому: потім він ще загнув би в батька — в матір чесній громаді, та аж на цьому був би вже кінець, — сказав Леонід Семенович.

— Ой, мабуть не на цьому! — обізвався писар.

— Ще була б після того бомага, та ще й крутенька,— обізвався з кутка о. Порфирій.

— Та бомага, що зветься чубонаминайка, — додав Леонід Семенович, — але од мене такої бомаги в волосну управу не буде. Це певно.

— І од мене такої бомаги не буде, хоч і я трохи не провалилась на містку, — сміливо додала писарша.

Матушки зирнули одна на одну: чи ти ба! яка, мов, вона смілива!

Одначе ця проста й весела розмова розворушила гостей.

Веселий о. Артемій своїм камертоном завдав тон, а Панасенко підхопив у той тон, і писар вже вхопив у той тон, а писарша несподівано вхопила дискантом, та ще й затягла горою. Гості стали сміливіші, розворушились, почали під той шум та гомін розмову. Отець Артемій дав веселу направу в гостинній. Панночки навіть насмілились вийти з-за п'яніна й пішли ходить по залі, побравшись попід руки. Паничі пристали до їх збоку. Не всидів на стільці й Леонід Семенович. В гостинну увійшла Ватя. Вона була на той час дуже ефектна в темній сукні, обсипаній дрібненькими малиновими крапельками та квіточками; кофта була обшита малиновим оксамитом, при котрому дуже виграв її матовий вид

та темні здорові й виразні очі. Малинові оксамитові облямівки та уставки простягались аж до плечей і дуже підходили під колір її повних виразних уст. Її повненька постать, стягнута сукнею, була показна серед інших панночок, дрібненьких та низеньких на зріст.

Леонід Семенович знехотя задивився на Ватю. Він дуже любив паннів і одразу вмів вловить в кожній панні ті прикмети краси, якими хоч потрошку обділила її мати-натура: чи була б то краса очей, чи краса гарних уст, чи краса усієї постаті. Найменший слід дівочої краси не міг потаїться перед його гострими очима. Він задивився на чорні, виразні Ватині очі. Їх матовий блиск одразу зачепив його нерви.

Леонід Семенович раптом підвівся з стільця й подав його Ваті.

— Спасибі вам, Леоніде Семеновичу, — сказала Ватя, — рада б сісти, та ніколи. Час запросить гостей до чаю.

— Гості й самі знайдуть шлях до чаю, а ви, Валентино Артемівно, побавтесь з нашими сусідками. Бачите, як вони нудяться: ходять та й ходять, неначе місця собі не знайдуть з нудьги.

Ваті цей тон здався не дуже делікатним. Вона осміхнулась, бо не знала, що Антося, Леся й Ліпа були ще передніше Леонідові знайомі. Проворна не в міру і навіть криклива, Антося обізвалась до Леоніда:

— Не думайте, що нас нудьга бере! Нам зовсім-таки весело.

— І без мене вам весело? — спитав Леонід Семенович.

— І без вас весело, а з вами ще веселіше, — обізвалась голосно смілива Антося.

Ватя й інші панни зареготались. Антося зросла на селі і вчилась в містечку. Вона дуже була схожа на сільських дівчат і в манерах, і в

розмові, і в жартах, бо була в близьких стосунках найбільше з дівчатами і ніби пропахалась їх духом.

— Може. це ви тільки говорите мені комплімент? Як я на вас наводжу нудьгу, то я й ладен втекти через оці двері в садок та й сховаться в кущах, — обізвався Леонід Семенович і показав рукою на скляні двері, через котрі було видко садок та квітник коло ґанку.

— Про мене й тікайте! — крикнула Антося.

— О, не тікайте! Ви весела людина, а наші гості без вас і справді будуть в нас нудить світом, — сказала Ватя.

— Як будете тікать, то ми попросимо о. Артемія замкнути двері та й сховать ключ в кишеню або де й далі, — жартувала весела Антося.

— Аж у камоду, — тихо обізвалась Ватя. Ватя неначе заметилась веселістю од Антосі та Леоніда Семеновича. Вона й собі стала якось проворніша й веселіша і вийшла з своєї звичайної апатії та длявості.

— А тим часом, поки ви зберетесь замикати двері та ховать ключ, просіть, тату, гостей до чаю. Чай вже готовий, — сказала Ватя, обертаючись до свого панотця.

Не встиг панотець встать з стільця, як у дверях гостинної з'явилась висока, гарна та рівна постать горобцівського вчителя школи, а за ним слідком увійшла його жінка, кандибаста, тонка, висока й смуглява, як циганка. Вони привітались з хазяїном та з деякими гістьми. Вчительша обернулась до стола і вгляділа коло стола на стільці ніби ясно-зелену писаршу. Вона так і одскочила од стола й подалась назад. Писарша була весела й розбалакалась з сусідкою, але як угляділа коло себе вчительшу, то одразу ніби заніміла. І писарша, і вчительша зирнули одна на другу й понадимались. Вчительша втекла аж на другий кінець гостинної й сіла на стільці за п'яніном між молоденькими паннами. Ватя

примітила цей маневр вчительші й осміхнулась. Примітили це деякі гості і собі осміхнулись.

"Якби я знала, що застану тут оту іродову писаршу, то ніхто не заманив би мене сюди й калачем, — думала вчительша, скоса поглядаючи на писаршу. — Ще й у зелену вовняну нову сукню вбралась і червоне намисто почепила! Мабуть, знала, ота зелена потороча, що тут стріне мого чоловіка… Це вона хоче його знов причарувать. Це вона для його так прибралась! Я постерегла, що було так".

Писарша, зирнувши скоса на вчительшу, пригадала собі свій, зумисне перекинутий вчительшею борщ в печі та вирвані з огудиною свої огірки… Уся її жовч розворушилась одразу, неначе закипіла, приставлена в горщечку до жару. Писарша почервоніла, надулась, набундючилась, як індик, та аж сопла од злості.

Писарша та вчительша полаялись на смерть ще тоді, як писар тільки що оженився й став за писаря в волості. Школа й волость зміщувались в одному здоровому мурованому домі: по один бік в домі од улиці була управа, по другий бік — школа й житло для вчителя. Писар тоді жив при волості в одній кімнатці, але для його не було опрічньої своєї пекарні. Громада постановила, щоб писарша варила собі страву в одній печі з вчительшею, поки буде збудована друга пекарня. Спочатку вчительша й писарша жили між собою в приятельстві, варили обід в одній печі. Але як два попи в одній церкві та два коти в мішку ніколи не помиряться, так не помирились і дві хазяйки коло однієї печі. Негарна та немолода вчительша на лихо почала примічать, що її чоловік, Гнат Самборський, почав без сорому залицяться до писарші… Писарша і вчительша зараз-таки полаялись… Одного дня вчительша од злості зумисне перекинула в печі писаршин борщ. Писарша, не гаячись, зараз вибігла з пекарні, вирвала усю оргінію, котру вчительша посадила в квітнику перед своїми вікнами, повиривала геть чисто всю й повикидала в двір свиням. Вчительша вибігла і, вглядівши таку шкоду, прожогом побігла на писареву половину городу, вирвала з огудинням усі писаршині огірки, забрала в оберемок і викидала в двір на самісіньку оргінію. Їх чоловіки

повибігали з хати й ледве за руки вдержали своїх розлютованих жінок од дальшого безглуздого спустошення городу та квітника.

Од того часу жінки вже не могли помиритьсяся, хоч писар вже поставив собі гарний дім і перейшов в його на життя. Писарша не могла забути за свої огірки, вчительша не могла забуть про свою оргінію, і... не забули до самої смерті... Покористувались тільки з тієї лайки та бійки свині. Писарша зосталась без борщу й без огірків, вчительша без оргінії; а свині пообідали всмак оргінією, ще й огірками закусили і навіть спасибі їм не сказали за смачний обід.

"А ще й казав мені мій чоловік, що писарші не буде на іменинах, що писарша не буває в гостях в батюшки. Казав і, мабуть, знав добре, що бреше", — думала вчительша, виглядаючи з-за п'яніна.

"Не забуду я ніколи свого борщу та своїх огірків, не прощу я тобі цього довіку — до суду", — думала писарша та все навіщось надималась та супила брови, певно, на вітер, бо вчительша вже на неї й не дивилась.

Вчитель і писар вже давно забули й за ті огірки, і за ту оргінію та перекинутий борщ: вони посідали рядочком і звичайненько балакали. Вчительші це, очевидячки, не сподобалось. Вона втирила свої чорні очки в лице свого чоловіка й неначе казала очима: "І як ти ото смієш балакать з моїми ворогами, коли я цього не хочу! Потривай же! Я ж тобі дома вичитаю молитву!"

Але вчитель не втямив розмови очима своєї жінки і все любенько балакав з писарем.

— Прошу вас до чаю! Чай вже готовий! — просив своїх гостей о. Артемій, показуючи на двері в столову.

Але гості його неначе не чули. Старші вгніздились в кріслах та на м'якій канапі й розмовляли стиха: їм, очевидячки, було добре сидіть, і

вони лінувались підвестись з місця. Молоді збились в купу в другому кутку коло п'яніна й провадили веселу розмову, вигадували та реготались.

Сусана Уласівна ждала, ждала гостей до чаю й мусила сама вийти в гостинну.

— Прошу покірно до чаю, бо чай прохолоне! — промовила вона, обертаючись до канапи та крісел, де сиділи матушки, писар, управитель та вчитель. — Феодосіє Семенівно! прошу в столову до чаю! — сказала Сусана Уласівна, обертаючись до писарші, як людини, потрібної для її потайних замірів.

"Чи ти ба, яка честь писарші! Сама благочинна просе її до столу; ще й зве на ймення й по батькові. А мене й не просе… Не піду я в столову! не хочу я й чаю! Не сяду я за одним столом з писаршею", — думала вчительша, сидячи в кутку.

Старші гості зашуміли й застукотіли стільцями, зашаруділи ногами й перейшли в столову. Писарша встала в стільця, гордовито поглянула на вчительшу, задерла лице вгору, помаленьку пішла слідком за Сусаною Уласівною й неначе казала вчительші: дивись, мов, як мене шанують, а тебе так ні! моє цвіте — твоє в'яне!.. Молоді зостались в гостинній.

— Наталіє Корніївно! а ви чом не йдете в столову до чаю? Прошу вас! — просила Ватя вчительшу.

Наталія Корніївна була з тих, що при чужих людях нявкають, а в себе вдома гавкають. В гостях вона як розмовляла, то ніби нявкала, як кішечка, тихо, солодко, облесливо, неначе хотіла сказать: "Дивіться, мов, яка я свята та божа!" Вдома вона кричала й репетувала на всю пельку: там вона забувала, що вона свята та божа.

— Спасибі вам… я вже дома пила чай. Я й тут посиджу. Мені з вами так приємно сидіть. Усі тут такі веселі. Мені тут так гарно, так гарно, — нявкала вчительша.

— Та хоч стаканчик випийте! От я вам сюди принесу стакан, — сказала Ватя.

— Няв-няв-няв! — тихо зашепотів Леонід Семенович над самим вухом в Антосі. Весела Антося зрозуміла й зареготалась.

— Чого ця вчительша так нявкає? — тихо спитав в Антосі Леонід Семенович.

— То вона тільки в гостях: няв-няв-няв! а в себе в хаті вона: гав-гав-гав! — тихо одказала Антося, котра добре знала вчительшині норови. — Ця вчительша як розгавкається в себе вдома, то і вчитель тікає з хати, і сторож з школи тікає на город; бо раз вона, розлютувавшись, так потягла сторожа залізною кочергою, що синяки було знать цілий місяць.

"Якась писарша, якась мужичка, справжня молодиця, тільки через те, що напнула на себе зелену сукню, пиндючиться, пнеться вгору. Вона забула, що мій батько був священик, а дід — Звенигородський протопоп. Чи ти ж мені рівня! А ще й несеться вгору. Задерла кирпу до стелі, гордовито поглядає на мене", — гавкала вчительша в своєму серці.

Усім було байдуже про неї. Молоді панни та паничі зостались в гостинній. Ватя поналивала стакани й поставила їх на столі в гостинній. На канапі, на кріслах засіла молода компанія. Старі обсіли стіл в столовій навкруги.

Компанія в столовій була весела. Усі розмовляли, гули, як бджоли в пасіці. Але голос о. Артемія перемагав усі голоси. Розговорився навіть мовчун о. Порфирій.

О. Порфирій вийшов з семінарії одним з перших студентів. Зайнявши парафію, він з завзяттям взявся й за просвіту в школі, і за підняття моральності в селі, щонеділі говорив проповіді, а найбільше проти п'янства, завів братство, товариство тверезості, навчав селян на обідах, вчив в розмовах, але побачив, що його просвітня проповідь не вчинила чуда: не переробила селян на янголів за якийсь десяток років, чого він сподівався, не маючи і втямку про те, що такий психічно-історичний моральний розвиток темних мас не робиться за якийсь десяток років, та ще й тоді, коли нема ні доброї національної школи, ні народних бібліотек, ні читалень, ні піддержання й ініціативи од громади й зверху... І о. Порфирій дійшов до песимізму, зневірився б своєму ділі і... на все махнув рукою, закопавшись в книжки.

— Ну й мужики тепер стали, Леонтію Петровичу! — обернувся о. Артемій до писаря. — Чом пак хоч ваша волость не припинить їх трохи?

— А як же ми їх будемо припинять? — спитав писар. — В нас є холодна, та й більше ніякого страху на їх не маємо в руках.

— То ви їх хоч принаймні замикайте частіше в холодну, абощо! — кричав о. Артемій. — Спустошили, геть дочиста спасли мою луку.

— Та й панську сіножать спасли, — обізвався управитель, — і ми нічого не вдіємо, бо була суха весна; і почали позов, та й те нічого не помогло. Хоч військо став на луках.

— Розносились з тією штундою, як старець з писаною торбою, — сказав о. Артемій, — аби що сказав мужикові, то він зараз тобі: коли так, то ми в штунду! А йде п'яний проз двір, голосно попів лає.

Батюшки почали розмовлять за двох вікарних архієреїв, котрі тієї зими їздили по селах, та ще й взимку.

Коли це несподівано в прихожій щось рипнуло дверима й зачовгало простими чобітьми: то приїхав о. Сава. Він неначе крадькома в'їхав у двір на своїх поганеньких кониках, неначе крадькома увійшов і в прихожу. На його навіть собаки не забрехали.

— Лиственський протопресвітер! Приїхав лиственський протопресвітер! — неначе на вухо один одному шепотіли батюшки. Розмова одразу впала. Усі в столовій замовкли. Про архієреїв ніхто вже й слова не писнув. О. Сава увійшов тихенько, неначе ступав навшпинячки, і привітався до хазяїна, поздоровив благочинну з іменинами, поздоровкався з гістьми й сів. Присадкуватий, дуже широкий в плечах, з здоровою головою, з широкою кучерявою бородою, в рушеннях зателепуватий, цей хамула, о. Сава, і справді одрізнявся од інших батюшок, і тонких, і високих. Його надзвичайно широкі груди неначе були призначені для протопресвітерських хрестів. Усі знали, що о. Сава має родичів і знайомих в консисторії й частенько їздить до Києва та заглядає в консисторію; усі знали, що він любе там багато дечого зайвого розказувать за сусід-батюшок, чого не годилось би розказувати, і часом виказує на декого.

"Ну, тепер хоч починай хреститься до образів і за князів, і за архієреїв, і за христолюбиве воїнство! — подумав о. Артемій. — Приніс нечистий оцього лиственського протопресвітера, що висвятився на попа з дяків. Треба кидаться в політику".

О. Артемій виписував "Московские ведомости", бо редакція посилала це добро сільським батюшкам сливе за безцінь, за половину ціни. Багато батюшок виписувало дешевенькі петербурзькі газети: "Свет" і "День", і хоч нічогісінько більше не читали, але трохи цікавились політикою.

— Чи чули новину? — почав о. Артемій. — Бісмарк полетів, полетить і Капріві!

— Куди ж він полетить? — спитав насмішкувато о. Порфирій. — Чи в вирій, чи хіба, на місяць?

— З місця полетить! Це по газетах видно, — сказав о. Артемій.

— Щасливої йому дороги! А вам, о. Саво, не шкода того Бісмарка та Капріві? — спитав в о. Сави о. Порфирій.

О. Сава передивлявся тільки єдиний журнал "Єпархиальные ведомости" та й то не все читав, а тільки той одділ, де писалось про награди. Він не читав навіть "Света", вперше почув про якогось Бісмарка й тільки махнув рукою та й промовив: "На здоров'я! нехай летить, аби ми на стільцях сиділи".

— Невже вам його не шкода? — спитав насмішкувато о. Артемій в о. Сави.

— А чого мені його шкода? Хіба він мені сват чи брат? Як полетів з місця, то другий на його місці сяде. "Ворона з місця, сокіл на місце", — сказав о. Сава.

О. Артемій розвівся про прусську політику, говорив гаряче, з запалом, виніс останній номер газети, голосно прочитав ті виписки з німецьких газет, в котрих німці ганили Росію.

— Боже мій! Що це буде? Що це буде? — гукнув о. Артемій і при тому схопився з місця, вхопивсь обома руками за голову й з пафосом бігав по столовій та репетував: — Це все не доведе до добра! Що ми в світі божому будемо робити, як буде война? О. Саво, що ми тоді будемо робить?

— Нічого. А що ж ми будемо робить? — обізвався о. Сава.

— Як то нічого? А як сюди прийдуть пруссаки та застукають в ваші двері? Що ви тоді робитимете? Га?

— Хто його знає, що я тоді робитиму. Мабуть, візьму табатирку, встромлю в неї пучку та понюхаю табаки, як оце тепер, — сказав о. Сава, котрому і в сні не снились ніякі пруссаки.

О. Сава й справді витяг з кишені табатирку, всунув в неї пучку й понюхав табаки.

— Ото добрі ліки од пруссаків! кращі, ніж рушниці та гармати, — обізвався о. Артемій з сміхом.

"Чого він бігає та галасує? — думав о. Порфирій. — Неначе ті Бісмарки та Капріви вже штрикають його ззаду списами та підсмалюють вогнем. Чудний чоловік!"

— А як застукають пруссаки в мої двері, то я двері запру, — сказав о. Сава.

— А як вони виставлять ваші двері? — спитав о. Артемій.

— То о. Сава сховається на піч, — промовив о. Порфирій.

— А як вони застукають вас і на печі? — спитав в Сави о. Артемій.

— То я тоді скажу їм: ідіть собі к бісовому батькові туди, звідкіль прийшли! — одгрібався о. Сава.

Усі зареготались з такої політики о. Сави проти пруссаків. Зареготавсь навіть завжди поважний писар.

Леонід Семенович, почувши з гостинної, що о. Артемій чогось галасує, тихенько підступив до дверей і заглянув в столову. Ватя обернулась до його й промовила:

— То, певно, тато розмовляє про політику та пруссаків.

Вона засміялась; засміялась і Антося. З тієї політики о. Артемія таки добре сміялись сусіди, бо самі ні за яку політику й думки й гадки не мали.

Тим часом Ватя поставила стакани чаю в гостинній на столі й попросила паничів та паннів до чаю. Вчительша сиділа нарізко од усіх, в куточку, мов сирота, і ні до кого не говорила. Ватя попросила й її до стола. Вчительша сіла на канапі поруч з Ватею. Паничі та панни обсіли й обстали стіл навкруги. Вчительша в чорному убранні, з своїм невеселим, навіть сумним лицем, серед молоденьких паннів здавалась ніби якоюсь директрисою інституту, а ще більше скинулась на ігуменію панянського монастиря. В гостинній між паннами та паничами розпочалась така голосна розмова, як і в столовій між старими. Здавалось, два голосні хори тягли якісь дрібненькі співи в дуже швидкому allegro, розсипчастому та вередливо поплутаному. Весела Антося та Леонід Семенович давали тому концертові тон. Їх найбільше було чуть між іншими дзвінкими голосами.

Почувши через двері, яку політику проповідував о. Сава, паничі підняли цю політику на сміх.

— Чи чуєте, який героїзм проти пруссаків проповідує о. Сава? — промовив один молодий вчитель.

— Хоче потрусить їх табакою. Це якась політика тютюну, політика чи листвинська, чи корсунська, — обізвався Леонід Семенович.

— А ви любите читать про політику? — спитала Ватя в Леоніда Семеновича.

— Борони мене боже! Чого вже чого, а політики не люблю. Так перебігаю очима газети, аби знать, що на світі діється. От Антоніна Григорівна так любе політику: перечитує "Свет" од дошки до дошки, — сказав насмішкувато Леонід Семенович, ще й скоса зирнув на Антосю насмішкуватим оком.

— І вигадали! Де ж ви чули або бачили, щоб я читала той "Свет"? — обізвалась Антося.

— Мені сорока на хвості це принесла, — сказав Леонід Семенович.

— То та сорока, мабуть, помилилась: не з нашого двора летіла, а тільки потрапила в ваш хутір, — казала й реготалась Антося.

— Ба ні, з вашого двора, бо вона мені розказала!..

— Чудна якась сорока!

— Я дуже люблю читать про маркізів, про їх замки та палаци. Читаєш книжку, неначе казку, — обізвалась Ватя.

— Якби хто написав повість за нашу богуславську Ривку, я з великою охотою прочитала б її. Ривка, що продає дамські убори, ця вже зовсім поетична. Раз я торгую в неї літній капелюш, а вона каже: панно, купуйте в мене капелюш, бо ті усі панни, що в мене покупили капелюші, усі дочиста повиходили заміж, — сказала Антося.

— От бачите, Валентино Артемівно! Хіба ж це була б не поезія?! — сказав Леонід Семенович і бистро зирнув на Ватю очима, ще й засміявсь. З-під темних вусиків заблищали його довгі білі чималі зуби, котрі якось закрасили його гостре мефістофелівське підборіддя. Той осміх красив

його веселий вид. Ватя задивилась на його брови на високому чолі, на його веселий вид і примітила, що в неї в серці щось заворушилось, примітила почування, приємне й радісне. Воно майнуло швидко й прудко, як промінь сонця часом прорветься через хмарки й майне по ставку од берега до берега; і ставочок ніби повеселішає й засміється між зеленими берегами. Щось радісне злинуло на її серце, її чималі очі засвітились; вона почутила в нервах жвавість, якусь більшу живність і стала веселіша й проворніша.

Ватя швиденько та проворно підвелася з місця, вхопила два порожні стакани й не пішла, а ніби побігла в столову, щоб налить чаю. Вона сама здивувалась, де це взялась у неї така хіть до роботи, жвавість та проворність! Антося кинулась помагать своїй приятельці й поодносила решту порожніх стаканів в столову. І Антося бігала з стаканами, і Ватя бігала; обидві неначе грали в хрещика, неначе хотіли одна другу випередить.

Вчительша сиділа й мовчки поглядала на паннів; вона втямила, до чого йдеться та біганина й тяганина, чого то обидві панни неначе грали в хрещика. Вчительша була з тих, що в гостях сидять і мовчать, нічогісінько не говорять і тільки мовчки спідлоба поглядають на других гостей; але за всіма кмітять і мовчки слухають, за що тільки балакають. І вже вдома з близькими приятельками пригадують усе, що хто сказав, хто як ступив, і все це пересуджують, додають свого, прибрехавши, і всіх ганять, і всіх осуджують.

Почалась розмова між паничами. Молоді вчителі семінаристи розказували про школи, за свої холодні нетоплені та вогкі квартири при школах, за своє бідування, за те, яка то труднота вчити дітей по великоруських шкільних книжках. Леонід Семенович пристав до їх розмови. Молоді хлопці почали зачіпать усякі питання: і шкільні, і національні українські, і соціальні. Панасенко розмовляв за ці усі питання з великою охотою, розвивав їх, оглядав їх з усіх боків. Розмова його лилась плавко й швидко, навіть була лепетлива, але вона в його провадилась тільки як салонова розмова, і більше як модна. Ні одно

питання, котре він зачіпав, не цікавило його дуже; ні до одного питання не лежала в його душа. Погляди його були свіжі, навіть вольні, ліберальні; але все це говорилось так собі, аби говорить та не мовчати. Панасенко говорив, неначе млин молов, неначе вітряк махав крилами; тільки його млин молов на порожній камінь.

Ватя тільки й слухала, тільки й чула Леоніда Семеновича. І його веселість, і його говорючість дуже сподобалася їй.

"От з ким я прожила б вік щасливо й весело! — заворушилася в неї думка десь глибоко-глибоко в душі без її волі, без її хіті. — Як я люблю веселих, говорючих людей! Хоч би й не хотілось слухать, то будеш слухати! Хоч би тебе й нудьга взяла, то такий щебетун витягне з твого серця нудьгу до останку. І на серці стає легко, і на душі веселіше, неначе щось світлом засвітить в самому твоєму серці".

Але ця паничівська розмова про школи та усякі вищі питання була дуже нудна й неприємна для паннів. Вони мовчали й словечком не вмикувались в ту розмову. Весела Антося трохи не позіхнула й на превелику силу вдержала свої рожеві уста од позіхання. Вчительша сиділа неповорушно, неначе єгипетський кам'яний сфінкс. Ватя тільки вухом ловила ті нецікаві для неї речі й більше поглядала на чорні Леонідові брови.

Випили чай. В залі стало душно. Ватя одчинила скляні двері, що виходили в садок. З дверей повіяло холодком. Сонце вже спускалось ік заходу. Надходив вечір, розкішний літній вечір в селі, з своєю прохолодою, з густими довгими тінями в садку, в березі, обсадженому густими вербами. Антося вибігла через двері на маленький ґанок. За нею вибігли менші її сестри. За паннами вийшли паничі.

— Чи в вас, Валентино Артемівно, є човен? — спитав в Ваті Леонід Семенович. — От би гарно було поплавать човном на ставку!

— Є, тільки невеликий. Уся наша компанія в йому не поміститься. Але там в березі є човни директора ґуральні, на котрих рибалки ловлять коропи. Ми заберемо й ті човни, — сказала Ватя.

— А хто хоче піти на вечерю до коропів, той піде з нами на човни, — сказав Леонід Семенович.

— Ну, на це я не пристану, — сказала Антося.

— Навіщо коропам така честь? Ми самі повечеряємо коропами. Та в цьому ставку трудно і втопиться, хіба запливемо аж ондечки туди під гору, під той ліс, — сказала Ватя, — там таки чимала ковбаня.

— Буде старій жабі по коліна? — спитала Антося.

— О, буде й по шию найстарішій жабі! — сказала Ватя.

— Коли так, то не страшно. Рушаймо! Ліпо! ви не боїтесь жаб? — спитав Леонід Семенович.

— Ні, не боюсь,— сказала невеличка панна й знялась з місця та й побігла по довгій стежці через старий садок, зарослий кущами бузку та бузини.

Леонід Семенович кинувся її доганять.

— Одже ж дожену! — гукав слідком за Ліпою Леонід Семенович.

— Ба не доженете, — гукала проворна Ліпа й неначе клубком котилась по стежці.

— Ба дожену! — гукав Леонід Семенович. Він пустився навздогінці на всі свої цибаті ноги й почав наздоганять Ліпу. Ліпа ніби з переляку

кинулась вбік і сховалась в густих кущах бузини. Антося й собі побігла стежкою, за нею побігла проворна Леся. Навіть Ватя, розохочена тією біганиною, не втерпіла й побігла слідком за гуртом, але зараз-таки зосталась позад усіх.

— Ну й прудкі ж у вас ноги! — гукала на ввесь садок Антося, обертаючись до Леоніда Семеновича.

— О, мене трудно випередить! — одгукнувсь Леонід Семенович. — А от і берег!

Садок з маленького, ледве примітного пригорка спадисто спускався до самісінького ставка. Берег густо заріс вербами й лозами. Між вербами та кущами калини плелась ожина. Берег був густий, зелений та свіжий. Узенька, ледве примітна стежечка ніби пірнала в густих кущах верболозу. Панни й паничі плутались в гілках та в листі, неначе в павутинні, доки не вийшли на чистий піскуватий бережок. Там стояв невеличкий човен, помальований білою фарбою.

Ватя влізла в густий кущ і витягла звідтіль заховані весла. Паничі сіли в човен і попливли до греблі, де стояли два рибальські човни. Вони пригнали ті човни до берега. Антося скочила на один човник і вхопила весло. Їй забажалось самій правувать човном.

— Антоніно Григорівно! Одже ви перекинете човна! Дивіться, як захитався човник! Хіба ж ви вмієте правувать? — говорив Леонід Семенович.

— Іще б пак не вміла! Ми вдома на ставку самі плаваємо човном, самі сідаємо до гребків, бо в нас там кавалерів нема, — обізвалась Антося й неначе манила до себе веселого хлопця.

Ватя сіла в свій човен. Леонід Семенович кинув очима на два човни, де сиділи дві панни, і неначе вибирав, в котрий човен йому вскочить. Там

весела панна, а там поважна, з задуманими, темними, як ніч, очима. Він і сам не зоглядівся, як сів у той човен, де сиділа Ватя, і вхопив в руки весло. Уся компанія кинулась на човни. Човни хилитались, як тріски, і трохи не черкались краями об воду. Панни кричали, жахались і разом з тим реготались.

Три човни швидко полинули по ставку попід високими вербами. Довгі тіні од верб далеко сягали смугою по тихій ставній воді своїми зубчастими краями. Зелений берег виразно одкидався в тій матовій смузі, і сама вода була ніби облита й обсипана ізумрудними брижжами. Вогке тепле повітря стало свіжіше. Од зеленого берега ніби повівало холодком; холодок ніби лащився до лиця, милував його, вливав почування радісне, безклопітне й безжурне, як сама молодість. Ставок вгору все ширшав та ширшав. Гребля вже далеченько зосталася позаду. За греблею висока ґуральня, вкрита червоною черепицею, одбивалась червоною тінню в воді: вона була окрасою того куточка. Човни повернули на середину широкого ставу. Антося несподівано затягла пісні. Голос в неї був здоровий і гарний: він розлягся широко й далеко понад водою. Молода дівчина неначе манила до себе молодого хлопця з другого човна. Ватя зрозуміла той заклик серця піснею, і вона примітила, що в її серці заворушилось щось зависне, щось вороже до своєї приятельки…

— А що, як ми отут перекинемось на цій глибочіні? — крикнула Антося з свого човна до Леоніда Семеновича.

— Вийде дуже непогано, — обізвався Леонід Семенович, — панни постають русалками та підуть жити в скляні палаци; їм будуть услуговувать рибки.

— Цебто коропи? — спитала Ватя. — Ви знаєте, що в цьому ставку самі за себе коропи. Ще в давні часи пан завів тут коропів, і тепер їх така сила, що як зайдуть неводом, то за один раз витягнуть пуд або й два.

— А чим то стали б паничі от там, на дні, якби ми оце перекинулись? — гукала Антося з другого човна. — Невже русалками?

— Ні, я став би дідьком водяним та лякав би русалок, а найбільше вас, — обізвався Леонід Семенович.

— Ну, я вас не дуже б злякалась, хоч би й русалкою стала.

— А ви, Валентино Артемівно, боялись би мене, якби я, борони боже, перекинувся водяним дідьком?

Ваті стало ніяково од такого комплімента; вона спустила очі й промовила:

— Не знаю; хіба знатиму тоді, як сама стану русалкою. Здається, що не дуже б боялась.

— І не втекли б од мене, якби я ввірвався в ваш кришталевий підводяний палац?

— Не тікала б, бо русалкам же нікуди і втікать: вони ж замкнуті, чи що, в своєму палаці, — сказала Ватя.

— Якби ви ввірвались в наш палац, я б вас частувала й приймала усяким добром, — гукнула Антося.

— Яким же добром ви мене приймали б? — спитав Леонід Семенович.

— Поклала б перед вами зеленого латаття та сирого коропа, — жартувала Антося.

— Ну це страва хоч і тривна, але така, що я її не сплоха перетравив би: трохи важка. Ще, борони боже, довелось би й заслабнуть на шлунок, — гукав Леонід Семенович.

— І то горенько, що й доктора в ставку не знайшлося б, — сказала Ватя.

Човни запливли в тихий кінець ставка, під високий горб, вкритий лісом, освічений тихим вечірнім сонцем. І гук, і розмова, і регіт принесли життя в цей тихий закуточок, неначе розбуркали куняючий ліс. Паничі почали згукуваться з човнів, неначе вони були в лісі. Луна одлясками пішла поміж крутими горбами. Згукування та перегук неначе розворушив сонне лісове царство. Десь далеко затуркотіла горлиця, неначе й собі згукувалась з живим людським гуканням.

— Господи, як тут гарно! Я неначе передніше не примітила цього місця, — тихо обізвалась Ватя.

І легеньке, легесеньке зітхання, невиразне й тихе, як подих вечірнього вітерця по вербах та по лозах, вирвалось з грудей у Ваті, і вона ледве мала сили, щоб затаїть його в своїй молодій душі. Вона й сама не догадувалась, звідкіля прийшла на неї задума, чого з її душі вирвалось легесеньке зітхання та неначе якийсь легенький жаль здавив її серце.

Човни повернули назад. Плисковатий берег од села, ввесь у вербах та лозах, півкругом вганявся в широке водяне тихе плесо, суспіль зубчастий, зелений, пишний, лиснючий од рожевого сонця. За зеленою м'якою оборкою зеленіли городи, лисніли левади, біліли чепурненькі хатки.

— Господи, як тут гарно! — аж крикнула Ватя.

— От і гарно! Невже ти перший раз бачиш оті верби та очерети? — спитала Антося в Ваті. — Невже ти ще на їх не надивилась?

— Я їх бачу неначе вперше сьогодні. Я неначе передніше й не примічала, що тут так гарно, — сказала Ватя.

І вона почувала, що на її серце злинула несподівано радість, така радість, якої вона ще ніколи не почувала й не зазнала в своєму житті.

Вдарили веслами дужче, і діло пішло спірно, швидко. Човни попливли далі й поминули високий закрут берегів ставка. З-за гори виглянула коло греблі висока ґуральня та чималі забудування за греблею на пригорку. Червоні черепичні покрівлі під гарячим червоним заходячим сонцем неначе горіли вогнем, а друге полум'я одлискувалось в тихій воді, вилискуючи наче в безодні.

— А будинки звідсіль які поетичні! Неначе якась вілла на березі озера в Італії, як малюють на картинах. Яка поетична картина! — сказала Ватя.

— Чого це сьогодні на тебе найшла така поезія? — гукала Антося з другого човна.

Ватя й сама здивувалась, звідкіль злинула на неї сьогодні така поезія, неначе вона натрапила на якісь чари там, де їх передніше й не постерігала; і вона сама не постерігала, звідкіль узялися, звідкіля полились на неї ті чари. Вона була байдужна до краси натури, а читаючи повісті, навіть поминала ті місця, де обмальовувались чудові вигляди натури, аж сердилась, що вони перебаранчають їй слідкувать за оповіданням про людей. Тепер вона чогось несподівано примітила красу берегів, поезію тієї краси, їй заманулось співать, схотілося гукнуть пісню голосно й весело, як гукали дівчата, беручи воду в березі; хотілось вилляти й виспівать усю радість, котрою було повне її серце. Але вона знала, що в неї не такий міцносилий голос, як в Антосі, що її голос не на показ для публіки. І вона завела тихенько, сливе нишком пісню, і як завела, вона й сама незчулась. Глянула вона на чорні Леонідові брови та очі і тоді одразу одгадала, звідкіль злинула та радість, та веселість на її серце, й освітила увесь світ, і закрасила і береги, і воду, і сонце, і небо.

Ваті подобався не один панич, але тепер вона вперше почувала, що починає любити гаряче, що в її душі зачалося щось нове, небувале й дужче, обгортає всю душу й запалює серце палким огнем.

"Це мені тим так гарно тут та радісно, що я дивлюсь на його. Я люблю його, починаю кохать оті високі брови, починаю любити його веселу душу", — думала Ватя, пильно придивляючись до тих високих брів.

Леонід Семенович, що сидів з веслом проти неї, вловив той пильний погляд і, по своєму сільському звичаю, трохи не моргнув на Ватю по-парубоцькій. Але поважність Ваті, її гордовитість вдержала його.

Паничі знайшли пришиб і пристали до берега. Паничі й панни сходили з човнів на берег. Хисткі рибальські човники хитались під їх ногами й гнали од себе по ставку широкі хвилі. Хвилі та брижжі пішли кружалами далеко од берега, а панни з реготом посунулись через густі лози, одхиляючи їх од лиця руками.

— Ну, в цих лозах добре лазить козам, а не паннам, — гукала в лозах Антося.

— Мабуть, не тільки козам, але й паннам, коли вони тепер лазять в лозах, — десь в листі обізвався Леонід Семенович, неначе за стіною.

— Ліпо! придержуй-бо лози, коли йдеш попереду! Ти пускаєш гілки, а вони мене б'ють та й б'ють по лиці, — кричала Антося до малої сестри.

— Це правда, що ми влізли в морське дерево! Ось і мене морснуло таки добре по носі, — сказав десь в кущах один вчитель.

За лозами вузенька стежечка на праву руку повилась берегом по траві до самої греблі. Паннам забажалося йти на прогуляння на греблю. І панни й паничі пішли тією стежечкою, розтягнувшись довгим рядком. Ватя зосталась позад усіх і неначе поганяла той довгий рядок. Леонід

Семенович пристав до неї. Вона йшла стежечкою, він плутався ногами в некошеній густій побережній траві.

Ставши поруч з Ватею, Леонід Семенович почутив, що на його найшла поважність. Охота до жартів, до смішків, що ніколи не покидала його, неначе зслизла й зникла в одну мить. Він і сам не стямивсь, чого це найшла на його така поважність, чого він неначе почав приладжуваться до Ватиної вдачі. Тон його розмови став солідний, непустотливий.

— Яка розкіш тут у вас! І старий садок, і старі верби в березі, старі груші та липи на цвинтарі. Видко, що тут культура давня, не вчорашня, — почав Леонід Семенович.

— Цей садок, ці верби садив ще мій дід, як був молодим, то й не диво, що культура в цьому місці давня.

— А от у нас на хуторі така культура тільки що зачинається. Мій панотець, купивши землю, поставив дім і завів оселю на новому місці за селом, на своєму недавно купленому хуторі. Скрізь голо, порожньо! Ні на чому очей спинить! Садок тільки що вилазить з землі, а верби в березі над течією ще стримлять, мов позабивані кілки.

— Як поживете, то й діждете, що і в вас буде таке саме, як і в нас, — обізвалась Ватя.

— О, довгенько, мабуть, доведеться дожидать. А поки що в нас така нудьга кругом, неначе десь серед степу. О, вам тут весело жить серед такої розкоші! — сказав Леонід Семенович.

— То вам так здається, бо ви тут вперше. А я вже до цього всього придивилась, то мені про це все байдуже, — обізвалась Ватя.

— Невже ви тут нудьгуєте в цьому раї? — спитав Леонід Семенович.

— Влітку мене не дуже-то бере нудьга. Все-таки походиш тут, погуляєш. Приїдуть на вакації небожі, сестрині діти, — плаваємо човном по ставку. А от взимку так мене й справді бере нудьга. Цей садок занесе снігом, ставок замерзне. Сиди в хаті та ший або вештайся коло хазяйства.

— Взимку ви, мабуть, все читаєте? Ви любите, певно, наукові книжки? — спитав Леонід Семенович, бо йому здалося, що Ватя з тих сьогочасних молодих паннів, котрі люблять сьогочасні наукові книжки.

— Трохи люблю, але мені їх трудно доставать. Тато любить читати тільки газети й не купує наукових книжок, а в "Ниве" нема нічого такого поважного, цікавого, щоб варто було читать, — сказала Ватя.

Але вона говорила це так собі. Вона, правда, читала додатки до "Нивы", але тільки романи та повісті і пропускала без найменшої вваги навіть ті невеличкі розвідки, які там знаходились. Наукових книжок вона не любила читати, як більша частка сьогочасних молоденьких паннів. А як часом вона й починала в зимні вечори читать якусь наукову річ, то на неї нападав такий сон, що вона випускала книжку з рук і книжка летіла сторч додолу. В школі вона вчилась з невеликим поспіхом.

— Я безщасна через те, що не маю ні сестри молодої, ні брата; нема в мене товаришки в хаті. Мама вже стара, тато теж старий. І я неначе ніби стала стара коло їх, — сказала Ватя й засміялась.

Леонід Семенович і собі засміявся, але сміх його був не штукарський. Ватя була така ще молода, що могла безпечно сказать такий жарт про себе, і той жарт вийшов смішний.

— От ви живете в Києві цілий рік. Мене бере зависність до тих, що живуть не на селі, а в місті, — почала Ватя. — Ви бачитесь з живими людьми, і людьми освіченими, за щось поважне побалакаєте, про щось почуєте, поміняєтесь думками.

— Це правда.

— Що правда, то правда… — сказала Ватя й задумалась. Вона любила місто, і її тягло туди, як і усіх теперішніх дочок священиків, що вчилися в Києві чи в гімназіях, чи в духовних школах. Усі такі панни страшенно нудяться на селі й марять день і ніч, якби добратись до Києва або й жити хоч не в Києві, то поблизу в якомусь місті.

— В вас є народна школа в селі. От би вам стать за вчительку в школі, то й робота була б, — сказав Леонід Семенович.

Сказав він це зовсім не через те, що дуже спочував до народної просвіти. Йому про це було байдуже, але це слово так прийшлося до речі.

— Мій тато не дозволив би мені бути вчителькою. Правда, мої дві близькі сусідки й товаришки поставали вчительками в сільських школах, але, мабуть, через те, що їх батько дуже сім'янистий: в його п’ять дочок. Дві оті старші заробляють собі гроші на одежу, а це вже велика полегкість для батька. Мені цього не треба, бо ми люде заможні…

Ватя трохи не прохопилась, що її панотець має кільки тисяч карбованців в київському банку.

— Я помагаю мамі в господарстві, — говорила Ватя далі, — бо мама вже нездужає. Я й люблю хатнє господарство. А більшої й кращої діяльності не можу знайти для себе на селі, хоч би й хотіла…

Ватя в душі почувала, що говорила це в високому тоні так собі, аби говорить: вона не цікавилась нітрішечки ніякою ідейною роботою й не шукала ніякої вищої діяльності. Але вона постерігала, що треба виявить таку думку перед Леонідом Семеновичем, щоб цим вйявком своїх думок підійти під його смак. Вона помилялась: і панич співав високим тоном

більш через нову поведенцію; і в панича не було ніякого ідейного прямування, як і в неї його не було.

Стежечка дійшла до тину. Через тин був перелаз: два товсті низькі кілки були повбивані по обидва боки тину, а на їх лежала дощечка, просунута в тин наскрізь. Вона була прибита кілочками. Довгий рядок молодих паничів та паннів почав плигать через перелаз так зручно й швидко, як плигають кози. Ватя й сама не знала, чи лізти через перелаз, чи ні: вона спинилась і трохи гордо глянула на перелаз.

— Це такі сільські ворота. В місті, мабуть, таких чудернацьких хвірток нема, — почала промовлять до перелазу Ватя. І вона сама не знала, на яку ногу ступить: чи поводиться тоном аристократичним, чи держать себе просто й натурально — по-простацькому.

Ватя довгенько-таки постояла коло перелазу, а далі подумала: "Ні, треба лізти. Паничі тепер більше люблять простоту..." І вона вхопилась рукою за кілок.

Леонід Семенович підхопив її під руку й допоміг стати на дощечку. Ватя перелазила через тин якось ніби не вміючи, неначе вона зроду-звіку ніколи ще не перелазила через тин. Леонід Семенович вхопивсь обома руками за кілки, підобгав ноги і в одну мить перекинув свою легку постать за тин у город.

Усі побігли по широкій греблі, обсадженій знизу вербами. По другий бік греблі стояв млин, неначе притаївся за греблею в молодих вербах та лозах. За млином на пригорку піднімала вгору свою високу червону покрівлю гуральня.

— А що, Антоніно Григорівно, куди підемо заглядать: чи в млин, чи в гуральню? — спитав Леонід Семенович.

— Я маю більше потягу оглянуть млин, — обізвалась Антося, — в гуральні горілка, а я до горілки й неохоча, і не ласа до неї.

— Не станемо ж ми п'яницями, коли побуваємо в гуральні, та ще й од одного горілчаного духу, — жартував Леонід Семенович.

— Не знаю, як хто; але добре знаю, що я не стану, — одбивалась і собі жартами Антося, — про мене, як у гуральню, то й в гуральню.

— А ви ж бачили на своєму віку, як роблять те добро, що горілкою зветься? — спитав в Антосі один вчитель.

— І зроду не бачила, хоч і хотіла б побачить, — сказала Антося.

— Хоч і хочете, та не побачите, бо тепер гуральня замкнута, — сказала Ватя.

— А коли вона замкнута, то вертаймось назад. Ми вже геть-то загулялись, — сказала Антося.

Але нікому не хотілось вертаться в душні кімнати. Усі розсипались по греблі, балакали й жартували. Сонце вже спустилось низько. На греблі під вербами був чудовий холодок. Од води несло вогкістю, тхнуло жабуринням. Зелені очерети в березі неначе дрімали, заглядаючи в воду, своїми легенькими, як пух, нагнутими китицями-вершечками. Довгі тіні од верб простяглися трохи не до половини ставка. Гори, вкриті лісом, неначе як жар, пашіли теплом і робили надзвичайно ефектний контраст з супротилежним затіненим берегом, звідкіль потягувало холодком та вогкістю.

— Вертаймось додому! Час вертаться! — сказала Антося й побігла назад по греблі.

За нею слідком рушила уся компанія. Ватя, йдучи позад усіх, поруч з Леонідом Семеновичем, задумалась.

"Який чудовий вечір трапився в моєму житті! Чи був хоч один такий вечір для мене? Ще ніколи я не почувала себе такою щасливою. Усе на світі стало гарне для мене. Скрізь весело, скрізь радісно. Он пастушки женуть корови до води, біжать, хвиськають батіжками, неначе граються. Мабуть, і їм весело жить на світі. Он дівчата в березі перуть сорочки й гукають та вигукують пісні, аж луна йде між вербами. Певно, вони щасливі. Може, такого другого вечора вже й не буде в моєму житті..."

Ватя зирнула скоса на Леоніда Семеновича, він ішов мовчки, задумався, втиривши очі в землю. Йому вперше прийшла думка про оження. За цілий університетський курс така думка не спадала йому в голову. То за наукою, то за гульнею йому не було часу про це й гадати. Тепер чогось несподівано ця думка та гадка виникла в його в голові от тут, на греблі, серед зелених верб, коло дрімаючого берега, дрімаючої в вечірньому світі води. Поетична обстава, молоді панни, поетичний вечір, наводячий на душу задуманість, викликаючий думи, втихомирюючий серце, — все це якось проти його волі зворушило в йому це поважне питання. Він глянув на Ватю й почутив, що її вид, поважність та солідність чогось навели на його поважну думу.

"Швидко буде кінець моєму вчінню; через рік я буду доктором, вийду в світ, почну жити самостійним життям... Мені треба шукати пари", — думав Леонід Семенович, і він згадав за всіх паннів, яких знав і в Києві, і на селах.

І ні одна з їх не підходила йому під пару, не припадала до вподоби. Ватя починала йому подобатись, але Леонід Семенович був син практичного батька і, невважаючи на свою жартовливу вдачу, думав і за придане за своєю будущою жінкою.

"Цей о. Артемій, коли тому правда, що люде кажуть, дуже грошовитий чоловік. Цікаво б знати, скільки в його тисячок сховано в банку", — подумав Леонід Семенович.

Ця думка так зацікавила його, що він трохи не спитав у Ваті: "А скільки за вами дадуть приданого?" Він ледве вдержав свій цікавий язик.

І Ватя, й Леонід Семенович мовчки вертались з гулянки й ледве перекидались кількома фразами серед веселого щебетання молодих паннів та паничів. Ватя примітила, що Леонід Семенович став неначе не той, що був передніше одну годину. В його в душі почався новий момент життя, тільки зародок нового життя, коли з молодого пустотливого хлопця починає ставати мужній, дорослий чоловік.

В садку під густими старими грушами та яблунями вже полягла густа тінь. Молода компанія перебігла його й розсипалась на широченькій прогалині перед домом, серед квітників. Тут ще було зовсім ясно, тут дотлівав вечір останнім одлиском на високих грушах та яблунях. Усім не хотілося йти в кімнати; усі неначе ждали, доки замре останній світ вечора, доки темна ніч не поглине останнього проміння поезії вечора в садку, в квітниках, на вольному свіжому повітрі.

— А давайте лиш будемо грать в кота та в мишки! — крикнула на ввесь садок Антося. — Леоніде Семеновичу! чого це ви задумались? "Ставайте вряд, та й буде лад!" Ви будете котом.

— Як котом, то й котом, — обізвався Леонід Семенович, — але як ви будете мишкою, то я боюсь...

— Чого? Щоб вас не вкусила? — спитала Антося.

— Боюсь, що вас не впіймаю, бо ви дуже прудкі, — одповів Леонід Семенович.

— Ну, од вас не втече ні одна мишка. Мені вас аж страшно, — зачіпала його Антося.

— Ставайте в кружало! Беріться за руки! — командувала Антося і вхопила за руку Ватю.

Усі побрались за руки. Поділили котові і мишчині вікна. Леоніда Семеновича таки обрали за кота, а Ліпу за мишку. Почалася біганина. Хоч Ліпа була й прудка, але кіт її швидко впіймав і поставив в ряд, а потім взяв за руку Ватю й вивів з кружка. Ватя опиналася та одмовлялась, але їй нічого не помогло. Вона мусила тікать од страшного кота. Важка на ході, вона грала, ніби нехтуючи цією простою іграшкою, і швидко, неначе зумисне, попалась котові в лапи. Тоді кіт обрав за мишку Антосю. Прудка, в'юнка, як гадючка, жвава, як пташка, Антося пірнала в вікна, зроблені з рук, вирнала за кружалом, звивалась попід руками. Леонід Семенович крутився, як муха в окропі, але таки застукав Антосю за кружалом. Антося з переляку кинулась утікать і потрапила між високі кущі оргінії, котрими був засаджений усей куток між домом і садком. Леонід Семенович погнався за нею в оргінію. Кущі коливались, гілки тріщали. Антося звивалась між кущами. Леонід Семенович спотання кинувся на мишку просто через кущ оргінії. Кущ затріщав, кіт впіймав мишку, але кущ оргінії повалився під ноги котові. Піднявся регіт. Леонід привів до кружала засапану мишку, котра ледве дихала.

— А бачте! Таки впіймав! — говорив Леонід Семенович, втираючи хусточкою піт на лобі.

— Впіймали, але й шкоди наробили, — докоряла йому Антося, — поламали оргінію, ще й грядки покопирсали закаблуками.

— Нічого — те! Невелика шкода. За цю шкоду можна вибачить. Зате ж ти таки не втекла, — сказала Ватя.

Паничі одначе кинулися поправлять ту шкоду. Леонід Семенович звів полеглу оргінію. Знайшли коло других кущів лико й прив'язали оргінію до кілка. Ватя стояла серед кущів, обсипаних здоровими квітками. Темно-зелена оргінія, червоні та жовті квітки надзвичайно приставали до її лиця. На тому квітчастому фоні, вся ніби обсипана оргініями, її показна постать визначувалась надзвичайно ефектно. Леонід Семенович примітив той ефект і несамохіть задивився на неї.

Коло ґанку рядком стояли чотири здорові вазони старих олеандрів, рясно обсипаних важкими китицями ясно-рожевих квіток. Старі олеандри були високі аж до стріхи. Леонід Семенович звернув на їх ввагу.

— Які пишні та здорові олеандри! — сказав він до Ваті.

— Ці олеандри садила ще моя мама тоді, як вийшла заміж. Не диво, що вони так розрослись, — промовила Ватя.

— Квітки й дерева садять на щастя. Мабуть, ваша мама була на своєму віку дуже щаслива, що олеандри цвітуть рясно, що й листя не знать, — промовив Леонід Семенович.

— Була щаслива, це правда, та шкода, що не кожному дається таке щастя, — сказала Ватя, ніби за себе, й подумала: "Яке ж то буде моє щастя, що зачалось в цей вечір?"

— В такий пишний вечір на вас чогось находять сумні думи, як я догадуюсь: молоді панни не повинні журиться, — обізвався Леонід Семенович, — правда, Антоніно Григорівно? — додав він, обертаючись до Антосі.

— Авжеж правда. Я ніколи не журюсь і не думаю журитись, — промовила Антося.

— Та, мабуть, і паничі не дуже-то журяться, — якось знехотя обізвалась Ватя, — хіба ви, Леоніде Семеновичу, з журливих? Я щось цього не примітила.

— Я не з журливих, але часом находить такий час, що й задумаєшся чогось. І не журишся, здається, але й журишся чогось, — промовив поважно Леонід Семенович і сам справді задумавсь.

Дорого дала б Ватя, щоб постерегти в його серці, про що то він задумується й журиться.

Леонід Семенович постояв трохи мовчки, потім, не знаючи, що робить, що промовляти, простяг руку до гілки олеандра, нахилив гнучку гілку, притулив пахучу китицю квіток до лиця й почав з якоюсь жагою ніби втягувать та всисати наркотичний дух квіток.

— Вирвіть квітку, будьте ласкаві, коли ви любите пахощі олеандра, — сказала Ватя.

— Нащо збавлять квітку! Вона розпукувалась з пуп'янків, може, місяць, поки дійшла до такої краси; а я вирву її та й покину, — сказав Леонід Семенович.

— Одже ви дуже церемонні та жалісливі! — сказала Ватя.

І вона вхопила одну гілку, нахилила, проворно зірвала два розкішні китяхи квіток і подала паничеві.

Леонід Семенович з якоюсь задумою простяг руку, взяв квітки й подякував.

— Ходім ще в садок, походимо по доріжках, — сказала Антося.

Ватя попростувала по доріжці в садок. Леонід Семенович йшов поруч з нею. Над доріжкою росли рядком здорові кущі розкішної зеленої рути. Він нахилився, нарвав рути та оксамитових черничок, обклав квітки олеандра червоно-чорними черничками, а потім почав обкладати букет зеленою рутою.

— Ого! та вмієте ж ви складать букети. Ви таки не без вподоби. Ій-богу, вийшов гарний букет, — сказала Ватя.

— Кому ж це ви повезете цей букет? А може, понесете вчительші? — жартувала Антося.

Леонід Семенович, очевидячки, трохи вагався, але, зв'язавши букет довгим стеблом барвінку, подав Ваті. Ватя взяла, подякувала й зробила йому аж геть-то церемонний поклін.

Ватя, взявши букет, дуже зраділа. Вона страхалась, що панич подасть букет Антосі. Антося мовчала: вона ждала букета задля себе.

Взявши букет в руки, Ватя стала ще поважнішою. Їй здалося, що вона зосталась побідницею над Антосею, побідила серце молодого панича. Поважно й тихою ходою вона попрямувала стежкою в садок і цим неначе закликала йти за собою й молодого хлопця. Леонід Семенович пішов слідком навздогінці за нею. За ними пішла й Антося. Це Ваті дуже не сподобалось.

Доріжка ніби пірнала в густий старий садок, як у тунель, пробитий в густому гіллі. В садку вже було поночі, ніби смеркло. Старі стовбури груш ледве мріли проти заходу. В садку стояла мертва тиша. І Ватя, і Антося, і Леонід Семенович йшли по доріжці й мовчали. Доріжка повилась наниз по згористому пригорну, де чорніла вже густа тінь. Під густим гіллям дерева стояла духота, як на печі. Ваті стало душно. Вона почувала, що в її серці вже не жевріє, а розгорюється вогонь кохання, її щоки ніби пашіли. Вона притулила до лиця букет, свіжий, холодний, і той холодок

трохи прохолодив її лице. Наркотичний, важкий дух олеандрів та рути ворушив її нерви й неначе побільшував те нове гостре почування, що так раптово прокинулось і обхопило її серце, їй забажалось зостаться з Леонідом Семеновичем вдвох, забажалось, щоб та доріжка тяглася без кінця, без краю, щоб нею зайти з ним далеко од людей і не чути того реготу й галасу, котрий ледве долітав до неї через гущавину, неначе луна в лісі.

Ватя аж сама здивувалась, чого вона почала сердитись на Антосю. Вона сливе зненавиділа вже свою близьку приятельку, котру перше так любила за її щирість та веселість.

"І чого вона плентається за нами? І чого їй тут треба? Чом вона не зосталась там, в квітнику?" — думала Ватя, пригортаючи холодний букет до свого гарячого лиця.

"Грався, пустував зо мною, а букет дав Ваті, — думала Антося. — я знаю, що я йому подобаюсь... А чому ж не мені, а Ваті? А може, тим, що вона тут господиня в квітнику, а я гостя".

І Антосі забажалося стати між Ватею та Леонідом Семеновичем, розрізнить їх, одіпхнути її, щоб запобігти в його прихильності й ласки.

— Як тут тихо в садку! — ледве обізвався Леонід Семенович, щоб не мовчать в компанії.

І ці слова він і сам промовив так тихо, неначе боявся сполохать ту тишу, ту дрімоту засипаючого садка. Він боявся перервать свої думи, котрі роєм повились в його душі серед тієї тиші та темряви.

— Зовсім поночі; тут неначе вже ніч настала, — обізвалась Ватя так само тихо, перебиваючи свої думи.

"Обидві гарненькі, може, й обидві багатенькі, — думав Леонід Семенович, тихо ступаючи по траві. — Але з котрою я став би в парі на все життя? — якось несподівано виникла в його думка. — Одна весела, наче майський ранок, друга поважна, мов осінній тихий день. З котрою я був би щасливіший в житті? І майський ранок веселий, і осінній день гарний та тихий... І карі очі веселі, і чорні очі гарні, мов гладять по душі".

— Як ми далеко зайшли! — обізвалась Антося. — Ондечки вже й верби в березі видно.

— От і далеко! Ще до ставка далеченько. Тут так гарно в цьому затишку! Я йшла б та йшла цією стежкою, та шкода, що кінець близько, — промовила Ватя.

— Ви не втомились? — спитав в неї Леонід Семенович.

— О, ні! Хіба ми так далеко зайшли? Тут тихо, а я люблю тишу та спокій, — сказала Ватя.

— А я люблю гармидер та гам, от такий, як там! — сказала Антося й показала рукою до дому, звідкіль лунав далекий сміх. — Що це ти, Ватю, так закохалась в тій тиші та смутку? Може, надумаєшся в черниці йти?

— А хто його знає? Часом доля поверне людину й в черниці, — обізвалась Ватя. Одно слово про смуток, сказане Антосею, чогось і справді навело на неї несподівано смуток.

Ватя повернула назад. Надворі вже зовсім смеркло. Знов вони втрьох пішли через садок, ледве промовляючи коротенькі фрази. Ватя повернула очі до Леоніда Семеновича, ловила його погляд, обвід його лиця, который мрів в густій тіні од груш, їй забажалось, щоб він взяв її за руку, глянув своїми бистрими очима просто їй в вічі і промовив хоч очима, як не словами, про кохання.

Вони дійшли до квітника. Ватя попросила усіх до гостинної. Там вже світилось світло. Ватя ввійшла в гостинну з букетом. В неї очі блищали, щоки палали. Вона зирнула на маму, неначе хотіла почванитись букетом. На радощах вона вхопила стакан і поставила в стакані букет на п'яніно. Спохвату вона забулася навіть налити води в стакан.

Старші гості вже перейшли з столової в гостинну, сиділи за столом і балакали. Писарша сиділа коло стола; вона вже зовсім оговталась в компанії й розмовляла з дамами. Вчительша одбилася од гурту й сіла окроми, якнайдалі од писарші, аж у куточку коло скляних дверей. І шум, і веселий збір гостей, і ясне світло од ламп ще більше піджизнили Ватю, ще більше її звеселили. Вона бігала по гостинній, потім сіла за п'яніно і вдарила по клавішах сміливо й завзято. Веселий мотив вальса розлився на просторі в світлиці. Одна, друга пара схопилась, покрутилась, повертілась, як муха в окропі, та й перестала. В світлиці було душно: духота одбивала в молодих охоту до танців. А Ватя на це не вважала. Веселі польки, мазурки, вальси лилися з-під її білих пальців одні за другими. Вона неначе хотіла виграти, вилить в мотивах ті приємні почування, що сповняли її серце.

— Ватю! заспівай будлі-якої пісні або якогось романса, — просила Антося, — в хаті душно так, що й дихати важко, не то що стрибать. Заспівай, голубко!

— Та заспівайте, Валентино Артемівно! Я люблю й музику, й співи, — просив і собі Леонід Семенович.

Ватя заспівала народну пісню, а потім один романс. Вона співала непогано, але в неї голос був слабкий, ще й неначе трохи ніби розбитий на високих нотах. Дві-три високі ноти в її голосі неначе трохи дзижчали й шипіли, але вона співала з почуванням в серці. Було знать по пісні, що в неї в душі затаїлось глибоке почування, хоч вона на вдачу була трохи в'яла й нешвидка.

Антося, співуча зроду, не втерпіла: вона підхоплювала останні куплети пісні, і її дужий дзвінкий альт дзвенів і розливався, мов гучна струна дорогого рояля, торкнута клавішем. Ваті чомусь це Антосине приставання голосом не сподобалось.

Ваті хотілось, щоб тільки її саму слухав Леонід Семенович, щоб тільки чарувавсь її піснею. Ватя почала сердитись на Антосю й трохи не крикнула: "Та перестань-бо! не перебаранчай мені співать! Ти мені псуєш пісню. Перестань, бо покину грати!"

І Ватя справді не стерпіла довше: раптом перестала грати й співать і встала з стільця.

— Давайте грать в чогось! — командувала Ватя. — В сусіда або в квітника. Чого ж ми будемо дурно сидіти?

— Давайте грать в сусіда! — крикнула Антося й почала ставить стільці кружалом.

Паничі почали вибирать сусіду до пари.

"Ану, кого вибере Леонід Семенович: чи мене, чи Антосю?" — думала Ватя, поглядаючи на панича.

Леонід Семенович приступив до Ваті й вибрав її собі за сусіду. Він узяв її під руку й повів до стільця. Ватя невимовне зраділа. В неї аж серце закидалось.

Тим часом Сусана Уласівна звеліла застелять стіл.

Вже була пізня година. Стіл був сервірований дуже добре. Ватя посадовила писаршу за столом поруч з собою, а сама скоса поглядала, коло кого то сяде Леонід Семенович.

Він сів поруч з нею. Ватя розбалакалась з писаршею, розмовляла з нею так ласкаво й привітно, що всі це запримітили; вона вважала на писаршу, ніби вже на свою сестру. Сусана Уласівна видала на цей раз гостям таку багату вечерю, якої не постачала ще ніколи ні на одні свої іменини: на десерт подали морожене, щоб прохолодить гостей в душну ніч. Гості міркували й не могли доміркуваться, з якої це причини благочинна видала таку багату вечерю. Одна вчительша постерегла, для кого це така честь. Вона сіла за столом якнайдалі од писарші, з самого краєчку, і не зводила свого покмітливого цікавого ока з Ваті, писарші та Леоніда Семеновича. Ватя розговорилась, розчервонілась. Вона все підливала наливки в чарки то писарші, то Леонідові Семеновичу.

— Який веселий вечір я провів у вас сьогодні! — говорив Леонід Семенович до Ваті.

— А я і вдвоє веселий, — обізвалась несамохіть Ватя, — приїжджайте до нас частіше, то й будемо проводить веселі вечори. Я попрошу до себе своїх приятельок. В нас п'яніно. Я гратиму, а ви будете танцювать.

— Воно й справді той дім веселий, де є фортеп'ян, де грають та співають. Без музики було б невесело жити на світі людям, та ще й молодим, — сказав Леонід Семенович.

— Ви ще довго пробудете в нашій Горобцівці? — спитала Ватя.

— Треба післязавтра їхать додому, бо тато буде сердитись; коней треба для господарства, бо тепер саме заходить робочий час. Але я думаю одпроситься в батька та й прибуду до сестри і… до вас, — сказав Леонід Семенович.

"Коли б ти прибув та й навіки зостався зо мною. І грала б для тебе, і співала; й життя моє з тобою було б веселе, як оцей вечір був веселий в моєму житті", — думала молода дівчина.

І знов на неї несподівано найшов смуток та задума, і знов серед веселого шуму, гаму, серед веселої розмови гостей на неї найшла легенька журба. Ватя замовкла, неначе увійшла думкою в саму себе.

Вже почало розвиднюватись, як гості встали з-за стола, але не п’яні, як бувало в старовину. Гості стали роз'їжджаться.

— Прощайте та й нас не забувайте! — говорив о. Артемій до Леоніда Семеновича.

— Прощайте! Будьте знайомі! Прошу частіше заглядать у нашу Горобцівку та й нас не минать! — просила на прощанні Сусана Уласівна.

Вже вікна з чорних стали рожеві, як гості покатали з двору о. Артемія.

— А що, як тобі здалася Валентина Артемівна? Чи краща од Антосі? — питала писарша в брата, вертаючись додому.

— Антося доладна, тоненька й жвава, але утла, щупленька. А Ватя нічого собі, ще й добре нічого собі! Казали, що вона дуже непроворна. Але я примітив, що вона не зовсім-таки непроворна. Цілий вечір бігала, була жвава, веселенька; щоки розгорілись, очі засвітились. В неї дуже гарні темні очі, й сама здорова, випещена й трохи спаніла, — говорив Леонід Семенович.

— І до мене вона була дуже привітна. Все мені наливала в чарку наливки та вина. Їй-богу, думала, що вийду з-за стола п'яна та ще й заточуся, як баба в шинку, — сміялась писарша і все хвалила Ватю, поки вони й додому дійшли.

— А скільки в благочинного грошей в банку? — спитав Леонід Семенович, входячи в писарів двір.

— Бог його святий знає. Але кажуть, що о. Артемій дуже грошовитий чоловік і добре видав двох старших дочок, — обізвався понуро писар, в которого в голові таки добре шуміло. Він вкутав чималу порцію наливки та горілки.

Другого дня вранці, вже як сім'я сіла за чай, Сусана Уласівна зирнула через двері в гостинну і вгляділа на п'яніні букет.

— Еге, Ватю! от і не догляділа паничевого букета: мабуть, ти не налила води в стакан, бо твій букет пов'яв, — сказала мати до дочки.

Ватя схопилася з стільця, побігла в гостинну і винесла букет. Олеандри прив'яли, а зелена рута аж позвішувалась і теліпалась мертва кругом стакана. В Ваті очі стали перелякані, аж пригасли. Мати й собі наче зажурилась. Ватя вхопила стакан з водою, набрала води в рот і почала прискать на букет. Вона спохвату ввечері забула навіть налити води в стакан.

— Оце, яка причта! Оце випадок!.. Неначе це щось недобре віщує... Ото шкода! — говорила неспокійно Сусана Уласівна.

— Ото яке диво! Ото баби, а ще і вчені! І коли ви позбудитесь тих забобонів? Біжи, Ватю, до ворожки, до баби Чупринихи, нехай одворожить оте лихо! Ото баби! — реготався о. Артемю.

Ватя налила в стакан води, поставила букет на п'яніно й частенько наглядала. Олеандр трохи одійшов, — рута навіки пов'яла.

IV

Минув місяць, пішов і другий. Ватя ждала, що Леонід Семенович навідається в гості, а він не приїздив. Два рази Сусана Уласівна запрохувала до себе писаршу після служби божої на чай. О. Артемій од

себе через писаршу передавав поклін Леонідові Семеновичу, нагадував тим поклоном про себе, про Ватю, а панич все не приїздив.

Після першої пречистої вранці наймичка увійшла в покої до о. Артемія й заповістилась, що до його прийшли два чоловіки.

— Нехай ідуть сюди! — сказав о. Артемій. В прихожу вступили два чоловіки: один був волосний старшина, Лесько, високий та поставний, гарний з лиця; другий був Яків Руденко, старий, сімдесяти год дідок, огрядний, сивий, аж білий, але з пухким білим, ніби дитячим лицем, з добрими темно-сірими очима. Чоловіки поздоровкались, поклонились і поцілували батюшку в руку.

— А що скажете? За яким ділом? — спитав о. Артемій.

— Та це ми, батюшко, просимо вашої милості, щоб ви сьогодні посвятили наш млин.

— Вже скінчили? — спитав батюшка.

— Вже, та не зовсім. Два камені готові, а два ще ні; але ми думаємо тим часом пустить млин хоч на два камені, щоб млин не стояв дурно, — сказав Лесько.

— Та ми. батюшко, просимо вашої милості й на обід. А де це матушка? Я хочу й їх запросити на бесіду, — сказав дід.

Дід Яків довго служив за титаря, а син його Хтодось служив в о. Артемія за наймита, і через те дід вважав себе близьким до батюшки й матушки.

О. Артемій пішов у кімнату й викликав матушку. І Лесько, й дід Яків поцілували матушку в руку й просили її на бесіду.

— А хто ж там ще буде? — спитала матушка.

— А хто ж буде; свої будуть. Буде вчитель. Просили й писаря, й писаршу, просили й її брата, бо це він приїхав до їх в гості. Просили й управителя, — говорив дід Яків.

— Ого-го! То це в вас буде ніби бенкет або храмова бесіда! Тільки меду, мабуть, не варили. То просіть вже й Ватю, — сказав о. Артемій, зирнувши на жінку.

— А де ж Ватя? — спитав дід.

Дід Яків знав Ватю ще маленькою й носив її на руках.

— От там десь в гостинній коло чогось порпляється! — сказала матушка.

Дід пішов в одчинені двері, знайшов Ватю й запросив до себе на бесіду.

Ватя вийшла в прихожу й переглянулась з матір'ю. В її очах виявлялась насмішкуватість, хоч вона з нудьги була рада й цьому випадкові, щоб трохи розважить себе та розігнать нудьгу.

— В котрій же годині будете нас сподіваться? — спитав о. Артемій.

— Опівдні, батюшко, як молодиці увинуться з обідом. Ми дамо знать, — сказав Лесько.

— Добре; хто вже хто, а я доконешне буду, — сказав батюшка, — бо без мене "вода не освятиться", як кажуть в приказці.

Лесько й дід попрощались і вийшли з прихожої.

— Ну, що? Поїдете до млина обідать? — спитав о. Артемій в жінки та дочки. — Це ж буде обід дуже поетичний. Та ще й панич там буде.

— Я ще зроду не обідала в млині, — говорила Ватя й реготалась.

— А от і доведеться пообідать, — сказав о. Артемій.

— Буде дуже оригінально, — сказала матушка, — але знаєш, Ватю, кого запросили вони на обід? Писаря, писаршу й Леоніда Семеновича.

— Приїхав? — аж крикнула Ватя.

— Приїхав. Таки тобі доведеться хоч раз на віку пообідати в млині, під ківшами, — сказав о. Артемій з сміхом.

— Я не знаю, мамо, що мені надіть, — обізвалась Ватя тихо.

— Надворі душно. Надівай легеньку сукню, мабуть, оту, бузкового кольору з темно-червоними букетиками. Вона ще зовсім нова.

Ватя кинулась прибираться та зачісуватись. Для неї здалося, що того дня настане для неї якась важна хвилина. Вона невимовно зраділа, але неначе чогось і боялась. В неї руки трусились, і гребінець трохи не випав з рук перед дзеркалом. Тричі зачісувала вона свої розкішні чорні коси і тричі зміняла зачіску на голові. Все здавалось їй не до ладу, неначе щось перебаранчало та зумисне дражнилось з нею.

Це вже було опівдні. Коні під'їхали під ґанок. О. Артемій вийшов з хати, сів в екіпаж і попождав ще доброї півгодини та добре напікся на сонці, доки вийшла Сусана Уласівна, а за нею Ватя в солом'яному капелюсі, оповитому оксамитовою малиновою стрічкою, в рукавичках та в легесенькій ясній сукні.

Млин стояв на самому кінці довгого, розтягнутого понад течією села, там, де село останніми хатами доходило до Росі. Вже минули село й поїхали понад течією, обсадженою густими старими вербами. По другий бік стриміли стіною круті голі горби. Шляшок був тільки що прокладений попід горбами до нового млина. Колеса грузли в свіжій накиданій землі. Екіпаж пішов боком і трохи не перекинувся в течію. Сусана Уласівна й Ватя крикнули і вхопились руками одна за одну.

— Ой боже мій! Ще перекинемось під ці верби, їдь помаленьку! — кричала Сусана Уласівна на погонича.

Під вербами далеко валував дим. Делікатні сині пасма диму вилися, мов сині стрічки, і переплітались з густими зеленими гілками.

— Молодиці обід готують під вербами, — сказав о. Артемій, — он і дим видко.

Коні круто повернули праворуч. Гори ніби заломились гостро набік, і на невеличкому рівному клаптикові берега забілів новенький млин, ясний, ввесь ніби жовто помальований. Під вербами палало багаття. На жару стояли здорові горшки-золійники. Кругом багаття вештались і порались молодиці. Ціла юрба дітей стояла здалеки й дивилась на ту картину; друга юрба дітей купалась та хлюпалася під вербами. В чистому повітрі запахло згарятиною, важким духом вареної та печеної страви. Недавно порожній куточок став жвавий, повеселішав.

Коні підкотили екіпаж під млин. Залисніла смуга Росі, темно-синя, як небо. Надворі було так тихо, що й лист на вербах не ворушивсь. На прогалині між крутими горбами стояла важка духота.

О. Артемій зліз з екіпажа. З темних, аж чорних одчинених дверей висипались люде й стали на ґанку між двома стовпами з штучно повироблюваними мережками вгорі. Лесько, зачесаний, чепурний, в синьому суконному жупані, підперезаний зеленим поясом, перший

підступив за благословенням до батюшки; за ним прийшов дід Яків, а далі приступили спільники Марченки. За ними вийшов майстер, що ставив млин, високий, сухорлявий, але дужий дід з корсунських міщан. Згодом з млина вийшов вчитель та управитель. Ватя ждала, що от-от за ними вийде з млина писар та Леонід Семенович, але їх не було. Вона переглянулась з матір'ю.

"Ото тобі на! Чого ж це я притарабанилась на якийсь обід у якийсь млин? Невже для діда Якова? — думала Ватя, здоровкаючись з вчителем та з управителем. — І навіщо я прибиралась та аж тричі зачісувалась, аж руки в мене трусились? А може, він ще приїде, може, опізнився. Мабуть, писарша й досі чепуриться перед дзеркалом... А! противна писарша!.."

— Гарний млин вийшов! Тільки вузька гребля в вас, — сказав о. Артемій і пішов оглядати лотоки, колеса та греблю.

Гребля була й справді вузька й вилася через Рось, неначе велетенська смугнаста гусінь: загнулась од лотоків дугою, впала на здоровий камінь серед річки, обминула камінь, ще раз загнулась, вибираючи мілкіше та кам'яне місце, і неначе засунула на другому березі голову в очерет та в лози. З одного боку греблі вподовж стримів свіжий тарас, неначе колючки на їжакові; посередині жовтіла смуга свіжої насипаної жовтої глини.

Воду в лотоках спинили заставками. Рось вище од греблі налилась і підтопила довгий рядок зеленої лози понад берегом. Лоза гірляндою вилась у воді, неначе виринала з води.

Обидві панії попростували до верб і хотіли сховаться од сонця в тіні в зелених пологих городах. Коли несподівано за горбами загуркотів віз, і з-за горбів вискочила пара баских коней. Ватя вгляділа на возі писаря, писаршу й Леоніда Семеновича. Вона почервоніла й почутила, що на неї ніби сонце сипнуло усім своїм промінням, запекло в груди, пекло в лице, в щоки...

Коні спинились. Леонід Семенович проворно й жваво зскочив з наточанки, в одну мить скинув в себе білий дорожній балахон, підбіг до дам, скинув бриля й привітався дуже привітно.

— І ви тут, Валентино Артемівно? От де я несподівано стрівся з вами! — сказав Леонід Семенович.

— Це ми виїхали святить млина, — промовила Сусана Уласівна.

— То це виходе, що й я приїхав святить млина, та ще аж з другого села в чужу парафію? — промовив Леонід Семенович.

Підійшов писар з писаршею; привітались. Ватя подала писарші руку й на радощах поцілувалась з нею. Писарша взяла це за добрий знак для свого брата й повеселішала.

— Та це ми вволили волю діда Якова, давнього нашого титаря. Це він нас запрохав на посвячіння свого млина. Ми приїхали, щоб не зневажить нашого старого знайомого, а то дід ще й розсердився б на нас, — говорила Ватя.

Од молодиць, що стояли нарізко коло багаття, неначе помальовані статуї, одрізнилась одна бабуся, приступила до Сусани Уласівни та до Ваті й привіталась до їх. То була дідова Яковова жінка Маруся, стара-престара, але жвава й ще бадьориста баба.

— А що, Марусю, не перестоїть часом ваш обід? — спитала в баби Сусана Уласівна.

— Ой серденько! Коли б вже хутчій святили млина, бо, їй-богу моєму, обід перестоїть: курка перепечеться, порося пересмажиться, — бідкалась баба.

— А що, бабусю, добрий обід зготували? А я оце аж з другого села зачув носом, що в вас надворі варять обід, та й приїхав до вас на обід, — жартував Леонід Семенович.

Бабуся засміялась.

— То й просимо, коли ваша ласка, до нас на обід! — сказала бабуся.

Батюшка пішов у млин. За ним слідком уся громадка неначе пірнула в темні одчинені двері. Юрба дітей прожогом та протовпом кинулась до млина, і її неначе поглинули чорні двері.

— Ходім на посвячіння, а то якось ніяково тут балакать, коли люде молитимуться, — сказала Сусана Уласівна й пішла до млина.

За нею пішли усі; навіть молодиці покидали горшки на жару й пішли у млин. Коло горшків зосталася одним одна баба Маруся.

Сусана Уласівна з дочкою увійшли в млин; за ними вступив Леонід Семенович. В млині після ясного гарячого світу було зовсім ніби поночі. Настала тиша. Усі замовкли, тільки було чуть, як вода дзюрчала, прориваючись через заставки та спадаючи на колеса, та десь булькотіла, падаючи в дірки на лотоках, неначе вона наливалась в здорову тикву.

Серед млина стояв стіл, застелений білою скатеркою; на столі стояла здорова кропильниця з водою з чотирма приліпленими навхрест свічками, лежав хрест та чорніло кропило. Дід Яків засвітив пучок свічок, поприліплював їх до стін кругом млина і в темних кутках. Спільник Марченко поліз по сходах до каміння й поприліплював свічки до ковшів. В млині блищало одно невеличке віконце коло порога, звідкіль лився матовий, блідий пучок світу на довгий рядок столів для обіду, застелених скатертями. Людей посходилось чимало.

Діти позбігались, повилазили наверх до ковшів і стали довгим рядком скраю, неначе на хорах. Коло стіни в темному кутку стояло шість мішків з пашнею. Маленькі дівчатка ще до церемонії посідали на тих мішках і сиділи неповорушно, дивлячись на церемонію, неначе вироблені з каменя ляльки. Тихий світ лився через віконце, а внизу під камінням через шестерні та колеса проривались пасма блідого, синюватого од води світу через двоє віконець, ще не заставлених валами. Серед сутінків блідого світу ясно світились запалені свічечки по стінах та вгорі по ківшах.

Дід Яків приніс пучок засвічених свічок та в’язочку квітчастих хусточок. Він обгортав кожну свічку хусточкою й подавав о. Артемієві. О. Артемій передавав їх майстрам. Майстри стали з свічками півкругом коло стола. На білому столі заграв жовтий світ од свічок, наче ввечері. Почалося посвячіння. До дяка пристали співать вчитель та обидва Марченки, котрі співали на криласі. Хор заспівав тихо, так тихо, що через спів було чуть, як на колесах дзюрчала та булькотіла вода.

— Одже ж я рада, що поїхала в млин. Яка картина! — тихо обізвалась Ватя до Леоніда Семеновича.

— А справді картина тут вийшла оригінальна і не без естетики. Мені здається, що це ми зайшли в якісь давні римські катакомби й несподівано натрапили на якусь дуже давню службу божу, — обізвався Леонід Семенович.

— А мені здається, що я в якійсь оригінальній опері чи балеті. Так і жду, що оті діти на хорах — то якийсь оригінальний хор, котрий заспіває, от-от десь заграє отам за колесами або за ківшами потайний оркестр… — шепотіла Ватя.

— А якби то заспівали в опері оті майстри, що стоять окроми, кругом стола з свічками, або отой старий високий майстер, що стоїть спереду… неначе якийсь іспанський тореадор?.. От зарів би басом, незгірше справжнього тореадора! — шепотів Леонід Семенович.

Ватя зирнула на старого майстра й трохи не зареготалась на ввесь млин. Вона мусила затулить долонею рота, щоб не приснуть од сміху.

— Ну, цей тореадор вже надто старий для своєї ролі. Наш дяк більше б годився для тієї ролі тореадора, — говорила Ватя.

— О, цей утнув би до гапликів! нема що й казати, — промовив Леонід Семенович.

— Але що там не говоріть, а це картина дуже гарна. Я розумію її естетичність і дуже рада, що приїхала до цього млина, — говорила Ватя.

— Який оригінальний світ переливається скрізь! — додав Леонід Семенович.

А світ і справді переливався по млині дуже ефектний. Через одчинені двері лився знадвірний ясний, гарячий, соняшний світ, розходився по млині, ширшав, падав по купі молодиць коло порога й неначе тонув десь в купі плечей та голов, квітчастих хусток на головах та білих сорочок. Ясний одлиск сковзався по лицях, по щоках молодиць, по чорнявих загорілих дідах та чоловіках, на котрих збоку сягав блідий одлиск од маленького віконця. А там далі в темних закутках блищали по стінах свічечки; діти на мішках мріли в сутінку, неначе намальовані на темному фоні картини в непорушній, неначе застиглій позі. Рядок дітей мрів вгорі коло ківшів, освічений знизу тихим синюватим одлиском. Золотий хрест на ризах на плечах горів і блищав так яро, неначе серед темряви на його впав промінь сонця.

Недовга церемонія скінчилася швидко. О. Артемій взяв хрест та кропило й покропив ним млин на чотири кутки. Люде заворушились і сунулись цілувать хрест.

— Вода полилась через греблю! — хтось загомонів з дверей.

— Вода пішла через греблю! Пускайте мерщій млин! — пішло по млині.

— Батюшко, кропіть мерщій лотоки та колеса! — заговорив дід Яків.

О. Артемій вхопив хрест та кропило й швиденько вийшов з млина. Дід Яків вхопив за вушка кропильницю й насилу наздогнав батюшку. Усі рушили з млина, діти неначе посипались з гори од ківшів по сходах. В млині піднявся гомін. Вода й справді вже затопила половину греблі, поняла зелену смугу дерну і просисалась в глиняну смугу. Саме серед греблі вода полилась через край, впала на плисковатий камінь нижче греблі й бризкала фонтаном навкруги каміння.

— Вода вже заливає Мартенків огород; от-от дійде до грядок картоплі! — крикнув один чоловік.

І справді, з Росі вода вже полилася в течію, коло котрої варили обід. Ще година, і горшки стояли б у воді, а печене порося та кури попливли б за водою. Поза вербами в городах вже лисніло тихе ясне плесо, в котрому одбивалося зелене гілля. За Россю залиті рядки ліз ледве виглядали з води.

О. Артемій покропив лотоки та колеса. Заставки підняли. Вода шубовснула на колеса. Колеса закрутились. Млин загуркотів.

— От і оркестр до опери! — сказав Леонід Семенович до Ваті.

Зайві люде розійшлися; прохані на обід увійшли в млин. Майстри поставили на углах довгого стола товсті окоренки і на їх поклали дошки. Дід Яків попросив гостей сідати за столи на кладках. О. Артемій та пани сіли з одного краю стола; майстри та гості з селян посідали з другого краю. Ватя сіла попліч з писаршею, а коло Ваті примостився Леонід Семенович. Поруч з ним сів майстер. О. Артемій посадовив діда Якова та голову поруч з собою. Інші спільники не сідали за стіл і порядкували,

ходячи кругом стола. Молодиці почали ставить тарілки, поклали ножі й виделки. Кругом стола на краях поклали довгі рушники для втирання губів та рук. Дід Яків накраяв скибок хліба цілу гору, а Марченки та молодиці розносили й розкладали кругом стола. Поставилипляшки з горілкою, з наливкою та з пивом.

Лесько налив чарку, взяв у руки й почав приказувать:

— Дай же боже, щоб мливо пішло нам на руку, а нам і вам, майстри, пошли, боже, щастя та здоров'я! А вам, батюшко, спасибі, що посвятили млина й не поцурались нашого хліба-солі.

Лесько випив і почастував батюшку. Батюшка встав, промовив маленьку промову й поздоровив хазяїнів з новим млином. Чарка пішла навкруги. Сусана Уласівна мусила випить півчарки, щоб хазяїни не зобідились. Подаючи чарку Ваті, Лесько засміявся.

— Мене обминайте, — сказала Ватя, — нехай за мене вип'є панич: панни не п'ють горілки; не так, як дівчата.

— А може, хоч трошечки пригубите: тут же все свої люде, чужих нема. Випийте хоч півчарочки! — прохав Лесько.

— Ще вп’юся та й буду п'яна. Ні, нехай вже вип'є за мене панич, — одмагалась Ватя.

— Як панич, то й панич! Я до того торгу й пішки, — сказав Леонід Семенович і, взявши чарку з Ватиних рук, випив до дна, ще й махнув чаркою вгору. Краплі впали на стіл.

— Це щоб на сльози не зоставалось! — сказав Леонід Семенович.

— Це добрий знак. Нащо ті сльози здалися людям, — обізвався дід Яків.

Усі сиділи мовчки. Майстри й рота не роздявили. Розмовляли тільки о. Артемій та Лесько. Подали на закуску варену рибу, а після риби — борщ. Чарка знов пішла кругом стола. Усі повеселішали, стали сміливіші й розговорились. Майстри й селяни перестали церемониться й почали і собі розмовляти стиха. Усі говорили, щось розказували, і один одного не слухав, а провадив своє. Матушка тільки куштувала кожної страви й не їла. Ватя почувала, що в неї на радощах пропав апетит. Леонід Семенович був голодний і без церемонії уплітав борщ, аж за вухами лящало. Як подали печене порося, він навіть закотив рукави по-простацькій.

Ватя, глянувши на його, і собі розохотилась і почала вдавать з себе простеньку дівчину. Вона й собі позакачувала рукави, поклала на тарілку шматок поросятини з начинкою й заходилась їсти ніби з великою жадобою. Але вона прикидалась: апетит в неї зовсім пропав. Вона й забулась, що сидить в млині за одним столом з мужиками, з якимись майстрами. Оригінальність картини, гарна, ясна, весела година, розмова молодого панича — все це розважило її й розвеселило. Вона посвіжішала на виду од кохання.

— А ви на вакаціях таки добре поздоровшали, — обернулась Ватя до Леоніда Семеновича й глянула йому просто в вічі.

Леонід Семенович і справді поповнішав. Щоки стали наливаться. Гарне чоло з високими бровами, незагоріле й блискуче, біліло в сутіні. Леонід Семенович змужнів, вилюднів і неначе трохи підріс.

— Цілі вакації байдики б'ю без роботи. Хоч-не-хоч, то поздоровшаєш. От поїду до Києва, то доведеться занидіти, схуднуть та змарніть од роботи, — сказав Леонід Семенович.

— Ви щасливі, що в вас є робота, та ще й наукова. А я й працювала б коло науки, та горенько, що дівочих курсів нема, — сказала Ватя.

Це вона сказала так собі: вона не дуже любила науку; і хоч би ті курси й були, вона б на їх не пішла.

— То можна й дома завести курси, коли ви любите науку, — сказав Леонід Семенович.

— На який спосіб? — спитала Ватя.

— Накупіть книжок, та більше наукових, та й вчіть їх потрошку, помаленьку. Але, сказати по правді, і нам не дуже подобається прилягать коло науки. Вже аж надто її багато в нас. Я б любив науку, якби її було вдвоє менше. Чи то мало в нас таких, що працюють коло науки ради шматка хліба, а не для науки. Як подобається вам цей обід, ця обстава? — спитав Леонід Семенович.

— Сказати по правді, я вперше оце обідаю, сидячи на лаві з простими людьми… Мені це здається дуже оригінальним і через те мені подобається. Мені все здається, що я сиджу в опері, що це грають на сцені якісь ролі майстрів, мірошників. Он, дивіться, як у тих віконцях під помостом нанизу миготить прудка вода! Як воно виходе театрально. Справдешня декорація! Чисто сцена в театрі!

Леонід Семенович глянув проти себе. Під помостом і справді видно було через двоє віконець нанизу, призначених для валів, як вода прудко бігла, булькотіла, підскакувала, неначе одна хвилька доганяла другу, гралася, бігаючи навперейми та наввипередки.

— Ви, мабуть, любите театр? — спитав, в Ваті Леонід Семенович.

— Дуже люблю. Як тільки буваю в Києві, то з своїми знайомими доконешне хоч раз побуваю в театрі, — сказала Ватя й почала розмову про артистів та артисток.

"Одже ж йдеться до того, що й сестра моя, сільська писарша, ще заговорить за театр та за артистів", — подумав Леонід Семенович, уплітаючи поросятину.

Молодиці вештались, приймаючи з стола позамазувані тарілки та ставлячи на стіл чисті. Панас Марченко, рівний станом, чорнявий, довгобразий, з чорними очима, порядкував, ходив кругом стола, наливав в чарки горілки, в стакани пива. Розмова ставала все голосніша. Старий майстер, сидячи поруч з Леонідом Семеновичем, оповідав йому, де він ставив млини і як ставив; але Леонід Семенович сливе не слухав його. Дід Яків, випивши кільки чарок горілки, почервонів на виду. На йому була важка свита. Піт аж котився потьоками по його щоках, бо в млині стояла духота.

Після печені молодиці подали узвар. Ватя набрала собі в тарілку узвару і їла ніби з великим смаком; але це в неї виходило дуже роблено. Обід наближався до кінця. Усімбуло душно, усі аж умлівали од духоти. О. Артемій взяв чарку й підняв вгору.

— Дай же боже, щоб ваша спілка була помирлива й жила в згоді та в мирі, не так, як та, що держить старий млин, — промовив о. Артемій.

Усі засміялись. Усі знали, яка колотнеча, яке змагання коїлося між спільниками старого млина, котрі тільки те й робили, що змагались та позивались.

— Ні, в нас цього не буде! Ми люде мирні, — обізвався Лесько.

— Дай боже! — сказав писар. — То й нам в волості буде менше роботи..

О. Артемій встав з-за стола й подякував хазяїнам. Усі заворушились і встали. Ватя й Леонід Семенович і собі встали й вийшли з млина.

— Ходім подивімся на греблю! — сказав Леонід Семенович до Ваті. — Тут така духота, що й дихати трудно.

— Ходім проходимось, бо я дуже засиділась на цупких млинових кріслах, — сказала Ватя й засміялась,

Вони пішли по греблі, ступаючи з самого краєчку по сухій смузі глини та піску. Серед греблі вода пролизала рівчак, в рівчаку стояла вода. Леонід Семенович перескочив швидко через воду й подав Ваті руку. Вона вхопилась за його руку й легенько й собі перескочила. Обоє вони перебігли греблю й вибігли на пригорок, а потім вибігли на рівну луку. Лука слалася, як скатерть, понад берегом закрученої річки, а по другий бік річки стояли кручі та гори. Ватя й Леонід пішли по зелених луках, забувши, що о. Артемій та Сусана Уласівна ждали їх на ґанку млина. Луки повилися на низині. І панич, і панна пішли стежкою поза лозами й щезли з очей.

Ватя була надзвичайно рада, зоставшись на самоті з Леонідом Семеновичем. Вона почувала його гарячу міцну руку під своєю рукою і була ладна йти з ним далеко, була ладна гуляти хоч до вечора. Пробувши довго на селі й давно не бачивши паннів, Леонід Семенович був радий побалакать з Ватею й позалицятись до неї. Він розмовляв з великою охотою. Ваті здалося, що його розмова тепер була щиріша; в розмові виявилась більша прихильність до неї, ніж передніше. Вона так бажала почути од його слово любові, слово кохання… Час був такий сприяючий. Сонце наче сміялося радісно. Вода мліла в берегах синіми фарбами. Ваті хотілось говорити про кохання, про свої гарячі почування, говорить і впиватись тією солодкою розмовою без міри, без краю. Тиха на вдачу, непроворна й ніби байдужна, вона затаювала в своєму серці палкі почування, затаювала серце гаряче, як було гаряче й пекуче те сонце, що обливало її вогнем на безвітрі.

— Який тут простір на цих рівних луках, між півкругами гір! Яке гарне місце! — говорив Леонід Семенович.

Ватя й не глянула на ті луки, неначе їх і не бачила. Вона тільки чула його голос, дзвінкий, аж трохи різкий, і мовчала.

— Казали ви, що вас нудьга бере на селі. Тепер і я, пробувши два місяці на селі, добре втямив, що ви казали правду. І мене вже нудьга бере, хоч і я зріс на селі, а мій панотець з простих селян. Як зустрінусь з просвіченим чоловіком, то в мене аж душа радіє. Одбився я од села… — говорив Леонід Семенович.

Ватя тепер тільки почала зважливо прислухаться й постерігать тяму в його розмові.

— І я не люблю села. Я по своїй вдачі міська людина. В місті менше клопоту: нема там цього клопотливого сільського господарства, тих поганих полів, овець, свиней, курей, гусей, — сказала Ватя.

— Зате ж в місті коні добрі, хоч нема волів та овець, — сказав Леонід Семенович.

— От коні я люблю, та ще й добрі, прудкі. Я люблю прудку проїздку, так, щоб коні летіли, як птиці, щоб аж дух забивало, — сказала Ватя.

— Панотець оце дав мені, щоб навідаться до сестри, пару робочих шкап, і я насилу допхався до Горобцівки. Од цих коней не заб'є духу, бо вони біжать підтюпцем, — сміявся Леонід Семенович.

— Чи давно бачились з Антосею? Як вам подобається Антося? — спитала Ватя якось несподівано й скоса зирнула на Леоніда Семеновича.

Йому стало ніяково; він замішався й не одразу одповів.

— Так собі… Весела й проворна… і щира людина. Ви любите її? Вона ваша приятелька? — спитав Леонід Семенович.

— Так собі... добра сусіда й знайома, — знехотя обізвалась Ватя, — мені здалось, що вона вам подобається.

— Подобається мені, як усі гарненькі, проворненькі панни, — сказав Леонід Семенович. — От тепер, так я дійсно знаю, що мені гарно з вами отут гуляти.

Ваті стало легше на душі. Вона зраділа й з великою цікавістю ждала, чи не признається він, що її любить. Але Леонід Семенович мовчав. Ватя трохи зобідилась.

— Чи не час нам вертаться назад? Тато й мама, мабуть, ждуть мене та сердяться, — помовчавши, обізвалась Ватя.

Вона повернулась назад і пішла по траві, по густому бадиллі, що росло попід лозами. Од потоптаних та пом'ятих польових васильків пішли гострі пахощі. В Ваті од того духу, од спеки, од свого палкого почування почала морочиться голова.

Леонід Семенович скинув капелюш. Духота в березі стояла страшенна. Ватя непримітно прикрила зонтиком Леонідову гарячу голову. На його щоках виступили рум'янці. Вона почувала його гарячу руку під своєю рукою: його рука пекла її, ніби огнем.

Леонід Семенович постеріг, що вона його любить, але він прислухався до свого серця й почутив, що не може одповідать на її гаряче почування. Ватя його зацікавила тутечки на селі, серед сільської тиші та спокою, але те почування неглибоко прийнялося в його серці.

Вони зійшли на берег річки. За річкою вони побачили, що о. Артемій, Сусана Уласівна, писар з писаршею сидять на ґанку млина й балакають з людьми. Ватя потихеньку вийняла свою руку з-під Леонідової руки: вона боялась сільського поговору.

Сусана Уласівна кивнула до Ваті зонтиком.

— Он мама мене кличе. Мабуть, час вертаться додому, а я оце загулялась з вами.

— З вами гулять нескучно, та шкода, що нам трапилось недовго погулять, — сказав Леонід Семенович.

— Заїдете до нас чи просто вернетесь додому? — спитала його Ватя, йдучи через греблю.

— Спасибі вам! Коли я вам не обрид, то заїду, — сказав Леонід Семенович.

— Ви мені обридли? — аж крикнула Ватя. — Чого ж це вам так здалося, що ви мені обридли?

Вона трохи не прохопилась, що любить його, але її несміливість застерегла її зачасу і вдержала. Тим часом їй дуже забажалось таки присікаться та допитатись в Леоніда Семеновича, чи вона подобається йому. Вона наводила його на ту думку.

— Хто його зна… Часом здається, що ти не обрид людям, а потім буває, що й обрид, — плутав Леонід Семенович. — Бачите, людей трудно вгадати. Кожна людина інколи, часом… стає загадкою.

— Ми усі будемо дуже раді, як ви будете одвідувать нас частіше. Тато вже старий чоловік, але завжди буває радий гостям і таки любить побалакать з ними про політику.

"І таки добре настирається з тією політикою!" — подумав Леонід Семенович.

— От вже й кінець нашій гулянці. Он мене ждуть! — якимсь смутним голосом заговорила Ватя, і в її голосі почулася жалісна нотка, бо в її вдачі було багато природженої журливості.

— Час нам додому! Прощайте! Спасибі вам за хліб за сіль! — говорив о. Артемій до господарів.

— Та й вам спасибі, що потрудились та побалакали а нами, — дякував дід Яків.

О. Артемій сів в екіпаж, попліч а ним вгніздилась Сусана Уласівна. Ватя попрощалась з усіма й притулилась на лавочці проти матері.

— Приходьте ж до нас! Не забувайте нас! — крикнув о. Артемій з екіпажа до Леоніда Семеновича.

Панич скинув капелюш і поклонивсь, не зводячи очей з Ваті. Ватя ловила його бистрий погляд і одповідала поклоном йому одному. Коні шарпнули й сховались за крутою повороткою.

Уся компанія мірошників та млинарів вернулася ще до млина й заново сіла за столи. Дід Яків аж теперечки скинув свиту. Чарка знов пішла кругом стола. Молодиці й собі сіли за стіл коло писарші. І вчитель, і писар, і панич, і навіть писарша не минали чарки… і нагулялись в млині всмак.

— Якби ваш млин молов так добре, як оце ми сьогодні перемлинкували стільки пляшок та чарок, то з його вийшов би добрий млин на всю околицю, — сказав всмішки вчитель.

— Одже ж ви вмісте сказати й приказать! — сміявся Лесько.

— Чом ти не попросила Леоніда Семеновича назавтра на обід? — тихо спитався о. Артемій в жінки, вертаючись додому.

— Буде багато честі задля його. Скаже, що набиваємось, і нас, борони боже, піднімуть на сміх та на поговір. Піде поголоска. Нехай він пристає до нас, а не ми до його, — сказала Сусана Уласівна.

— Роби, як хочеш, але як він сьогодні ввечері не прийде, то прийде завтра вранці; а як прийде вранці, то, треба запросить на обід, — говорив о. Артемій.

— Як прийде завтра, то й зоставимо на обід, — обізвалась Сусана Уласівна.

— А! — цмакнув о. Артемій і аж за голову вхопився обома руками, неначе в його несподівано заболіла голова. — Адже ж в нас і вино вийшло, і дорожчої горілки нема. Доведеться бігти до Корсуня за вином та за горілкою, — говорив о. Артемій.

— То й побіжиш. Треба й свіжого м'яса взяти на борщ, — сказала Сусана Уласівна.

О. Артемій закрутився в екіпажі, неначе йому десь замуляло. Він трохи не гукнув на погонича: повертай на Корсунь.

Ватя слухала цю всю розмову і вже наче сподівалась до себе в гості Леоніда Семеновича. Коні вскочили в двір, а їй здалось, що Леонід Семенович от-от прибуде до їх.

Вона вбігла в кімнату якась ніби заклопотана. В неї десь узявся потяг до порядкування, прокинулась дрімаюча завзятість. Вона прибігла до дзеркала, оглянула себе кругом, подивилась на своє зачервоніле лице, хапком скинула капелюш, стягла з рук тісні рукавички так швидко, що вони аж залущали, і кинулась прибирати в покоях.

— Мамо, чи самовар вичищений? Як подасть наймичка самовар такий чистий, як горщик, ото буде сором! — говорила Ватя, і сама побігла до пекарні й подивилась на самовар.

— Щоб мені самовар лиснів, як золото! Чуєш? — гукнула Ватя на наймичку й кинулась до дзеркала, щоб перечесать і заново позаплітать свої коси.

Попоївши добре на обіді, старі одклали обід на пізню годину. Обідали пізно, а Ватя сиділа за столом і тільки ложку вмочала. Апетит в неї пропав, неначе вона загубила його або в млині, або десь на греблі.

— Вже затого й вечір буде, а панич чомусь не приходе, — сказав о. Артемій, лежачи на канапці й позіхаючи.

— Мабуть, його сьогодні й не буде, — обізвалась Сусана Уласівна.

— Може, й не прийде сьогодні, як тільки у млині було "веліє возливання Бахусові". Мабуть, спить десь в писаря в клуні на сіні. А тим часом треба його сподіваться… Не можна вириватись до Корсуня. Може, візьме та й прийде ввечері. Ото бідна моя голівонько! Побіжу вже завтра ранком до Корсуня за вином.

Наймичка внесла самовар і поставила на столі. Самовар аж сяв. Ватя застелила стіл чистою найкращою скатеркою, погарячила й витерла стакани, порозставляла їх на блюдечках рядочком. Все вона розклала на столі гарно, симетрично та все заглядала в вікно. А Леоніда Семеновича не було.

Вже й чай випили. Ватя зітхнула, пішла в залу, сіла за п'яніно й почала вигравати тихі, співучі мелодії, щоб заглушить свої почування. А серце ніби не слухало тих мелодій і говорило своє.

Вже й сонце сіло, і вечір настав. Ватя пішла в садок, пішла до ставка, кинула оком на широкий став. І та картина нічого не промовила до Ваті, неначе вона її й не бачила. Її думки були далеко од садка, од ставка, її думи літали понад зеленими луками, понад Россю, де вона гуляла з милим. Вона неначе почувала його гарячу руку під своєю пахвою, неначе чула його дзвінкий голос. Цілий вечір вона гуляла по садку, ходила, світом нудила; цілий вечір ждала. І ні на одну хвилину не покидала її думка за милого. І нерви втомились, і ноги заболіли, і серце щеміло та нило та все ждало.

Ватя передумала, ходячи по садку, усю розмову з милим, усі слова, які він промовив до неї, гуляючи по луках, як прощався з нею, як кинув на неї останній погляд, ласкавий, веселий, чаруючий. І її думки вже полетіли вперед, в будучину.

"Куди він заїде? Куди він завезе мене? В який край, в яке місто?"

І її фантазія, розбуджена читанням повістів та усяких французьких романів, напруджена од недавньої гулянки, понесла її думи, неначе на крилах, в якийсь далекий край, в якесь чарівне невідоме місто. І той край уявлявся для неї розкішним, і місто здавалось для неї великим, багатим. От перед нею неначе майнули якісь улиці з розкішними палацами. На їх сновигає багато публіки, гарно убраної, веселої. От майнули якісь веселі садки з пишними зеленими алеями. Десь за зеленими вітами, в гущавині лунають мелодії оркестру. Скрізь людно, весело. Здалеки долітають замираючі гуки музики… Вона дивиться на милого й не намилується ним…

Якийсь неначе рай увиджується їй в уяві, заколиханій тихим, однотонним сільським життям.

— Ватю! Ватю! — загукала на неї мати в одчинені скляні двері. — А йди вже вечерять! Ото загулялась!

Ватя неначе прокинулась од своїх дум і примітила дійсне сільське своє життя. Вона аж розсердилась на маму, що несподівано сполохала своїм гуканням її золоті мрії.

"Ох мрії мої, мрії золоті! коли б ви справдились в моєму житті!" — думала Ватя, ступаючи важкою ходою на східці ґанку.

— Завтра вдосвіта побіжу до Корсуня по закупки, — сказав о. Артемій, сидячи за вечерею.

— Чого ж вдосвіта? Хіба до Корсуня далеко? Встанеш в п'ятій годині, як звичайно встаєш, то й встигнеш, — сказала Сусана Уласівна, — на пізній обід якраз буде добре.

— А вже завтра панич доконче прийде. Що прийде, то прийде, — обізвався о. Артемій, — здається, Ватю, ти йому припала до вподоби.

Ватя спахнула й почервоніла, як маківка.

V

Другого дня о. Артемій встав раненько, звелів запрягти коні і, як вихор, вилетів з двору та й покатав до Корсуня.

В Корсуні були одчинені тільки різниці, як о. Артемій приїхав у місто. Крамарі ще спали. Купивши м'яса, о. Артемій пішов до винарні. Погріб був зачинений і замкнутий. О. Артемій побудив винарів, набрав вина та доброї горілки, забіг в кондитерську за паляницями та пирожним, накупив ласощів на десерт і задумався.

"Чи не забігти б пак на часок на вокзал?" — подумав о. Артемій. Але він глянув на годинник. Поїзда треба було довгенько ждать і дурно гаяти час. О. Артемій аж зітхнув.

"Може б, забігти до о. Сави? — майнула в його думка. — Може б, почув яку новину або хоч брехеньку? О. Сава, певно, їздив до Києва, був в консисторії… Але… до о. Сави треба звертать убік… Далеченько".

О. Артемій знов зітхнув, але вже важче, і трохи подумав. Жвавий та цікавий, він так перенудився на селі, що йому заманулось конче кудись заїхати та побалакать.

"Ат… Забіжу по дорозі хоч до о. Порфирія, хоч на часок. Проковтну хоч стакан чаю й, може, щось нове почую".

Він вискочив на віз і крикнув до погонича: поганяй! Погонич знав норови свого батюшки й пустив коні скоком.

Незабаром віз підкотивсь під двір о. Порфирія. О. Порфирій жив на міський лад, бо не хазяйнував; він ще спав, бо було ще рано. О. Артемій прожогом кинувся не на парадний прихід, а з двору через пекарню і влетів в кімнату. В кімнаті було тихо, і по всьому домі було тихо, неначе нікого і в домі не було.

"Чи виїхали усі кудись в гості, чи що? Чого це так тихо в домі?" — подумав о. Артемій.

Він одну хвилину постояв, кинув бистро очима на позачиняні двері, а далі раптом одчинив двері й потрапив у спальню о. Порфирія. О. Порфирій спав, аж хріп на всі застави. Коло ліжка на столику стояла лампа й валялась розгорнута книжка. Вікно було завішане густою завісою. В кімнаті стояла сутінь.

— Чи це ви й досі спите? — ляснув на всю кімнату о. Артемій.

О. Порфирій кинувся, спросоння підвівсь і сів. Його очі виявляли переляк.

— Ой боже мій! Що там таке? — белькотів він якимсь задавленим, напівсонним голосом.

— Хи-хи-хи! — зареготався о. Артемій. — Чи це ви й досі спите? Гляньте лиш, як уже високо сонце підбилося вгору!

"І носить його ледащо вдосвіта десь по Корсуні", — думав о. Порфирій, протираючи сонні очі.

Він проти волі пригадав, як о. Артемій вже раз налякав його вночі. Це було восени в сльоту. О. Порфирій вже був тоді погасив світло, ліг в постіль і задрімав. Коли хтось несподівано застукав у вікно, та так здорово, що аж шибки задзвеніли. О. Порфирій липнув очима: знадвору проти вікна стояла якась висока патлата постать і здорово стукала в вікно. Йому здалося, що то злодій добувається до хати.

— Отче Порфирію! Чи ви спите? — загукав голос під вікном. — А встаньте на часок та одчиніть!

"Що воно за проява стоїть під вікном і торохтить? Певно, хтось на селі нагло заслаб, та це мене кличуть сповідать та причащати слабого". Але думка про злодіїв все-таки не покидала о. Порфирія.

— Хто там? Чого тобі треба? — спитав він, підступивши до вікна.

— Та це я, о. Артемій! їду з Корсуня та оце й забіг до вас на часочок: маю цікаву звістку! — гукав за вікном о. Артемій.

"А бодай тебе! Потрібна мені твоя цікава звістка, як торішній сніг", — думав о. Порфирій і пішов одчинять двері одвідачові.

Цей настирливий одвідач увійшов в покої й приніс таку звістку, що один з київських протопопів помер, а другий овдовів, а одного сусіда скинули з благочинного.

— Чи в вас вже готовий самовар? — спитався о. Артемій в господаря.

— Мабуть, вже готовий. От зараз спитаю в клюшниці, — сказав з розтягом хрипким голосом о. Порфирій, накидаючи на себе кафтан наопашки і виходячи в столову, де вже стояв на столі самовар.

— Вже готовий. Прошу до столової, а я тим часом вмиюся та трохи причепурюсь, — говорив о. Порфирій.

О. Артемій вступив до столової. Клюшниця увійшла, налила йому стакан чаю. О. Порфирій хапком вмився, зачесав на швидку руку свої коси рідким металічним гребінцем, перехрестився, прочитав на ході "Отче наш" і ввійшов до столової.

— Куди це ви так спозаранку їздили? — спитав він в о. Артемія.

— Та це бігав до Корсуня за усякими хазяйськими закупками та думаю: забіжу на часок до вас та розпитаю, чи не чуть яких новинок. Ви все-таки міська людина, ближче живете од вокзалу і… од о. Сави.

— А о. Сава вже розпочинає будувать нову церкву, — промовив о. Порфирій. — Ще торік чи, либонь, позаторік підлабузнивсь до консисторських урядовців, виканючив собі в консисторії просильну книгу, послав по селах дідів: діди нажебрали пашні та грошей, а о. Сава з нічого та й зробить щось, — говорив о. Порфирій.

— О! він хоч висвятивсь на попа з дяків, але з його митець на всі руки! Що ж тут у вас чуть нового? — спитав о. Артемій.

— Нічого такого. В Богуславі крамар Аврум нагло вмер, цебто повісився, — сказав о. Порфирій.

— Невже! Ото диво! Здоровий був чолов'яга, зовсім здоровий; і крамницю добру мав. Царство йому небес… — прохопився о. Артемій і

вже поклав пучку на чоло, щоб перехреститься. — Чи то пак… Трохи не перехрестився за жида. Та вже де він буде на тім світі, там і буде. Земля над ним пером! З якої ж то причини він повісивсь? — допитувався о. Артемій.— Чи не збанкротував часом?

— Хто його знає! Не може бути: він багатенький, а втім, хто знає чужу кишеню! — сказав о. Порфирій.

— Доктори хотіли пороть Аврума, а жиди підняли ґвалт, сливе бунт: так і обстали хмарою Аврумів дім. Давали докторові хабара сто карбованців, щоб не поров, а він не взяв; тоді вони всунули йому хабара двісті карбованців: він узяв і дозволив поховать Аврума.

— Двісті карбованців дурнички, з доброго дива! От нам ніхто не дасть двісті карбованців дурно, — говорив о. Артемій.

— Авжеж не дасть дурно! — сказав о. Порфирій.

— Та це й усі ваші новинки? — допитувався о. Артемій, допиваючи другий стакан чаю.

— Усі,— обізвався о. Порфирій апатично, ніби спросоння.

— Ой, час мені додому! Треба поспішать! В мене вже сійба починається. Роботи, роботи! Ой, трудовники ми, трудовники, а користі з тієї праці, як кіт наплакав,— говорив о. Артемій.

— Та посидьте-бо! Який же ви спішний! Приїхали — неначе вогню вхопили чи позичили. Як же ви тепер живете з своїм волосним головою та писарем? Я од своєї сільської старшини держу себе якмога далі та осторонь, для спокою. Нікого не зачіпаю, щоб і мене ніхто не зачіпав, — говорив о. Порфирій.

— Одже ж тепер наш писар став порядний чоловік. Колись передніше гордував мною. А тепер став прихильний та добрий до мене. Я його, знаєте, запросив кільки раз до себе, запросив і писаршу, почастував наливкою та добрим спотикачем, і писар став такий добрий, хоч в вухо бгай! А писарша — чудова людина! Все-таки вона дочка недавно випеченого дідича, бачиться в батька з панками, набралась кращих манер, обтерлась, обшліфувалась. Дама, та й годі! ще й весела до того.

"Що це таке? Передніше колись звав писаря антихристом, анцибором, а це вже чомусь аж перехвалює. Щось є! Мабуть, якась політика заходить в його з писарем", — подумав о. Порфирій.

— А це ми вчора святили млин на Росі. Хазяїн з своєю спілкою давав не обід, а цілий бенкет, — додав о. Артемій, — на бенкеті була уся наша інтелігенція; навіть мою стару запросили.

— А ще ж не встигли полаяться ці спільники? — спитав о. Порфирій.

— Ні. Було б дуже вже зарані. Бувайте ж здорові, отче Порфирію, та й нас не забувайте! Ой, опізнився! — крикнув о. Артемій і, вхопивши в руки шапку, похапцем шугнув у двері, неначе втікав, і, наче та птиця, що кидається кулею в вікно, вибіг з дому, скочив на легенький візок і побіг додому.

Тимчасом, як о. Артемій справлявся з закупками, дома в його одбувався великий гармидер. І мати й дочка прибирали в кімнатах, звеліли вимить чистенько підлогу, повимивали чисто вікна. Поралась наймичка, поралась Сусана Уласівна, а Ватя працювала з надзвичайним задля неї завзяттям: постирала скрізь порох з мебелі, витерла шибки, пішла в садок, нарвала квіток, зробила два букети: один поставила на п'яніні, другий на столі. Приїхав о. Артемій і привіз провізію. В кімнатах запанувала тиша; а в пекарні почався гармидер, неначе перед весіллям. Там готувався смачний та тривний обід.

Ватя прибралась в літню легеньку рябеньку сукню, зав'язала шию малиновою оксамитовою стрічкою й сподівалась Леоніда Семеновича. Вона трохи зблідла на виду. І палкі мрії, і тривога, і сподівання, і гаряче кохання — все це розторсало її нерви. Вона то сідала на канапі в гостинній з книжкою, то сідала за п’яніно й починала вигравать тихі мелодії, то знов вставала й заглядала у вікно.

Ватя одчинила віко п'яніна, сіла й почала вигравать українські думи Завадського.

Леонід Семенович після вчорашнього бенкета спав довго, добре виспавсь, потім скупався в ставку і вже після одинадцятої години пішов до о. Артемія. В його таки була думка смачно пообідать у батюшки, бо його сестра готувала зовсім-таки не панський обід: борщ та пшоняну кашу з вишкварками.

Несподівано загавкав на дворі Рябко. Рипнули двері в прихожу. Ватя грала й прислухувалась. В прихожій почувся через зачинені двері невиразний шум, потім якась розмова. Було виразно чуть голос о. Артемія. Ватя почувала тривогу в душі, але механічно водила пальцями по клавішах, ледве доторкувалась до їх. Руки торкали клавіші механічно. Ті напружене чуття було направлене на далекий шум, на далеку розмову.

В столовій затупотіли, зашаруділи, зачовгали чобітьми. В гостинну увійшов Леонід Семенович. Ватя обернулась, і її щоки спахнули. Вона була дуже рада й ледве здержала себе, щоб не виявить своїх радощів та почуваннів.

— Добридень вам, Валентино Артемівно! А ви все за музикою, все за поезією! Добру частку ви собі вибрали! — говорив Леонід Семенович, вітаючись з Ватею.

— А що ж більше робить молодим паннам, як не грати, співать і танцювати? — обізвався о. Артемій, обертаючись до жінки, котра

вступила до гостинної поважно й гордовито. — Чи правду я кажу, Сусано Уласівно?

— "Була колись правда, та заіржавіла": наше було, та минуло, — обізвалась Сусана Уласівна, сидячи на канапі й запрошуючи гостя сісти в кріслі.

Ватя сіла в другому кріслі проти Леоніда Семеновича й примітила, що він трохи зблід і наче збляк на виду. Він і справді зблід після вчорашнього бенкету.

"Може, він думав за мене, як я за його, та й зблід. "Ой коли б ти так за мною, як я за тобою!" — несамохіть навернулись їй на думку слова пісні.

— Чи швидко ж після нас вчора розійшлись гості? — спитав о. Артемій.

— Не дуже-то швидко. Кропили горілкою млин ще довго після вашого одходу, і кропили таки добре. Ваш сільський старшина накропивсь так, що ледве потрапив у двері, як ішов додому, — сказав Леонід Семенович і зареготавсь.

— А дід Яків добре накропивсь чи не дуже? — спитала Сусана Уласівна.

— О, дід Яків — це міцний дід; сидить, мовчить та тільки сопе, — сказав Леонід Семенович.

— А чарки не минав? — спитав о. Артемій.

— І чарки не минав, і з-за стола вийшов тверезий. Цей дід якийсь крем'яний, неначе штукований, складений з крем'яної мозаїки: не швидко розсиплеться, — сказав Леонід Семенович.

— Дотягне до ста рік, — обізвалась Сусана Уласівна.

— А може, ще й за сто перетягне, — сказала Ватя.

— Були де в гостях в цім місяці? Забавлялись? — спитала Сусана Уласівна в Леоніда Панасенка.

— Був у кількох сусідів та в свого батюшки. Але тепер саме настав гарячий час: скрізь робота, усім ніколи, усім не до гульні. І в нас вдома робота аж горить, — сказав Леонід Семенович.

— Бачились з Антосею? — спитала Ватя й допитливими очима зирнула на панича.

— Зустрічався разів зо два в гостях, — сказав Леонід Семенович.

— Все така весела та проворна? — допитувалась Ватя. — Чи поправилась хоч трохи, покращала?

— Здається, трошки стала повніша, але, сказати по правді, я й не придивився гаразд, бо вона швидко чогось поїхала додому.

Ватя зраділа: їй неначе стало легше на душі. Вона скоса поглядала на батька й боялась, щоб він часом не виніс газети та не почав голосно читати її гостеві, їй хотілось з ним поговорить, побалакать, та ще й на самоті. Але о. Артемій таки не забувся про свої газети, схопився з стільця, побіг до столової й виніс листок газети. В Ваті аж у душі похололо.

"Ну, тепер почнеться ж трактація про політику! І який дідько повигадував оті газети, щоб тільки одбивать ними паничів од паннів!" — подумала Ватя. І їй забажалось вирвать ту газету з батькових рук і шпурнуть її за вікно.

Але о. Артемій на це не вважав і поштував гостя читанням якихсь нецікавих уривків та звісток та розмовою про політику. Коли це, на Ватине щастя, в світлицю вступила наймичка й заповістила, що куми принесли хрестить дитину. Ватя була ладна цмокнуть тих кумів в самісінькі губи.

О. Артемій вийшов. Сусана Уласівна трохи побалакала й собі вийшла до пекарні для якоїсь куховарської справи, а може, й зумисне. Ватя зосталась з Леонідом Семеновичем вдвох.

Леонід Семенович одразу прикмітив, що Ватя змінила тон: вона почала розважать гостя в поважній ролі хазяйки.

— Куріть, будьте ласкаві! — сказала вона й достала з п'яніна тютюн та сірнички, поставила перед паничем, а сама сіла на канапі, зробила собі папіроску й почала курити.

— І ви курите? — спитав в неї панич.

— Так, вряди-годи, як часом припаде охота, але завжди або часто дуже — не курю, — сказала Ватя, бо вона й справді взяла в руки папіроску, щоб удавать з себе сьогочасну панну, навіть ліберaлку.

Вона сіла серед канапи, сперлась ліктем на вишивану подушку, заклала ногу на ногу по-паничівській, ще й трохи простягла її набік, що в сільських паннів вважається за страшенний лібералізм.

Ватя ніби трохи лежала на канапі. Очевидячки, вона позувала перед молодим паничем і вдавала з себе сьогочасну панну, надто ліберальну.

Леонід Семенович несамохіть задивився на неї. Повненька, навіть огрядненька, з здоровими, трохи втомленими очима, з примітними чорними бровами, вона дуже нагадувала в тій недбайній вольній позі східних гаремних дівчат.

— А ви були будлі-де в гостях після вашого вечора аж до бенкету в млині? — спитав в Ваті Леонід Семенович.

— Ні. Вчорашній бенкет був перший, після нашого вечорка, на котрому я була, — сказала Ватя, пускаючи димок вгору, — та й де його бувать? Яке наше тут товариство? Хіба ви не знаєте наших батюшок? Яка в їх веселість?

— Ой, не грішіть-бо! Батюшки — народ веселий. Мені дуже весело в їх компанії. Міське товариство багато не таке щире та веселе. Батюшки вміють пожартувать і посміятись. В їх розмові багато гумору, та ще й щиро народного, цікавого, сільського.

— Їй-богу, це ви говорите їм поза очі компліменти. Я ладна втікать од їх товариства хоч на край світу. А наші матушки, та ще й ті… старіші? Ат… — сказала Ватя й махнула папіроскою.

— Ба не компліменти говорю батюшкам! От і на тому бенкеті в млині я зауважив, що компанія веселилася й забавлялась щиро, просто, без чудернацтва сільського, без міської пихи, зовсім по-сільській. Істинно можна сказать про неї: що на умі, те й на язиці. А в місті не так, зовсім не так… Говори, та й оглядайся на усі боки.

— А мені ця компанія зовсім не сподобна. Немає тут з ким зійтись, з кимсь приятелювать. От тут недалечке живуть наші сусіди, панни. Повиходили з третього класу дівочої духовної школи… Яка ж це компанія? Письменні сільські дівчата, та й годі; тільки й того, що повбирані по-європейській! — сказала Ватя й зітхнула.

"Високо несеться, та не знаю, чи високо й сяде…" — подумав Леонід Семенович.

— А Антося? — сказав Леонід Семенович.

— Та тільки же одна Антося… але одна людина — це ще не товариство, — сказала Ватя.

Вона підвелась з подушки, посунула свою постать в куток канапи й знов закинула ногу на ногу, ще й голову одхилила назад, її повна шия, оперезана малиновою оксамиткою, забіліла й залисніла, як шовк.

— В нас тут така компанія, як оця, що принесла хрестить дитину: молодиці та баби, та молотники. Оцю компанію найчастіше доводиться мені бачить,— сказала Ватя, ще й спідню губу закопилила.

— А я люблю побалакать і з сільськими дядьками: між ними трапляються веселі гумористи.

— Бо ви панич, а паннам це якось не личить; та й поведенції такої в нас вдома нема, щоб куматься та родатись з молодицями… — сказала Ватя.

— А я переписала для вас "Азру". Цей романс дуже припав вам тоді до вподоби, — помовчавши обізвалась Ватя.

— От і спасибі вам! Це занадто багато честі задля мене! — аж крикнув панич.

— Усте! Усте! — гукнула Ватя до наймички, котра нагодилась в той час до столової, — а принеси лиш мені мій саквояж, ту торбинку, що лежить в моєму "будуарі" на столичку!

— Це, бачте, я хотіла якось на днях поїхати до Антосі та й передать вам романс через Антосю, бо ви до Антосі частіше заїжджаєте, ніж до нас… — сказала Ватя.

Устя принесла маленький, гарненький, як цяцька, саквояжик, обшитий килимковою квітчастою матерією. Ватя поклала собі на коліна

саквояжик, одчинила його й почала порпляться в йому обома ручками. Ручки були маленькі, кругленькі, з повними, неначе пухкими пальчиками та пучками. Ватя зумисне поодставляла мізинці набік. Малесенькі мізинці стирчали, золоті перстні з камінцями блищали. Ватя довго щось перегортала в саквояжі тільки пучками, неначе гралась. Потім вона знайшла листочок нот і подала Леонідові Семеновичу. Він взяв, подякував і подав їй руку.

"Позірує… а може, це її вдача така: гордовита й удає аристократку. Цей аристократизм, отой її "будуар" трохи мене бентежить", — подумав Леонід Семенович.

"Але ця праця говорить про Ватині почування… накладає на мене ніби якусь повинність, гм!.." — подумав Леонід Семенович і чогось зирнув по світлиці та по столовій. Піяніно, гарненьке, чепурненьке, лисніло коло стіни… Леонід Семенович чогось в думці почав ніби перевозиться звідсіль додому, але не до свого, а до батькового. Він в думці ніби вже наклав на хури усякого Ватиного добра. Поперед усього він вивіз з двору блискуче п'яніно, потім гарненьку й недешеву мебіль, той здоровий самовар, що стояв в столовій на столі, ті срібні ложечки, срібні ложки… тарілки, подушки, обшиті кружевами… потім він вивів в думці з стайні о. Артемія пару баских коней, вигнав з загороди три пари круторогих волів, дві корови, вигнав з хліва десятеро свиней, двадцятеро овець, викотив з повітки добрий новий екіпаж — і це все в думці перегнав та перевіз на батьків хутір; і аж в кінці всього добра він згадав про саму Ватю й запинився… "Цікаво б знати, скільки тисячок карбованців Ватя перевезе в отому саквояжі до мене", — подумав практичний хлопець.

Поки він перевозився з Ватиним добром в своїй думці, в гостинну увійшла Сусана Уласівна й перебила той перевіз, ті переносний та вхідчини.

— От вам у нас і невесело. Попроси, Ватю, Леоніда Семеновича погуляти човном по ставку. В нас і гребці є: приїхали на тиждень мої унуки, — сказала Сусана Уласівна.

— Спасибі вам! Мене зовсім не бере нудьга. Та вже б час мені й додому їхати, — сказав Леонід Семенович.

— О, ні, вибачайте! без обіду ми вас не пустимо. Прошу зостатись на обід. Хоч обід в нас і простий, але прошу не поцуратьсяся нашого хліба-солі! — просила Сусана Уласівна. — Голодним ми вас зроду не випустимо з свого двору.

Ватя зачинила й защіпнула саквояжик і поклала коло себе на столі.

— А справді варто було б поплавать човном. Надворі година й соняшно, — обізвалась Ватя.

— Льоню! Володю! а йдіть лиш сюди! Тут ви потрібні! — гукала Сусана Уласівна в одчинені двері.

В гостинну вступили два паничики: один височенький, гімназист, другий невеличкий, семінарист. Вони поздоровкались з Леонідом Семеновичем і посідали.

— Ану, паничі! Беріть лишень весла та й гайда на в човен! Поки обід поспіє, поплавайте трохи човном, — сказала Сусана Уласівна.

Паничі вийшли й пішли шукать весел. Ватя встала й гукнула на паничів:

— Та візьміть з собою корячок, щоб вичерпать воду з човна, а Устя нехай винесе килимка, щоб заслать дно човна; я помажу собі черевики і сукню задрипаю.

Леонід Семенович вийшов з Ватею в садок. Слідком за ними вибігла Устя й несла в руках гарненький маленький квітчастий килимок. Ватя йшла повагом, солідно, мало говорила і вдавала з себе поважну особу.

Швидко дійшли вони до берега. Паничі вичерпували корячком воду. Леонід Семенович скочив у човен, вхопив весло й сів в узирі човна, щоб правувать веслом. Ватя стояла на березі під лозами, коло високого куща очерету, гарно убрана, з розпущеним блакитним зонтиком, облямованим навкруги червоними торочками. За нею стояла Устя з квітчастим килимком в руках. Леонід Семенович глянув з човна на ту мальовничу групу й осміхнувся.

Паничі черпали воду з човна. Ватя поглядала на їх сердитими очима, їй бажалось сісти в човен вдвох з Леонідом Семеновичем, а мати вислала навіщось двох небожів.

Ваті заманулось поспихать з човна небожів і позакидати їх кудись в очерет. Леонід Семенович примітив той неласкавий погляд, примітив насуплений вид, і в його чогось минула охота перевозиться з Горобцівки до батька з усім добром о. Артемія, не вимикаючи й Ваті. Устя простелила килимок на перекладену серед човна дощечку й на дно човна. Ватя помаленьку увійшла в човен і, підобгавши трохи сукню, показала дрібненькі ніжки в малесеньких черевичках та й важко сіла на човен.

Паничі забрали весла. Володьо обперся веслом об піскуватий берег і зрушив човна з місця. Човен на трьох веслах полинув, мов селезень, по тихій воді.

— От несподівано мені знов довелося поплавать на цьому ставку, — сказав Леонід Семенович до Ваті.

— Тільки на цей раз, мабуть, вам не так весело тут плавати, як було той раз, коли ми тут гуртом плавали з цілою компанією, — сказала Ватя.

— А то чом так? Мені й тепер весело. Хіба ж я тепер не в приємній компанії? — сказав Леонід Семенович і глянув в очі Ваті.

Ватя втупила в його очі свій пильний погляд. Леонід Семенович був в літньому білому картузі. Той білий колір дуже пристававав йому до лиця. І його вид, і очі стали ніби делікатніші й ідеальніші, наддавали йому делікатності й граціозності. Ватя знехотя милувалась ним, не зводила з його очей.

— А тим, що тоді було більше паннів… була Антося… — сказала Ватя.

— А тепер і паннів нема, і Антосі нема, а я все-таки гуляю тут залюбки, — обізвався Леонід Семенович.

Ватя наводила його на яке-небудь натякання про любов, хотіла випитать у його признання, але малі паничі заважали й неначе спиняли її в допитуванні.

"Оці малі паничі, мабуть, і його спиняють. Коли б ми були тут удвох, може б, я й випитала в його душу й серце", — думала Ватя.

Леонід Семенович почав розмовлять то з Льонею, то з Володьом, розпитував про гімназію, про вчителів. Ватя ще більше розсердилась і почала супиться. Перепливли ставок, повернули човном до греблі, потім попливли вздовж ставка, і Ватя дивувалась, чому на цей раз і ставок, і зелений берег, і червона покрівля забудування за греблею не подихають на неї такою поезією, як в той вечір, коли вона вперше гуляла тут з Леонідом Семеновичем. Вона була б рада швидше причалить човен до берега й піти гулять з Леонідом Семеновичем по садку.

Леонід Семенович замовк. Він навіть перестав розмовлять з Льонею та Володьом. Прогуляння на воді, на чистому повітрі, робота веслом, напруга й моціон несподівано розбуркали його апетит. Йому дуже схотілося їсти, і це почуття голоду неначе зав'язало йому язик.

— Вертаймось додому! Вже пізній час, — промовила Ватя, невдоволена прогулянням на човні і тим, що Леонід Семенович неначе зарікся признатись в симпатії до неї.

— Мабуть, нас дома вже ждуть на обід, — сказав Володя, котрому так само вже схотілося їсти.

Човен пристав до берега. Паничі забрали весла й пішли ховать їх у лози. Ватя з Леонідом Семеновичем повернули стежкою в садок. Апетит в панича розходився, як на злість. В його перед очима манячів стіл а усякими потравами, з гарячими пирогами на закуску. Він йшов мовчки.

— Чого це ви сьогодні такі смутні? — спитала в його Ватя, скоса поглядаючи на його чистий профіль.

"Тим, що дуже їсти хочу", — трохи не вирвалось в панича з уст, але він цього не сказав.

— Тим, що вакації минають, і незабаром треба буде засісти до роботи. От вам добре: в вас довічні вакації, — сказав Леонід Семенович.

— От і в вас швидко будуть хоч не довічні, так завсідні вакації, — сказала Ватя, — ви затого скінчите курс?

— Цієї осені, так, мабуть, перед різдвом, — обізвався Леонід Семенович і замовк: йому хотілось їсти на смерть. Він глянув на яблуню, ніби облиту яблуками. Стиглі яблука ще гірше дратували його апетит.

— Та й дорідні ж у вас яблука в садку! — промовив Леонід Семенович, підводячи очі вгору на гілля.

— Може, покуштуєте? Нахиліть гілку, а я вам нарву яблук. Буде нам десерт, як мама не догадається наготувать нам його на обід.

Леонід Семенович підняв руки вгору, підскочив, як заєць, вхопив гілку яблуні, нагнув її. Ватя підвелась навшпиньки, нарвала яблук і покидала їх на траву. Леонід Семенович позбирав їх у хусточку й поніс додому.

— От і ті олеандри, що вам так сподобались, як той раз ви були в нас. Іще й досі цвітуть! — натякала Ватя.

— І справді й досі цвітуть, — обізвався Леонід Семенович і замовк.

"От непогано було б перевезти до себе хоч би з пару цих олеандрів та поставить в садку коло батьківського ґанку, але... це чортовиння з бутвинням, як каже приказка: це бур'ян, а вся сила в грошах", — майнула думка в Леоніда Семеновича, але тепер він був ладен оддати усі олеандри на світі за смачний шматок печені та за чарку доброї горілки.

"Чом це він і не жартує, і мовчить? Що це з ним сталось?" — подумала Ватя, ступаючи на східці ґанку.

"Слава тобі, сотворителю! От ми і в хаті. Може, покличуть обідати", — подумав Леонід Семенович.

Але Леонід Семенович помилився: в гостинній не було нікого. Ватя увійшла в гостинну, згорнула зонтик і кинула на стілець. Потім вона перейшла через гостинну важкою ходою і, ступаючи дляво, помаленьку, неначе волокла за собою ноги, сіла на канапу. Канапа на пружинах аж угнулась під нею.

"Ну й справді важкенька нівроку! — подумав Леонід Семенович. — Коли співають в пісні, що "жінка камінь за плечима", то Ватя буде важкенькою вагою, хоч і не за плечима.

Надворі стояла духота. Ватя й справді втомилась і неначе розімліла на сонці, її повна постать була зроду нервова, млява й наче втомлена.

— Ох, яка духота надворі! Я вся неначе розпеклась, неначе оце стояла коло печі, — говорила Ватя, втираючи чоло та вид хусточкою.

— Та й я трохи втомився… втомився, сидячи в човні, — почав жартувать Леонід Семенович, але він почував, що в його десь зникла охота до жартів: йому так хотілось їсти, що ніякі жарти не йшли на думку.

Він поглядав на двері в столову, двері не одчинялись. Нігде в домі не було чуть ні найменшого гуку, тільки в столовій маятник старомодного годинника гучно цокав, неначе одномірне вибивав такт.

І Ватя, і Леонід Семенович мовчали й одпочивали. Виходило, як кажуть всмішки: "вій мовчить, а вона слухає".

Ватя знов сперлась рукою на вишивану подушку, запалила собі папіроску й попросила курити й Леоніда Семеновича. Розмова не розв'язувалась. На щастя, до гостинної увійшов о. Артемій і розпочав розмову за хазяйство, про селян. Говорючий о. Артемій балакав без упину, але якось механічно, без звичайного в його запалу, без пафосу. І він вже добре виголодався; вже й його за живіт тягло так, що його широкі уста аж зблідли. Леонід Семенович слухав розмову мовчки та все поглядав на двері до столової.

"А! краще було б зостаться на обід в сестри. Натріскався б борщу, каші та й не мордувався б так, як тепер. Та й тягнуть же з тим обідом. І надав мені дідько зайти на смачний обід! Тепер мене на такий обід ніхто й калачем не заманить!" — думав Леонід Семенович, годуючись димом папіроски.

В столовій за дверима задзвеніли ножі та виделки, застукотіли тарілки. В Леоніда Семеновича аж душа зраділа.

"Слава ж тобі Господи! Може, вже покличуть обідати", — думав він.

А Сусана Уласівна мала на думці виставиться перед гостем з обідом і таки добре загаялась.

Несподівано двері з столової одчинились. Вийшла Сусана Уласівна.

"От-от попросе до столу", — думав Леонід Семенович.

А Сусана Уласівна спокійненько сіла собі в кріслі й почала провадить якусь розмову. В неї в пекарні допікалась шарлотка на третю потраву, і вона прийшла, щоб побалакать з гостем, розважить його та й — затягти трохи час.

— Мабуть, ви вже їсти хочете, — в кінці усієї розмови додала Сусана Уласівна. — Вже б час обідати. А побіжи, Ватю, та глянь, чи застелили стіл?

Ватя вийшла до столової й зараз вернулась.

— Вже, мамо, все готово! — сказала вона до матері. Леонід Семенович трохи не перехрестився на радощах.

— Прошу вас до столової! — обернулась господиня до панича й одчинила двері до столової.

Стіл стояв вже застелений і прибраний. Тонка скатерть, тонкі салфетки, нові ножі й виделки, нові тарілки й чарки — все аж блищало. Сусана Уласівна повиймала усі нові прибори, що наготувала на придане дочці. Серед стола стояли непочаті пляшки вина та доброї горілки; свіженькі квитки на пляшках манили, наче дражнились. Чарки та стакани аж бризкали світом. Леонід Семенович був такий голодний, що навіть забув на той час перевозиться з усім тим столовим добром на Ватині вихідчини з дому й кинувся до чарки, а потім до закуски, до сардинок та сиру.

Він, довго попіснюкавши, їв, аж за вухами в його лящало, з апетитом молодого студента. Страва була чудово приготовлена: тривних та смачних потрав було багато. Сусана Уласівна була добра господиня й розуміла куховарську справу незгірше доброго кухаря. Леонід Семенович уплітав на всі застави й зробив честь умінню Сусани Уласівни. Мати виставлялась і з столовими приборами, і з потравами перед молодим паничем і, очевидячки, досягла до своєї мети.

О. Артемій після печені з курчат налив в чарки вина і випив за здоров’я дорогого гостя. Гість своєю чергою випив за здоров'я хазяїна, потім хазяйки, а далі за здоров'я Ваті, а потім за здоров'я паничів, Володі та Льоні. Усі підживились, стали бадьористі після доброї порції вина. Леонід Семенович кинувся на жарти, розвеселивсь, реготався. Після обіду усі перейшли до гостинної, куди подали кофій. І о. Артемій, і Сусана Уласівна, і Ватя — усі вважали на Леоніда Семеновича як на жениха. Бо на селі як панич заїде до якої дочки в батюшки двічі поспіль, то вже це був певний знак, що він постановив собі свататись. Так усі думали й про Леоніда Семеновича.

Після кофію Ватя сіла за п'яніно, довго грала й переспівала усі пісні й романси, які вміла. Леонід Семенович ходив по гостинній й підтягував чистеньким баритоном. Він почав передражнювать в співах деяких сусідніх паннів, передражнив Антосю, потім почав перекривлять дяка, далі вчителя, як він силкується в церкві брать низькі басові ноти, зовсім не маючи низового баса. Передражнювання вийшло таке вдатне та химерне, що всі в хаті аж реготались. Леонід Семенович передав навіть саму вчителеву міну співання, як він на криласі насупить брови, нахилить голову вниз, дивиться сторч, і розчепірить свої й без того широкі губи трохи не до вух, і стане такий лютий, неначе хоче з'їсти якусь сільську бабу або кинуться на амвон і потрощить його.

— Ви казали, що хотіли їхать в гості до Антосі. Коли ви поїдете? — спитав Леонід Семенович в Ваті.

— Поїду на тім тижні в четвер… або краще в неділю, — сказала вона.

— То й я туди приїду. От і добре! Останній раз на селі побачимось та розважимо себе трохи, — сказав Леонід Семенович.

— Чого ж це так, — останній раз? Хіба ви думаєте вже й не приїхать потім на село? Ви, здається, оце восени кінчаєте курс? — сказала Ватя.

— А може, вмру! Ми всі під богом ходимо, — сказав Леонід Семенович.

— Оце! Нехай бог боронить од цього. Хіба ви пророк, що знаєте, коли по вас смерть прийде! — сказав о. Артемій.

— Смерть латинці звали mors, мабуть, через те, що як морсне, то й перекинешся і ноги задереш, і сам не знаєш коли… Так говорили в старовину. Може, тому й правда, — промовив Леонід Семенович.

О. Артемій позіхнув на ввесь рот без церемонії. Він звик по обіді полежати на боку й спочить з газетою в руках. Леонід Семенович це примітив і почав прощаться.

— Та посидьте-бо ще, та погуляйте в нас. Ото шкода, що ваш зять та сестра не прибули до нас вкупі з вами, — бідкалась Сусана Уласівна.

— Час мені їхать додому. Батько буде гніваться за коні. Ой, загулявся я й нагулявся в вашій Горобцівці! Та й весела ж ваша Горобцівка, нігде правди діть! — говорив Леонід Семенович на розставанні.

— А хутір Панасенків ще веселіший за нашу Горобцівку! — говорив о. Артемій, стоячи на ґанку та випроваджаючи свого гостя.

Вертаючись з гайку, о. Артемій веселенькими очима переглянувся з жінкою.

— Одже матимемо зятя! — пошепки промовив він до жінки.

— Здається, матимемо… але ще невідомо, що то старий Панасенко скаже, — ще тихіше одказала Сусана Уласівна.

VI

Минув тиждень. Ватя ждала не могла діждатись неділі, щоб поїхати до Антосі та побачиться з милим. Настала неділя. Ватя звеліла запрягти коні й по обіді поїхала до Антосі. Приїхав і Леонід Семенович. Він таки додержав свого слова. Ватя невимовно була рада і, виїжджаючи од Антосі, просила його одвідать її перед од'їздом до Києва. Леонід Семенович ще раз заїхав в Горобцівку до своєї сестри й з сестрою та з писарем зайшов до о. Артемія на вечірній чай. Сусана Уласівна прийняла гостей дуже привітно, зготувала смачну вечерю, а за вечерею гості подопивали ті пляшки вина, що о. Артемій понакуповував в Корсуні.

Гості розпрощались дуже пізньою добою. Через тиждень Леонід Семенович мав виїхать до Києва. І о. Артемій, і Сусана Уласівна, і Ватя — усі прощались з Леонідом Семеновичем, як з рідним. Усі просили його приїхать до їх на різдво, як він вернеться з Києва до батька. Леонід Семенович обіцяв доконешне приїхати до їх.

Ватя проводила гостя весела й спокійна, але як тільки вона вернулась в свою кімнату, то почутила, що сльози полились з її очей. Неначе когось рідного вона випровадила на довгий час в далеку дорогу і зосталась в самотині тільки з сподіванням та з надією. Вона почувала, що розлука з милим була для неї важка, як камінь. В сумні осінні дні вона сідала за п'яніно й розважала себе піснями. І наймилішою піснею для неї стала пісня про розлуку з милим. "Поїхав милий, зосталася туга!" — співала Ватя в довгі хмарні осінні дні, і ця смутна пісня найчастіше розносилась по порожніх, гучних кімнатах, поміж гілками високих олеандрів та фікусів, котрими було обставлене п'яніно. А сумний сліпий кобзар з бандурою на картині неначе приграваб до тієї пісні, і

намальовані боярині з дітьми були єдиними слухачами й свідками туги молодої дівчини.

В пилипівку одна сусіда, молода матушка, їхала до Києва. Ватя намоглась їхать з нею. Три дні пробула вона в Києві, двічі була в опері, переглядала усіх в партері, гуляла по Хрещатику, приглядалась до паничів. Вона мала на думці, чи не зустріне милого. А його нігде не було видко. Якби вона знала, де його житло, вона б написала до його, щоб прийшов хоч поговорити з нею. Але вона не допиталась, де його житло. Вернулась вона додому, і їй стало наче трохи легше на душі.

"Хоч не бачилась з тобою, та була хоч поблизу од тебе..." — думала Ватя, їдучи додому.

І Ватя вернулась додому веселішою. Не такі смутні пісні вже співала вона в сумні хмарні дні... До різдва було недалечко.

Вже надходило й різдво. О. Артемій прочув, що Леонід Семенович вже приїхав до батька з Києва. Він сподівавсь молодого панича до себе в гості, а він не приїздив. Вже й різдво настало. Вже минув перший і другий день святок, а панич не хапався з візитом. Ватя зажурилась. О. Артемій задумавсь. Третього дня вранці о. Аотемій йшов улицею й стрів диякона з Лисянки, Гервасія Добриловського, "повітового" на всю околицю свата. Він запросив його заїхать до себе по якомусь ділу. Добриловський їхав до Богуслава в гості до свого родича. О. Артемій знав, що дорога до Богуслава прямує проз самісіньку оселю Леонідового батька, старого Панасенка.

Добриловський завернув коні в двір о. Артемія. О. Артемій прийняв його дуже ласкаво, попросив його до гостинної, куди він ніколи не просив ні псаломщиків, ні дияконів. Добриловський догадувавсь, що благочинний має до його якийсь інтерес, вгадував навіть, який то був інтерес: в о. Артемія була дочка на виданні.

— Сідайте, отче дияконе! — просив о. Артемій гостя, посунувши крісло й тикаючи на його рукою.

Добриловський поклонився о. Артемієві, як кланяється школяр вчителеві: він придержував лівою рукою рясу на грудях, неначе боявся, щоб вона часом не одстала й не надала чогось непокірливого й кострубатого його тонкій гладенькій постаті. Добриловський все стояв і неначе не насмілювався сісти поруч з благочинним, та ще в кріслі. Його тоненька, височенька постать, уся якась гладенька та чепурненька, неначе стриміла серед гостинної, мов паля, вбита в землю. Дуже білявий, довгобразий, тонковидий, гостробородий, він ввесь був ніби обмазаний "єлеєм", промкнутий ласкавістю. Ясно-сірі очі, червоні повні уста світились ласкавістю та добрістю. Добриловський ступав тихенько, м'якенько, неначе закрадався, як закрадається кіт до миші. Чи піднімав він руку, чи кланявсь, чи сідав, чи вставав, його жестикуляція, його рушення були нешвидкі, якісь дляві, але плавкі, граціозні та м'які. Отець диякон був неначе зліплений з теплого воску, гнувся помаленьку, ніби воскова м'яка тепла свічка. Навіть його довгі прямі коси неначе поприлипали до голови й спадали рівними, довгими пасмами на плечі, неначе намащені "єлеєм". І сам він з своєю вдачею ніби ввесь був обмазаний "єлеєм"... бо пролазив скрізь і всюди, сказати б. в найменшу щілину, як вміють пролазить миші.

— Сідайте-бо, отче дияконе, прошу вас, — попросив його о. Артемій вдруге, і сам, крутнувшись коло крісла, мов той вітер, впав у крісло.

Добриловський ще раз граціозно й якось м'яко нахилив шию й голову до о. Артемія й потихеньку неначе перегнув пополовині свою тонку постать та й пірнув у крісло, держачи верхню половину своєї особи просто й рівно. Отець диякон стримів у кріслі, білявий, аж жовтуватий, мов воскова свічка в підсвічнику.

— Ви їдете до Богуслава? — спитав о. Артемій в Добриловського.

— До Богуслава, отче благочинний, — тихим і солоденьким голосом обізвався диякон.

— Ви будете їхать проз Панасенкову оселю, трохи не під самим його домом? — сказав о. Артемій.

— Шлях іде проз самий Панасенків двір. Може, отче благочинний, маєте яке діло до Панасенка щодо спродажу пашні або за землю? — несміливо спитав Добриловський.

— Ні, отче дияконе! — сказав о. Артемій. — Маю інше діло; там приїхав вже на святки з Києва його син.

— А! Леонід Семенович, студент! Чув, чув, — сказав диякон, і його тихі очі неначе побадьорнішали й засвітились.

— Знаєте, Леонід Семенович бував у нас частенько, приїздив кільки раз влітку. Так щось мені здається, що він ніби мав на думці сватать мою дочку. Я примітив, що до того діло йдеться.

— Дай боже! Панич гарний, і батько його грошовитий чоловік! — сказав диякон.

— Але, бачите, отче дияконе! — О. Артемій, наче зопалу, схопився з крісла і потім ніби підскочив, неначе на його хто сипнув гарячим приском. — Але, бачите… їздить він та їздить до нас, наче вдає з себе жениха, а сватати — не сватає! — вже гукнув на всю гостинну о. Артемій не то з злістю, не то з смішками, ще й руки розставив на всю їх довжину.

Він став одразу ніби приском та вітром. Диякон прищулився і ввесь обернувся ніби в теплий віск та "єлей".

Але після останніх слів о. Артемій і сам на часок став ніби "єлеєм" та тихим вітрецем. Він підбіг до о. диякона, поклав йому руку на плече й

нишком, ніби по секрету, промовив, нахилившись трохи не до самого вуха.

— Заїдьте, будьте ласкаві, до Панасенка ніби на чай. Ви ж добре з ним знайомі. А за чаєм розбалакайтесь в паничем та ніби в жарти й спитайте, чи думає він сватать мою Ватю, чи так з нудьги забавляється отут в нас в Горобцівці?

— Добре, отче благочинний! Заїду й розпитаю, — сказав Добриловський тихенько й увесь став ніби ще м'якіший. Він помалесеньку нахилив довгу шию й стовбовату голову й знов випростав їх так помалесеньку, що й один волосок на голові й на бороді не поворухнувся.

— Скажіть йому так… вставте слівце в жарти, що я дам за Ватею дві тисячі, як буде сватать. А завтра, як вертатиметесь назад, заїдьте до мене та й розкажете про паничеві думки та гадки. Він чоловік щирий, одкритий, лепетливий і не потаїться з думками, а може, прохопиться. В його що на умі, те й на язиці.

— Добре, отче благочинний, добре! Я вже вмітиму завести розмову й випитаю в студента всю правду. Добре! А не схоче цей, то знайдемо й другого, може, й кращого, — сказав Добриловський.

Сусана Уласівна одчинила з столової двері й заглянула.

— Чи можна вас просити на обід? Обід вже готовий. Добридень вам, отче дияконе!

Добриловський підвівся з крісла й навшпиньки, ніби на резинових підошвах, нечутно підступив до Сусани Уласівни, нахилився помаленьку й поцілував її в руку.

— Отче дияконе! прошу й вас пообідать вкупі з нами, чим бог послав. В нас обід буденний, не довгий, і ми вас довго не загаємо в дорозі, — просив о. Артемій.

— Правда, що наш обід буде незагайний, бо буденний, але в дорозі й такий обід знадобиться. Прошу вас до столової, о. дияконе, — сказала Сусана Уласівна, забувши на той час і про свою гордовитість.

Зараз по обіді Добриловський вирядився в дорогу й заїхав по дорозі до старого Панасенка. Другого дня о. Артемій та Сусана Уласівна з нетерплячкою ждали вертання о. диякона. Він приїхав аж перед вечором.

— А що ж, отче дияконе? Чи спитали? Випитали? Що сказав Леонід Семенович? — питав о. Артемій.

Добриловський важко зітхнув, неначе в його самого трапилось якесь лихо в домі.

— Та що ж! Завів я розмову за чаєм. Жартую, кажу до Леоніда Семеновича, що от ви скінчили курс… тепер вам час би й подумать та поміркувать про те, щоб і одружиться. Ото й кажу я: і не їдьте далеко, бо і в нас багато є гарних і багатеньких паннів, як от Антося або дочка нашого благочинного. А наш благочинний, кажу, чоловік грошовитий, для Ваті не пошкодує грошей. А Леонід Семенович так-таки одразу й спитав: "А скільки ж тисяч благочинний дасть за нею?" А я кажу: тисячі з півтори дасть; дасть і дві для доброго жениха.

— А він що сказав? — спитав о. Артемій нишком, неначе дух йому забило.

— Дві тисячі! — аж крикнув Леонід Семенович. — То це такий грошовитий ваш благочинний? Я думав, він дасть найменше п'ять тисяч. Ватя мені припала до вподоби, але коли дасть дві тисячі, та й годі, то нехай Ватю "задні" візьмуть.

— Так і сказав! — крикнув о. Артемій і навіщось забігав по гостинній.

— Так і сказав... неначе вистрелив... а я питаю жартуючи: "Це так, як в казці казали гуси Івасеві-Телесикові, що сидів на дереві в дворі в Змії?" А він каже: "Еге!" Я й вуха опустив, — сказав Добриловський.

— Так і сказав: нехай її "задні" візьмуть? — знов крикнув о. Артемій і закрутивсь по гостинній, неначе Добриловський сам вистрелив в його з рушниці. І о. Артемій крутивсь, крутивсь, і здавалось, от-от упаде додолу — й простягнеться на всю довжину свого високого зросту.

"Одже отець благочинний ще скрутиться... А треба було доконешне це йому сказати... Але краще було б не казать, а щось інше збрехать", — подумав Добриловський, водячи очима слідком за швидкими поворотками о. Артемія.

— Падлюка! — крикнув о. Артемій і все бігав од кутка до кутка. Він забіг в той куток, де коло п’яніна стояли високі олеандри, увігнався у той вертоград, не примічаючи його, й наткнувся лицем на гострий лист. Листя штрикнуло його в самісіньке око. О. Артемій аж одкинув голову на плечі й промовив: "Оввa!"

О. Артемій спинивсь, став проти самісінького Добриловського й крикнув:

— Падлюка! Падлюка!

Добриловському доводилось бачить, як отець благочинний сміється, доводилось бачить, як він жартує; але тепер вперше на своєму віку він бачив, як о. благочинний репетує. Несподіваний вихват гніву стривожив його. Він бачив, як злість ніби забризкала іскрами з маленьких блискучих очей о. Артемія, і йому здалося чогось, що ті іскри впали йому на голову й пішли по спині, дійшли до самих п'ят. На одну мить в душі в диякона похололо, бо йому здалося, що о. благочинний кричить не на Панасенка,

а на його, Добриловського, і лає його падлюкою. І на одну мить йому здалось, що його вже везуть в монастир на покуту на три місяці. Гаряча вихватка о. Артемія недоброхіть нагнала острах на Добриловського. Але Добриловський швидко опам'ятався.

— Еге, падлюка! — знов гукнув о. Артемій до Добриловського.

Отець диякон був на вдачу смирний, мов ягня, ніколи навіть не лаявсь. З його уст капав тільки мед, і в цьому була його сила, бо з його уст ніколи перед людьми не злітали такі батальні слова. До баталії він був зовсім не здатний, а о. благочинний ніби закликав його до гарячої битви. Диякон не насмілився вимовить такого лихого слова за благочинним і тільки спершу нахилив свою голову, а голова нахилила шию й ніби говорила: пролізу, куди хоч, тільки не в баталію: це не про мене писано.

А о. благочинний був саме ніби в гарячій баталії: доти бігав, крутивсь, вертівся, доки, мабуть, не втомивсь та не прохолов.

— Отакі-то люде бувають на світі! Га? — промовив о. Артемій м'якішим тоном до диякона.

— Нічого — те, отче благочинний. Ворона з місця — сокіл на місце. Ваша дочка знайде собі кращого жениха, продовж, боже, її вік. Пошукаємо, то й знайдемо. А тим часом, може, й цей ще передумає. Хто його знає, що в його на серці. Це в його говорилось-жартувалось, а що до самого діла, то це ще може бути й інша річ, — так втихомирював благочинного Добриловський.

— Поживемо — побачимо. Що було, те бачили, а що буде, побачимо, — сказав о. Артемій вже зовсім спокійним тоном.

"Та й буря, та й вихор же отець благочинний!" — думав про себе Добриловський.

— Цурйому, пек йому отому Панасенкові! Тільки мене роздратував та розсердив. Ходім лучче, отче дияконе, та нап'ємось чаю! — сказав вже зовсім спокійно о. Артемій, ще й засміявсь.

Він швидко сердився, швидко й одходив і простигав; був палкий, але одхідливий, як звичайно буває з дуже нервовими людьми.

О. Артемій пішов до столової. Добриловський і собі встав з крісла і попрямував слідком за ним.

"Ой, важко стояти близько коло начальства! цур йому, пек йому! І обсмалить тебе вогнем, і обпалить! Але терпи, отче дияконе! Часом присмалить, а часом і нагрів тебе, — думав Добриловський, йдучи в столову за благочинним, — а вже я не дурнички їздив до Панасенка: може, якось-таки та влізу в попівську рясу. Отець благочинний мусить похвалити мене на всі боки перед консисторією та архієреєм", — думав диякон, сидячи на стільці коло самовара.

О. Артемій вийшов з столової й розказав жінці й дочці, що прочув од Добриловського. Сусана Уласівна та Ватя увійшли до столової, привітались з Добриловським, і сиділи обидві засмучені. Один о. Артемій, очевидячки, не дуже журився й провадив розмову з Добриловським. Добриловський, напившись чаю, попрощався й поїхав додому.

— От тобі й Леонід Семенович! — сказав о. Артемій до жінки. — І йми віри тим легкодухам студентам після цього.

— А я йому йняла віри, — обізвалась Сусана Уласівна.

— Їздив до нас, мабуть, з нудьги на селі, щоб побавиться, погуляти, розважить себе… — говорив о. Артемій.

— Та щоб наїстись, напиться, всмак пообідати, — додала Сусана Уласівна, — бо в писарші тріскав би борщ, та кашу, та галушки з салом.

— Але це все ще так собі. Ти, Ватю, ще не думай цураться його, бо, може, й він ще не зовсім одкаснувсь од тебе. От приїде на святки, то й побачимо, як він поводитиметься з тобою.

— Та й мені так здається. Але коли вже в його вихопилось з уст таке слово, то я мало надії покладаю на його, — додала Сусана Уласівна.

— Поживемо — побачимо. Ще ж ми, Ватю, не такі вже старі, щоб журиться та побиватись за цим паничем. Хіба він один на світі? — втішав дочку о. Артемій.

"Ой, один він для мене на світі, і другого такого немає! — думала Ватя. І вона не розвеселилась і не втішилась батьковими словами. — А може… може, то він кинув ті слова на вітер, як жарти з дияконом… Може, може…"

І десь глибоко в душі молодої дівчини заворушилась надія, ще не втрачена до решти: десь глибоко в серці неначе нишком хтось усе промовляв: може, може…

Вже й різдво настало. Минув перший і другий день різдва, а Леонід Семенович не приїздив. Сподівались третього дня, а його не було. Ватя зблідла й трохи змарніла, дожидаючи милого.

— От і паляниці на яйцях вже доїдаємо, а гостей нема! — журилась Сусана Уласівна. — Чим-то будемо їх приймати, як усе поїмо, що наготували на святки?..

П'ятого дня святок о. Артемій сидів з жінкою та з дочкою ввечері за чаєм. До їх надійшов вчитель з жінкою.

Сусана Уласівна посадила вчительшу коло себе й балакала з нею любенько, бо занудилась на святках: ніхто не навідувався в гості. Вона була рада й таким гостям.

Коли це в прихожій щось застукотіло.

— Гості приїхали! — тихо промовила Ватя, і в неї неначе замерло серце.

— Хтось приїхав! — ще тихіше сказав о. Артемій і, вхопивши з стола лампу, одчинив двері в прихожу й посвітив.

— А! слихом слихати, в вічі видати! Леонід Семенович, та ще й не самі! — гукнув о. Артемій весело. — Роздягайтесь! А в нас і самовар на столі: неначе ждав гостей та саме й кипить! Прошу до чаю.

До столової вступив писар, за ним писарша, а далі Леонід Семенович. Сусана Уласівна встала й церемонно привіталась до гостей. Ватя почервоніла, неначе зайнялась, потім зблідла, потім знов почервоніла. Леонід Семенович подав їй руку й поздоровив з святками. Він вилюднів, ще більше змужнів, став повніший на виду. Ватя глянула на його червоні од морозу щоки, на його веселий вид і простила в серці його неласкаві слова, які перечула через Добриловського.

Писарша привіталась з хазяйкою, потім обернулась до стола — аж там сиділа вчительша!

"Ой лишечко! Ой матінко!" — трохи не крикнула писарша. Вона круть-верть, покрутилась на одному місці, неначе коноплі ногами м'яла, а далі таки простягла до вчительші пальці. Вчительша, не встаючи з місця, й собі простягла до писарші пальці. Черкнулись вони пальцями, полапали одна одну за пучки, неначе одна брала пучкою сіль, а друга — перець, і одвернулись одна од однієї. Писарша одійшла до другого кінця стола та й сіла. Вчительша насупилась.

Почалася весела, якась празникова розмова. О. Артемій був радий і говорив за всіх. Гості нанесли з собою холодного свіжого повітря й неначе висвіжили хату й підсвіжили о. Артемія й Ватю. Тільки Сусана

Уласівна сіла коло вчительші й гордовито позирала на гостей: вона сердилась.

Сусана Уласівна наливала стакани чаю. На тарілці лежала здорова купа нарізаних скибок паляниці. Празникові паляниці з питльованого борошна на яйцях вже поїли, і в хазяйки зоставсь тільки один окраєць. Сусана Уласівна пішла на хитрощі: наклала на тарілці насподі купу скибок простої, з не питльованого борошна паляниці, а зверху доклала скибками білої, питльованої. Вчитель, вчительша, які ближче сиділи коло хазяйки, позабирали зверху шматки кращої паляниці, і поки тарілка досунулась до писарші, на тарілці зостались тільки темнуваті шматки простої паляниці з простого борошна.

Писарша зобідилась і не взяла до чаю простої паляниці. Вона глянула на вчительшу й примітила,, що вчительша дивиться на неї й сміється своїми маленькими чорними очима. Вчительша зумисне взяла двома тоненькими сухими пальцями скибку й трошки підняла вгору над стаканом, неначе зумисне показувала писарші та дражнилась: дивись, мов, я їм питльовану паляницю, а ти будеш їсти просту. З-під низького лоба вчительшині очі аж бризкали сміхом.

"Ой, сміється з мене, клята! Якби не в гостях, здається, взяла б оці шматки простої паляниці та й пожбурила тобі в самісіньку пику!" — думала писарша.

А Сусана Уласівна неначе на злість все говорила любенько з учительшею, а до писарші й слова не промовила, навіть не дивилась на неї, неначе її і в хаті не було. Писарша примітила, що хазяйка гордо й сердито поглядала на писаря й на Леоніда Семеновича.

"Чогось ніби сердиться на нас... І дивиться не так, як колись передніше, й не говорить з нами, та все з учительшею. Щось є!" — міркувала догадлива по-жіночому писарша.

О. Артемій говорив, говорив і, швидко неначе втомившись од розмови, якось мало звертав увагу на гостей. І Ватя розмовляла з паничем та все неначе супила брови.

"Нехай її "задні" візьмуть!" — неначе промовляли в думці цю фразу о. Артемій, і його жінка, і навіть Ватя. І ця фраза неначе чулася їм в повітрі, наче нові гості привезли з собою цю кривдну фразу й виставили її напоказ.

"Чи готувать їм вечерю, чи ні?" — пробігало в думці Сусани Уласівни. "Нехай її "задні" візьмуть!" — знов неначе хтось підказав їй під самісіньке вухо, і вона подумала: "Не звелю різать курей на вечерю! Не варт! Поставлю холодну закуску, подам шинки, ковбаси, та й нехай ідуть з двору голодні. Не варті."

"Чого це вони говорять, неначе три дні не їли або три дні пили та це тільки що прочумуються на похмілля?" — думав писар, поглядаючи на о. Артемія та його жінку.

"Що з ними сталося, що вони чогось ніби дмуться? — думала писарша. І в неї голова ходором ходила од здогадів. — Чи не набрехала часом на нас чого вчительша? Недурно вона сьогодні така весела! Недурно ж благочинна тільки й балакає з нею! Щось є! Це вона! Це вчительша понабріхувала чогось".

І в писарші аж голова лущала од здогадів. Ходила ходором голова і в писаря. Він перебрав у думці усі діла, які траплялись в волості за останні часи, думав, чи не були вони злучені з якимись справами благочинного, — і не знаходив таких діл. Один Леонід Семенович з легкодумністю молодого хлопця нічогісінько не думав, балакав з Ватею, жартував, сміявсь, неначе він не почував на собі ніякої провини.

Після чаю хазяїн запросив гостей до гостинної. Гості перейшли й порозсідались кругом стола. О. Артемій і Сусана Уласівна неначе ще

виразніше почули в просторній світлиці вразливу фразу: "Нехай її "задні" візьмуть!" І ця фраза неначе позамикала їм уста. Хазяйка посиділа трохи коло вчительші й зараз вийшла. О. Артемій позіхнув без церемонії й навіть рота не затулив.

Після одходу матері Ватя ніби розляглась на канапі, обпершись ліктем об подушку, закурила папіроску й почала позувать перед паничем.

— А я оце недавно була в Києві. Ви не чули про це? — спитала Ватя в Леоніда Семеновича.

— Ні, не чув, — обізвався він байдужно.

— Їздили ми з однією молоденькою матушкою сусідою. Вона недавно скінчила духовну школу. Подумайте собі! Ми одправили її панотця в гостиницю, а самі вдвох з вокзалу та майнули просто в оперу! Потрапили на "Трубадура"! Ще й завіси не підіймали, — хвалилась Ватя.

— На "Трубадура"? Як же вам сподобався той заграничний "Трубадур"? — спитав Леонід Семенович.

— Дуже сподобався. Мені здалось, що я, перенудившись тут, з Горобцівки та потрапила в якесь зачароване царство, неначе казку побачила в справдешніх образах та картинах. Я страх люблю оперу! — хвалилася Ватя.

— Так би й сиділи щовечора в опері? — спитав Леонід Семенович.

— Не знаю, чи сиділа б щовечора, але знаю добре, що частенько бувала б в опері. А знаєте, я й вас бачила в театрі, — говорила Ватя.

— Не може буть! — аж гукнув Леонід Семенович.

— Чому не може бути?

— Тим, що ви, надісь, сиділи в партері, а я, певно, сидів на гальорці; через те вам було не видно мене, — сказав Леонід Семенович, — але коли ж саме ви були в театрі?

— Після пилипівчаних запустів четвертого дня, — сказала Ватя.

— То, напевно, мене не бачили, бо я тоді не був в театрі, — сказав Леонід Семенович.

— Та то я жартую! Я вас не бачила, — сказала Ватя, але не призналась, як вона тоді бажала його побачить.

— Ото шкода, що я тоді не знав, що ви в Києві. Я був би зайшов до вас, щоб побачиться, — сказав Леонід Семенович.

Ватя зраділа, їй здалося, що Добриловський сам вигадав ту негарну фразу проти неї, що Леонід Семенович не казав її ніколи і не міг сказать. Гаряче кохання силувало її йнять віри цьому, силкувалось піддурить її розсудливість. Вона перестала йнять віри дияконові й людському поговорові загалом.

"Він не міг так сказать про мене! Він такий ласкавий та ввічливий до мене й тепер! — думала Ватя. — Ох, коли б цьому була правда! Той Добриловський, певно, наклепав на його, отой поганий Добриловський, ота жовта лисиця!.."

І Ватя так розсердилась на ту жовту лисицю, що була ладна здерти з неї шкуру.

Сусана Уласівна вийшла. Дівчина винесла зараз після її одходу десерт: варення, конфекти та яблука. За нею зараз увійшла й Сусана Уласівна, промовила кільки слів до писарші, знов сіла коло вчительші й

балакала з нею. Писарша розгнівалась зовсім і напиндючилась. Ваті знов прийшла на думку обідлива фраза й навела на неї сум. Вона мовчала і тільки курила. Після десерту писарша встала й почала прощаться. Сусана Уласівна не пустила її й просила зостатись на закуску, але просила якось байдужно. Леонід Семенович переглянувся з сестрою й тим натякнув, щоб вона не хапалась додому: йому схотілося їсти, і він ждав доброї вечері та випивачки.

Але його надія не справдилась. Сусана Уласівна не звеліла розкладать огонь в печі й подала на стіл шинку та смажену вранці ковбасу. На столі стриміла одним одна пляшка горілки.

Вина не подали. Гості закусили й навіть добре не наїлись і не напились. Після закуски писар та писарша почали прощаться. Ні господар, ні господиня не просили їх ще побавитись. Вчительша та вчитель ще зостались, неначе на злість писарші.

— Не забувайте ж нас! Прошу вас одвідувать нашу хату! — казав на прощанні о. Артемій, але якось холодно, більше для звичайності. Він і в пафос вже не вдавався, і не цілувався гаряче, і не махав руками. Гостям і це кинулось в очі. Гості розпрощались і зарані вийшли з дому.

— Вже не так ласкаво прийняли нас сьогодні, — обізвався писар до писарші, вертаючись додому вулицею.

— Зовсім-таки неласкаво! — аж крикнула писарша. — Чогось понадимались, сидять мовчки, не говорять; чогось бундючились. Благочинна все розмовляла з вчительшею, а до мене й ледве десять слів промовила. Цур їм! Я до їх в гості більше не піду.

— І вечерю катзна-яку подали. Я зовсім голодний: якоїсь шинки шматок, та ще й мерзлої якоїсь ковбаси кільце… Це істинно можна сказать про нас, як казали кози в казці: "Бігли через місточок — вхопили

кленовий листочок; бігли через гребельку — вхопили води крапельку, — тільки ми пили й їли", — сказав Леонід Семенович.

Писар з писаршею та Леонідом Семеновичем вернулись додому, дуже невдоволені й навіть сердиті.

Надбавши собі грошиків, писар вже поставив собі гарненьку хату, і не хату, а домок з світлицею, кімнатою та пекарнею. Обстава в його хаті була більше така, яка буває в сірачкових шляхтичів або в міщан по повітових містах. На стінках в світлиці висіли рядки образів в фольгових та позолочених рамах (Фольгові рами позолочені не сухим золотом, а сухозліткою, чи позліткою. Це дешеве листове золото, котрим золотять недорогі ранця до образів для селян.)

В кутку на образі висів вишиваний рушник. По стінах скрізь були поначіплювані портрети царів та генералів, намальованих на папері ярими кольорами й оправлених в прості почорнені рамця. На перегородці в кімнату висіла здорова картина — олеографія недоладного московського видання, на котрій були намальовані усякі життєві спокуси: з одного боку великоруський селянин сидить за столом і кружляє горілку; з другого боку московські прикажчики п'ють за столом в садку пиво та горілку з якимись мамзелями. Ця пістрява червоно-синя мазанина наддавала світлиці веселенький вигляд. Коло порога стояла здорова зелена скриня на коліщатах, помальована здоровецькими пучками червонястих рож, і звеселяла світлицю своїми ясними кольорами. На мальованому невеличкому миснику коло порога біліли поставлені сторч рядки тарілок, тарілочок та блюдечок. В кімнатах було хоч тісненько, але чисто, тепло, привітно. Попід стінами стояв ослін з спинкою, помальований червоною фарбою, та кільки простіших, помальованих зеленою фарбою, "панських" стільців. Світлиця виглядала пістряво й мальовничо, мов перська ясна тканка з усякими квітками.

Писарша поставила на столі лампу. Писар вийняв з шаховки під мисником пляшку настойки й поставив на столі. Усі посідали за столом і

почали судити й гудить благочинного та його сім'ю. Писарша звеліла наймичці зварить вареники на вечерю.

— Щось є! Щось трапилось, але що таке, то я й сама добре не вгадаю, — аж ламала собі голову писарша, — передніше колись приймали нас добре, аж цілувались, а тепер трохи не одвертаються.

— І я догадуюсь, що воно щось та є! — обізвався й собі писар. — Воно колись потім виявиться, але поки що, то й я собі аж голову ламаю, та нічого не вгадаю.

— І я примітив, що Ватя чогось насупилась, чогось вдавала з себе неприступну велику панію. Розперлась на софі, задерла кирпу вгору, закопилила губи… — додав Леонід Семенович…

— Я нігде нічого про їх не говорила при людях. Може, ти, Льоню, що ляпнув язиком за їх при комусь? — сказала писарша до брата.

— Може, й клепнув що: а хто його знає. Я так багато бовкаю, що нічого не пригадаю, — сказав Леонід Семенович.

— Хто в вас недавно був на хуторі? — спитала писарша в брата.

— А хто ж був! Був з Богуслава старий Аврум: приїздив торгувать пшеницю та просо, — сказав Леонід Семенович.

— Що ж ти говорив при йому? Оті покупці пашні — великі брехуни й переносять пльотки з села в село, мов сороки, — сказала писарша.

— Я з ним і не розмовляв. Це я добре пам'ятаю.

— А ще хто був в вас на хуторі? — спитала писарша.

— А ще хто? Були селяни, був наш батюшка, був Антосин батько. Хто ж іще? Ага! був диякон Добриловський, — сказав Леонід Семенович.

— Ота жовта лисиця? — промовила писарша.

— Отой жовтий лис, але я в його хвоста не примітив на той час, — сказав Леонід Семенович.

— За що ж він розмовляв з тобою? — спитала сестра. — Чи не говорили ви чого за благочинного, за Ватю?

— А дідько його знає, що він казав. Здається, говорив, щоб я сватав Ватю.

— А ти що сказав? — спитала писарша.

— А я сказав... Що я сказав? Сказав, як дадуть тисяч з п'ять, то свататиму, а як дві тисячі, то нехай її "задні" візьмуть, — сказав Леонід Семенович.

— То це ж та жовта лисиця й розказала усе благочинному. Так воно й є! — сказала писарша.

— Навряд чи розказала. Диякон не приятель же й не рівня благочинному, — сказав Леонід Семенович.

— Чи сказав диякон, чи ні, а я більше не піду до їх сидіть у кутку та витрішки продавать, — сказала писарша. — То цілувались зо мною, панькались, а тепер деруть носа вгору й трохи не плюють мені в лице. Ще як ти думаєш сватать Ватю, то я буду їх одвідувать вряди-годи, а як ні, то й ні! Бундючаться, неначе які генерали. А я що ж таке? І мій батько дідич, може, багатіший, ніж вони. В їх стеля з сволоками, а в мого "папеньки" гладенькі суфіти з кружалами посередині. Вчительша сидить

в їх коло стола, а мене затого посадовлять коло порога, — репетувала писарша, випивши чарку настойки.

— Ватя мені й подобається. Сказати по правді, в неї гарні темні очі. Але якби дав о. Артемій п'ять тисяч, то я б зараз сватав її. Ніс в неї трохи короткий, то треба б батькові доточить його тисячами. Та й сама вона якась важка, зателепувата, наче колода в дорогій сукні, — почав жартувати та глузувать Леонід Семенович.

— Та й Сусана Уласівна не легенька. Істинно, що ступа! Йде по хаті, то аж поміст двигтить, а перейде через хату, та аж сопе, мов ковальський міх, — обізвалась писарша.

— Якби посипав поперед неї на помості просо, то перейшла б через хату та й просо стовкла! Позад неї вже б лежало пшоно: хоч зараз кашу вари! — додавав жартів Леонід Семенович.

— А в благочинного рот. Їй-богу, як верша. Якби він поставив свого рота в Росі між камінням в шумі, то риби напливло б повний рот: подумала б риба, що то верша, — обізвався писар.

— Та він і так тією своєю вершею мухи ловить. Як роздявить її, то так мухи й налетять, а він прихкає та їх тільки випльовує: лепече й випльовує! — додала писарша. — Який він смішний, як вештається по залі та тріпає руками й кісми! Я страх як люблю тоді дивиться на його.

— І ногами тріпає, і кісми, і полами. "Крутиться, вертиться й берега не держиться": гірше од млина! — додавав жартів Леонід Семенович.

— А гордий, а гострий, а цікавий! Все в мене випитує про волосні справи, все хоче знать, до всього дошпортується. А здирливий, а запопадний, крий боже! І до княгині підскочить, і до пана підплигне! І там хіп, і тут хіп, і там смик, і тут сіп! — додавала писарша куті меду, ще й руками показала, як той смикає з усіх боків.

— І Ватя горда, неначе фараонова дочка. Сідає в човен — підстеляй їй килим. Та все в неї розмова про оперу та про оперу! Тільки й мови в неї, що про "Трубадура". Ходить, неначе та черепаха. Сяде, надметься, наче якась княгиня. А перейде через хату, то вже й втомиться; так і гепне на крісло, неначе копу жита нажала. А співає манерно, ще й дзижчить, мов гедз: дззз… дззз… Не переспівала, а продзижчала усього "Азру", — сказав писар.

А Леонід Семенович всмішки й собі почав дзижчать того "Азру", підроблюючись під Ватин голос: "Ввечері гулять ходила дочка султана молоденька…" Підроблювання вийшло дуже смішне. Усі сміялись на всю світлицю.

— Що мені благочинний! Я тут благочинний на всю волость! — репетував писар, випивши запіканки чарок зо три. — Він піп на одно село, а я піп на два десятки сілі Мені кланяється й жид, і мужик, і управитель, і пан запобігає ласки… Що мені благочинний? Я тут пан! І жид несе мені хабара, і пан бере на випас мої корови, а він один ніколи не тикне мені й карбованця в руки за послугу, навіть не подякує, спасибі не скаже. Чи часом нагрубіянить йому якийсь мужик, я його зараз в холодну посаджу. А тепер зась, панотче! Вибачай! Що для мене волосний? Волосний от тут у мене! — і писар плюнув та й розтер чоботом. — А піп отут у мене в кулаці! — і писар згорнув пальці в кулак. — Я тут губернатор справжній, а не той, що правує губернею в Києві!

Рядом з світлицею була пекарня. З світлиці в пекарню двері були не причинені. Куховарка, немолода вже молодиця, чула усю дочиста розмову. В пекарню в той час до неї прибігла в гості вчителева наймичка, баба, її кума. Вчитель з жінкою пішов до батюшки в гості, а баба з нудьги побігла й собі в гості до куми. І баба все чисто чула, що говорилось в світлиці. І молодиця, й баба реготались в пекарні, аж за боки брались, як і пани в світлиці.

— Ото судять! Ото вигадують! — шепотіла баба.

Вона зараз-таки пішла додому; і як тільки вчитель з жінкою вернувсь од батюшки, вона до словечка розказала їм, що говорили в писаря, з фотографічною докладністю, як звичайно розказують те, що чули, малі діти та селяни.

Баба тільки нічого не второпала про оперу, а "Трубадура" переінакшила на "трубача".

VII

Вчительша насилу діждалась дня, так брала її нетерплячка розказать Сусані Уласівні, що говорили про о. Артемія в писаря. Напившись вранці чаю, вона прибралась, причепурилась і побігла до Сусани Уласівни. О. Артемія не було вдома. Вчительша розказала Сусані Уласівні та Ваті усе дочиста, що говорили і як сміялись з їх вчора ввечері у писаря. Слухаючи те гидке оповідання, Сусана Уласівна ледве дихала од гніву. Ватя то червоніла, то блідла.

— От такі-то люде оті писарі! — скінчила вчительша. — Я їх добре знаю. Далися вони мені взнаки, їдять, п’ють у вас і вас судять та гудять поза очі. В вічі такі добрі та привітні, а поза очі глузують з вас, докладають жартів та піднімають вас на сміх.

Сусана Уласівна сиділа мовчки, страшенно зобиджена. Її гордовитість була дуже збурена смішними карикатурами.

Ватя, зневірена в Леонідові Семеновичу, ледве вдержувала сльози. Вона тепер тільки пойняла віри тому, що розказував про Леоніда Семеновича Добриловський.

Вчительша посиділа трохи й швидко попрощалась та й пішла. Вертаючись додому, вона зумисне пройшла проз писареву хату, проз самісінькі вікна, щоб натякнуть писарші, де вона тільки що була. Радими очима вона кинула погляд на писареві вікна. З вікна виглядала писарша.

Їх очі зустрілись. Писарша вловила вчительшин погляд, веселий, насмішкуватий, і догадалась, що вчительша щось вчинила дуже недобре для неї.

— Щось у нашої вчительші сьогодні великодні очі: неначе тільки що паски та поросятини наїлась. Дивись, як поглядає на мене та регочеться очима, — сказала писарша до свого чоловіка.

— Мабуть, якусь коверзу вчинила та "раденька, що дурненька", — обізвався писар, — нехай собі радіє на здоров'я! Нам це не вадить.

— Ой, завадить! Я її вдачу добре знаю, — сказала писарша, — ож побачиш, ож поназдивишся!

В той час як вчительша розказувала за вчорашню розмову в писаря, Ватя сиділа, неначе здерев'яніла. Вона почувала, що голова в неї починає морочиться. Глянула вона на завіси коло вікон — тоненька сітка завіс ніби затрусилась перед її очима, як соняшне марево, затрусилась крізь сльози, що налились в її очі й от-от були напоготові покотиться краплями по щоках. Сльози блищали в її очах; віка були повні сліз. Ватя тільки од сорому перед вчительшею ледве вдержувала їх. Молода дівчина вже була утворила собі в мріях ніби якийсь рай, повний кохання, рай в іншому, кращому житті. Вона жила в тому раї й була щаслива тим мрійним життям. Тепер вона примітила, що усі ті мрії розходяться, мов дим, мов туман. Перед її очима неначе зникали пишні декорації сценічної картини: пишні зелені садки, алеї, квітники й фонтани одсовувались набік; пишні палаци, портики ніби помаленьку входили під землю; синє, прозоре, тепле небо повилось і піднялося вгору; легкі рожеві хмарки розійшлися димом; несподівано замерли веселі акорди, згасли чарівні мелодії; фантастичний світ тихо згасав. Усі чари кохання й надій одразу зникли, і з того раю неначе випхнув її той, хто утворив для неї той рай, випхнув грубо, по-простацькому, випхув, ще й насміявся.

Світ неначе згасав в Ватяних очах. Ваті здалося, що в хаті ніби смеркає, світ згасає. Вона дивилась і вже нічого не примічала, нічого не бачила, нічого не чула і не примітила, як вчительша попрощалась, як вона вийшла з хати. Вона машинально подала їй руку, і як тільки вчительша вийшла. Ватя почутила, що її душить в грудях, давить коло серця. Сльози неначе замерзли в очах на віях, ніяк не могли розтать і вилиться з важких вік. Ватя раптово схопилась з місця, побігла до своєї кімнати, зняла руки вгору й крикнула: "Ой боже мій! боже мій!" Горе каменем давило її в грудях. Сльози підступали, давили в грудях і не могли вилитись. Мати побігла слідком за нею, дуже стривожена горем молодої дівчини.

— Ой, душить мене в грудях! Боже мій! — говорила Ватя і вхопилась обома руками за груди, потім за серце.

— Ватю, дитино моя! Що з тобою? Не вбивайся так! Не він один на світі, не він останній! — говорила мати. а сама почувала, що і в неї заболіло коло серця.

Мати стривожилась. Вона не постерігала, що дочка так дуже закохалась в молодого хлопця. Ватя була потайна. Вона не любила говорить за себе перед другими, таїлась навіть перед приятельками, перед матір'ю. Вона затаїла в своєму серці й своє кохання, затаїла й своє горе. Ватя вдалась в матір своєю вдачею, була непроворна, спокійна, нешвидка й ніби апатична до всього; але під тією байдужістю ховалась нервова й палка вдача її батька, замаскована знадвірньою неповорушливістю та байдужістю.

Ватя впала на постіль і не могла одійти й опам'ятаться. Її щоки зблідли, широко одслонені очі ніби згасли. Вона дивилась на матір і неначе її не бачила. Мати тільки чула нервове хлипання. Так хлипають маленькі нервові діти, коли бувають роздратовані якоюсь недогодою: силкуються заплакати, стогнуть, важко дишуть і потім раптом піднімають нервовий плач. Ватя трохи згодом одразу заголосила. Сльози полились з її очей дрібним дощем. Мати заспокоїлась.

"Виплаче горе слізьми, то й легше стане", — подумала Сусана Уласівна.

— Ватю, голубко! не плач, не вбивайся. Є на світі горе, що й сльозами його не виплачеш. Але твоє горе не таке. Поплач, то стане тобі легше на серці. Чи є на світі хоч одна з молодих дівчат, щоб не зазнала таких сліз?

Сусана Уласівна важко зітхнула. Було знать, що й вона колись зазнала такого самого горя, як і її дочка. Вона сіла на стільці в головах у Ваті, підперла щоку долонею й задумалась, її думки повернули в давні-давні часи. коли й вона була така молода, як і Ватя, коли й вона кохала щиро, розпускала золоті мрії без кінця, коли й її ті мрії гріли й манили і... розсипались маревом та й розляглись рожевим туманом.

В хаті було тихо. Нігде не чуть було ні найменшого гуку. Світ зимнього хмарного дня, тихий, молошний, неначе побільшував тишу в хаті. Ватя плакала вже тихіше.

Побачивши, що Ватя почала заспокоюваться, Сусаиа Уласівна вийшла з кімнати й звеліла застелять стіл. Наступив час обіду. О. Артемій поїхав десь по ділу до Корсуня й не вертавсь. Наготувавши все на столі, Сусана Уласівна пішла кликать до обіду Ватю.

— Не хочу я обідати. Нащо мені той обід? Нащо мені саме життя? Навіщо воно мені здалося? — обізвалась Ватя.

— Ватю, серце, не говори так! І виразки ятряться, але й гояться; і розтриюджене серце можна загоїть! Мине якийсь час, і воно загоїться, і може сама будеш сміятись з своїх сліз. Ми люде з достатками... Ти ще молода. Чого тобі журиться? — втішала мати, а сама зажурилась незгірше дочки: вона зазнала, яке то важке та боляче горе серця...

Ватя сіла за стіл і нічого не могла їсти. Вона дивилась у вікно без тями, без думки в голові... І мати їла, як не їла.

— Чи казать за це усе татові, як вернеться додому? — спитала мати в дочки.

— Ні, мамо; лучче не кажіть. Тато стурбується, буде сердитись на писаря, не спатиме цілу ніч, — обізвалась Ватя.

— І нам не даватиме спать, — додала Сусана Уласівна.

— Мабуть, скажу я йому за це все аж завтра, коли він приїде ввечері. Ти й без того так стурбована. А сказати правду я думала, що Леонід Семенович тебе любить і тебе свататиме.

— Мамо, не кажіть мені нічого за його! — крикнула Ватя, і в її голосі почувся різкий нервовий батьків голос.

— То й не буду. Тільки заспокойся та не впадай в тугу, моя дитино! Твоє горе ще не велике; це горе ще молоде. Буває горе в житті ще гірше, од котрого й волосся сивіє на голові.

Перед вечором Сусана Уласівна звеліла наставить самовар. Ватя сіла за стіл і випила два стакани чаю. Вона пила чай мовчки, не промовивши й слова. Мовчала й мати, неначе давала волю її горю. Ватині думки пішли ясніше.

"Що ж мені тепер робити? — думала Ватя. — З ким мені доведеться вік вікувать? І де доведеться? І яка моя доля? Що буде з моїм коханням, з моїм серцем, коли він наглузувався, насміявсь з мене? А я ж його любила, як свою душу, більше за свою душу; я була рада оддати за його свою душу, своє життя. Чи доведеться мені кого полюбить так, як я його кохала? Ні! Я неначе оддала йому усю любов до останку, гарячу, щиру любов".

І Ватя ніби заглянула в свою душу й примітила, що любов ще не зникла в серці, що вона ще жевріє. І якби він прийшов до неї, привітно

поговорив з нею, вона забула б усі його насмішкуваті вигадки та вихватки, за усе вибачила б йому.

"Він зроду жартовливий. Може, він і тепер розходився тільки з жартами вкупі з сестрою, не пошкодував і мене в жартах. Може, він не такий легковажний чоловік, як на його наговорила вчительша; а може, вона й прибрехала, додала своєї отрутної жовчі", — думала Ватя.

І Ватя почувала, що вона зненавиділа в той час вчительшу од щирого серця.

Цілий вечір Сусана Уласівна сподівалась свого мужа, а він не приїздив. Цілий вечір вона просиділа мовчки з дочкою. Думи за думами сновигали в Ватиній голові й не доходили ні до якого кінця: перед нею в будучині чорніла ніби сумна ніч, не місячна, не зоряна, а хмарна без просвітку осіння ніч.

Вже пізненько полягали вони спати. Ватя спала тривожним сном, неначе дрімала дрімотою. І все їй снився якийсь неприємний, важкий сон, ніби вона йде понад Россю між двома рядками високих скель узенькою, мов коридор, долиною. Скелі розпечені, аж пашать. Над долиною вузенька смуга важкого, хмарного неба. Вона ніби втомилась; їй душно, аж дихати нічим. А вузька темна долинка в'ється без кінця, і вона вже йде не долиною, а ніби довгою без кінця темною галереєю. От вона ніби в якихсь печерах, і знов іде, блукає по печерах, а кінця нігде не видко. Коли це в одну мить перед нею в долині заблищав ясний сонячний день. Вона бачить Рось, новий млин, нову греблю. Вона вже йде пахучими луками, а поруч а нею десь узявся Леонід Семенович...

Ваті стало легше на душі; вона ніби одужала після важкої слабості й крикнула од радості. Радість налила її душу до самого краю. Вона знов стала щаслива... І в той час вона прокинулась. Через двері вона почула легенький стукіт; блиснуло світло. Ватя догадалась, що то приїхав батько.

І знов вона поринула в важку дрімоту й тільки перед світанням заснула міцним, важким молодим сном і встала другого дня пізно.

Вранці, ще як Ватя спала, Сусана Уласівна розказала о. Артемієві, що вона перечула через вчительшу. О. Артемій спахнув.

— Так от які ці писарі! З мене ж кміта неабиякий. Я знав, що писар гордує мною, але цього я од його жінки не сподівавсь. Ну, потривайте ж! Покажу ж я вам і ступу, і колоду, і вершу! Вилізуть вам боком оті ваші жарти. Тепер начувайтесь ви, падлюки, анцибори, антихристи! Я вас таки доконаю! — репетував о. Артемій і бігав по кімнаті.

— Я вже сердилась вчора, а сьогодні вже й пересердилась, — спокійно говорила Сусапа Уласівна, — мало чого люде не говорять проміж себе. Хіба ж і ми не говоримо про інших? А якби вони прочули од когось, що ми говоримо за їх, що б з того вийшло? Яка б колотнеча скоїлась! Ти не сердься дуже й не вбивайся! Може, вчительша що й збрехала та свого доточила.

— Може, й так, але я цього їм так не подарую. Я розмізчу отого писаря. Вже він і так мене роздратував: чого прошу, то він мені часом і одкоша дає. А хто він? мужик, салдат, якийсь недосвіт. Хіба писаршин брат посватає Ватю, тоді я мушу за все вибачить, — говорив о. Артемій.

— Але ж він хоче п'ять тисяч приданого! — обізвалась жінка.

— А де я йому наберу стільки грошей? Хіба спродаю і коні, і воли, й вози, і ярма, й занози, та й то не виберу п'ять тисяч. Коли хоче брати Ватю, то нехай бере з двома тисячами!

— Я вже бачу, що так він її не візьме. Ватя йому сподобалась, але гроші ще більше йому сподобні, — сказала Сусана Уласівна.

Довго ходив по світлиці о. Артемій, задуманий та сердитий. Самолюбство його було зобиджене. Він вигадував, як би допекти писареві й оддячить та дати здачі за свою обиду.

— Я на його напишу мировому посередникові! Я його під суд оддам! Це ж крутіяка, це ж хабарник, це ж злодій, яких і на світі мало! — репетував о. Артемій, махаючи руками.

— Е! цього не роби. бо це все тебе скомпромітує. Ми тільки почули за його домашню розмову, — заспокоювала його Сусана Уласівна, зроду поміркована й розсудлива, — підожди лиш, що далі буде, та тоді вже й побачимо, що робити, що діять. Вони усі зобидились, що ми їх привітали холодно, що я їм бучної вечері не постачила.

— А я ж для того панича вдосвіта й по вино їздив до Корсуня, жидів постягав з бебехів. А він…

— То що ж, що їздив. Може, ще раз поїдеш для когось іншого, — вмовляла помирлива Сусана Уласівна.

— Ні, так не можна покинуть діла! Ні! Хоч дам йому знати, що й ми знаємо, як вони нас судять та гудять. Напишу до його листа й натякну, нехай буде обачнішим. Наймички ж чули, як вони нас судять? Вони ж рознесуть по всьому селі, про нас піде поголоска, поговір.

Роздратований тим, що втеряв зятя, і тим, що писар з жінкою обговорюють його, о. Артемій цілий ранок був сердитий. Йому схотілося їсти, а самовар був неготовий. Наймичка опізнилась з самоваром. О. Артемій побіг до пекарні, вилаяв наймичку. Наймичка з переляку вхопила самовар і побігла з ним в столову. Комфорка й покришка злетіли з самовара й брязнули об підлогу. Це ще гірше роздратувало нервового о. Артемія.

На столі валявся ніж. Ватя забулась сховать його в шафу.

— Чого це тут ніж лежить!? — крикнув о. Артемій. — І чом ви не кладете ножів на своє місце?

Він вхопив ножа, мов свого ворога, поніс до шафи й ткнув його на поличку. На верхній полиці стояла тарілка з покраяною паляницею. Він зачепив тарілку, і тарілка брязнула об підлогу й розбилась на дріб'язки. Шматки й скибки паляниці розсипались.

— І наставляють же, господи, оцих тарілок з самого краєчку! Хто це поставив тарілку з краєчку та й не засунув на полицю? — кричав сердито о. Артемій.

— Та годі вже тобі! Сідай лишень за стіл та мерщій пий чай, бо ти голодний, — говорила Сусана Уласівна.

О. Артемій зібрав черепки, одніс до пекарні й швиргонув їх до порога. Йому здалося, що він ніби шпурляє ті черепки або на писаря, або на писаршу. Він вернувся в столову й виніс на тарілці шматок сала. Одрізавши пів четвертини од шматка сала о. Артемій почав їсти його з хлібом. Коли гляне він у вікно, по дворі ходять телята.

— Ой боже мій! хтось телята випустив! І хто то випустив телята з хліва? Ой лишечко! Ще позлучаються з коровами та виссуть їх! — крикнув о. Артемій.

Він схопився з місця й прожогом побіг на ґанок. Жінка побігла за ним слідком.

— Та годі вже тобі гуркотіть! Сідай та пий чай! Господи милостивий! Горе мені з такою людиною! — говорила Сусана Уласівна, біжачи за о. Артемієм.

— Омельку! Карпе! Де це в нечистого подівались ті наймити? Заженіть телята в хлів! — кричав о. Артемій, стоячи на ґанку в одному кафтані.

Але ні Омелька, ні Карпа не було на той час ні в дворі, ні в клуні. Ні Омелько, ні Карпо не обізвались. О. Артемій вхопив ломаку й хотів бігти заганять телята. Жінка вхопила його за руку.

— Одже ще застудишся! Геть покинь оту ломаку та йди до хати! Чи то ж годиться благочинному ганяться з ломакою за телятами? — крикнула вона на чоловіка й потягла його за руку в прихожу. — Піду пошлю наймичку, то й позаганяє телята й без тебе, — сказала Сусана Уласівна.

— А боже мій милостивий! Скрізь непорядок, нелад. І наймити десь порозходились, і телята порозходились, — бідкався о. Артемій.

— Та то твої нерви порозходились та розторгались! Йди та пий чай! — говорила до його Сусана Уласівна.

О. Артемій сів за стіл і почав пити чай. Од шуму та крику Ватя прокинулась, одхилила двері з своєї кімнати й тихо спитала в матері:

— Чи то тато вже гуркотить? Аж мене збудив. Я спросоння аж жахнулась.

— Та гуркотить та товчеться! Хіба ж ти його не знаєш? Це найшло на його оте лихо, то вже буде гуркотіть та торохтіти цілий ранок. Не виходь і очей не показуй, поки не нап’ється чаю. Не буде нікого в хаті, то й не буде до кого чепляться. Швидше викричиться, то й перестане, — сказала до дочки Сусана Уласівна.

О. Артемій сидів за столом і репетував. Він в такі години думав голосно, певно для того, щоб вигуркотітись.

— Ну, я писареві цього так не подарую! Я тут пастир! Я тут духовний отець, а він мене ганить та обносить перед слугами, перед моїми духовними овечками. Цього попускать не можна! Не можна! На похиле дерево й кози скачуть. Я тобі не похиле дерево! На мене не вискочиш, їй-богу, не стерплю! Хоч напишу до його та дам знати, що я за все дізнавсь, що там в його хаті вчора мололи язиками.

О. Артемій покинув півстакана недопитого чаю, кинувсь до письмового стола, вхопив листок паперу й написав до писаря коротеньку записку:

"Шановний Леонтію Петровичу! коли ви що говорите за мене, за мою жінку та за мою дочку, то зачиняйте двері в пекарню. Ви забули приказку, що "в хаті часом і стіни слухають, і піч слухає"; через те й виходить, що секретів ніхто не знає, "тільки одна баба та уся громада", як кажуть в приказці. Бувайте здорові, їжте борщ з грибами — держіть язик за зубами".

О. Артемій покликав наймита й одіслав записку до писаря. Наймит увійшов в писареву пекарню й передав записку писареві. Писарша саме тоді нагнулась над лавою проти печі й кришила в ринку сало на вишкварки до каші. Куховарка поралась коло припічка за спиною в писарші й, нагнувшись, заглядала в піч. Пекарня була така маленька та тісна, що писарша й куховарка, понахилявшись, ледве не черкались одна об другу.

Писар узяв записку. Двері в пекарню були одчинені. Писарша гукнула через одчинені двері:

— А що там пише до тебе благочинний?

Писар голосно прочитав записку, щоб і писарша з пекарні чула. Прочитавши лист, він тільки тоді схаменувся й зирнув на одчинені в пекарню двері.

— Еге! Я вже догадуюсь, за яку це піч він пише! Ця піч не тільки з вухами та плечима, але й з очима й язиком, та ще й гострим, як бритва. Я-бо думаю, чого вона так весело поглядала на наші вікна! А в неї, як тільки в серці заведеться гадюка, та ще й люта й куслива, тоді в неї й очі стають великодні… — говорила писарша до писаря через двері.

Куховарка, стоячи коло печі, все чула й осміхнулась. Леонід Семенович став на порозі й через поріг узяв сестру за лікоть, потяг у світлицю, а потім причинив двері. Писарша держала в одній руці ніж, а в другій — сало.

— От туди! Куди ж я оце буду кришить сало? — сказала писарша до брата.

— Про мене, криши мені в рот, бо я вже їсти хочу, тільки бога ради зачиняй двері в пекарню, коли будлі-що говориш про когось, бо піч і справді з очима, і з плечима, і навіть з ногами! — сказав Леонід Семенович.

— От тобі й на! То це в благочинного знають все дочиста, що ми верзли вчора ввечері? — сказала писарша.

— А мабуть, знають, — сумно обізвався писар, — адже ж чула, що пише благочинний?

— Це Наталія Корніївна! Це вчительша! Це її язичок вже розбрехав про нас. Та й швидка ж! Вчора ввечері ми базікали, а сьогодні в благочинного вже чисто все знають!.. — говорила писарша.

— Та то її куховарка вчора ввечері сиділа отутечки в пекарні, як ми говорили, — сказав писар. — А! погано, Тетяно! Погано, нігде правди діть.

— От тобі й на! Тепер мені буде сором і очі показать до благочинного, коли в вас заходять такі сварки та змагання, — обізвався Леонід Семенович.

— Тепер так: або йдіть до благочинного та зараз сватайте Ватю, і тоді усе піде на мир; або робіть, як знаєте! — сказав писар.

— А! шкода! А! так погано якось випало! Та й я наговорив вчора три мішки гречаної вовни... Певно, вони й за це вже знають, — обізвався Леонід Семенович.

— Та вже ж знають, хоч, може, й не все таки до словечка, — сказав писар.

— А я таки думав сватать Ватю: була надія, що виторгую-таки п'ять тисяч в о. Артемія. А тепер... тпру! або ні тпру, ні ну! — жартував Леонід Семенович. — Поміж ворогами трудно потраплять.

Писарша одчинила двері в пекарню, заглянула в ринку й крикнула:

— От туди! Кіт поїв сало! І ще один ворог на додачу! От і потрапляй поміж ворогами. А, проклята котяка!

І писарша тріснула кота по спині з усієї сили. Кіт з переляку сховався під піччю.

Леонід Семенович задумавсь. Жартовливість та веселість одразу неначе стекла з його, як стікають краплі води з гуски, коли вона вийде з води на берег. В його серці заворушилось таке почування, ніби він несподівано щось втеряв: йому здавалось, ніби хтось несподівано вкрав у його коні й воли, вкрав п'яніно, повиносив з хати дорогий сервіз, дорогі убори, забрав гроші, ще й викрав і завіз кудись саму Ватю. Це неприємне почування навело на його душу задуму й навіть смуток. Він сів на стільці й задумався, схиливши голову. Йому стало шкода, що перший план в

житті, задуманий ним і начерканий хоч неясними фарбами, неясними лініями, порвався несподівано й нагло, неначе той план був витканий з павутиння, неначе один пустотливий подих легкого вітру пошматував його й розніс на всі боки.

Писар сидів за столом, спершись ліктем об стіл. Перед ним лежав лист благочинного. Він пильно дивився на той лист. Десятий раз писареві гострі очі перебігали той лист од початку до кінця. Перший раз він прочитав той лист і навіть осміхнувся, неначе він прочитав якусь пустеньку бомагу в волості. Але перебігаючи очима написане вдруге, втретє, писар неначе набирався злості, як суха губка помаленьку всисає вогкість. Його вдача була длява, неворушлива. Він був неговорючий, любив більше мовчать, ніж говорити. Його душа запалювалась помаленьку, як запалюються в печі сирі дрова. Але писар був з тих вдач, в котрих як тільки раз запалився огонь, то вже не згасав до суду, до віку. Писар був завзятущий, запеклий, нездатливий чоловік.

Писар почутив, що в йому запалюється злість, що вона пускає в його душі корінці й паростки та все глибше та ширше. Він супив свої густі брови, а його жилаві, мохнаті пальці стулялись в кулаки.

Весела писарша, впоравшись в пекарні, вбігла в світлицю.

— Чого це ви понадувались, як індики, та й сидите мовчки, неначе води в рот набрали? Може, так здорово їсти хочете? — спитала писарша.

— Буде баталія з о. Артемієм, — сумно промовив писар неначе сам до себе, — це вже благочинний вистрелив на мене з рушниці.

— Ото яке лихо! Куди ж пак! Як о. Артемій почне баталію, то й я викочу свою гармату та й вистрелю й на його, і на вчительшу, — щебетала писарша.

— Ну, ти вже краще не викочуй своєї гармати й не стріляй! Але коли й стрілятимеш, то причиняй-бо двері в пекарню! — крикнув писар, перебігши десятий раз лист о. Артемія, де було написано про ті двері.

Писар кинув такий звірючий погляд на жінку, що та швиденько зачинила двері й прикусила язика.

— Він і передніше колись на мене стріляв вже не раз, але я змовчував, — сумно заговорив писар, — потім він був став ласкавий до мене, а це знов бахнув на мене з гармати.

— Та це вчительша бахнула на нас. Я носом чую її підступи та підкопування під нас, — говорила писарша.

— Вчительша вчительшею, а це річ сама по собі, — бубоню писар ніби собі під ніс, — але я не з таківських, щоб підставлять свого лоба під кулі. Не діжде він того!

В писаря очі розплющились. Він глянув на жінку широко розплющеними злими очима й луснув з усієї сили кулаком об стіл.

— Я в Горобцівці нікому не наймит. Я тут пан! Я тут благочинний! Я нікому не буду тут кланятись! — крикнув писар і знов вдарив з усієї сили об стіл. Він не вважав на інтереси Леоніда Семеновича. Ради злості й своєї помсти він був ладен усім й усіма пожертвовать; бо не вмів вибачать — і нікому не вибачав.

Писар замовк. Мовчала й писарша. Леонід Семенович сидів і думу думав. Сонце весело світило в три вікні світлиці, грало блиском на білому снігу. Світлиця, уся ніби помальована, аж сміялася й вікнами, і зеленим листом герані на вікнах, і зеленими стільцями, і золотими рамами. і вишиваними рушниками на образах. Серед сріблистого блиску од сонця й снігу весела світлиця яро ясніла, мов писанка весною на Великдень, і неначе сміялася з сумних та задуманих обличчів та похилених голов.

— Нумо вже обідати, абощо! — обізвалась писарша. — В мене вже обід готовий: я вже їсти хочу; а то ще й обід перестоїть.

І мовчки вона поставила тарілки на стіл. Мовчки сіли вони усі троє за стіл і пообідали, ледве перемовляючись кількома словами.

Незабаром по обіді Леонід Семенович почав збиратьсяся в дорогу. Якось невесело він збиравсь їхать додому. Невесело й розпрощався він з сестрою та зятем. Писар був сумний, як осіння ніч.

— Як же це буде в вас з благочинним. Леонтію Петровичу? Чи будете биться, чи миритись? — спитав молодий Панасенко в писаря на прощанні.

— Ще побачимо, чий батько дужчий. Я йому сам не здамся абияк! Я на мир сам не піду. Не вмію запобігать в когось ласки. Як мене ніхто не зачіпатиме, то й я нікого не зачеплю. А хто мене зачепить колесом, тому я й воза потрощу... — сказав писар, дивлячись просто в вічі Леонідові Семеновичу.

Писареві було зрозуміло, що Леонід Семенович натякав на мир з благочинним, що він не покидав своїх планів на Ватю, але для свого самолюбства, для своєї нездатливості він був ладен не вважати навіть на інтереси свого родича.

— Поживемо — побачимо, що далі буде, — сказав Леонід Семенович на прощанні.

І весело він розпрощався з родичами, вийшов з хати й сів на мальовані санки.

"Може, воно в їх перетреться, перемнеться — та й так минеться. Влітку навідаюсь в Горобцівку до сестри. Може, зять ще й помириться з о. Артемієм. Якийсь час мине, то й Ватя забуде, що я сміявся з неї. Може,

о. Артемій надумається та й роздобуде тисячок п'ять для своєї доні. Може, може..."

А коники несли санки по гладенькій, як скло, дорозі. Санки, мов човен на бистрині" ніби пливли тихо, швидко й плавно й, ніби колиска, заколихали молодого панича. Леонід Семенович задрімав, думаючи думу про недавні неприємні події в Горобцівці.

"Була весела Горобцівка, а на цей час чогось стала смутна", — думав молодий панич, дрімаючи в теплому кожусі.

VIII

На масниці два горобцівські чоловіки, Левко та Петро, випивши добре в кума, вертались додому проз двір о. Артемія вже зовсім п'яні. Обидва вони були відомі на все село п'яниці, бо тепер на селах вже зовсім виводяться непросипленні п'яниці.

Йдучи проз батюшчин двір, чоловіки співали якусь нісенітницю, а потім стали на воротях і почали лаять о. Артемія, що частенько трапляється на селах з п'яницями.

— От тут живе той, що дере з живого й з мертвого, — гукав один чоловік стереотипну лайку про попів, — усе йому давай та давай гроші! І вродись — плати, й охрестись — плати, й оженись — плати!

— Так, куме, так. І вмри — так само плати йому! П'яниці стояли на воротях і лаяли, скільки влізло.

— І корови в його кирпаті, і наймички мизаті!

— І воли в його прокляті, і коні ледачі, і свині смердячі! — гукав перший п'яниця й махав кулаками на хату. — І кури ледачі, і гуси мордаті, — плів п'яниця, загубивши памороки й тямку десь в шинку.

О. Артемій, сидячи коло вікна, бачив ту сцену й чув ту погану лайку. Він написав до писаря лист, щоб тих п'яниць забрали в волость та посадили хоч на один день в холодну, щоб припинить п'яниць.

— Еге, вибачай! Він загадує мені, неначе своєму дякові, — сказав писар і зараз-таки подав таку одписку, що волость не має права судити й карать за кривду словом і вчинком, що ці діла повинен розбирать мировий суддя. А коли о. Артемія зобідили словом, то нехай він їде позивать тих чоловіків до мирового судді.

Писар написав о. Артемієві це все в офіціальній бомазі, ще й під номером завів в книжку та й одіслав через стійчика до благочинного.

О. Артемій прочитав ту одписку та аж крикнув.

— Їдь до мирового! Спасибі твоєму батькові! Їдь за двадцять верстов позивать двох п'янюг! Чи вже ж йому була б велика труднація посадить в холодну отих двох підчихвостів хоч на день та ніч, щоб припинить їм п'яні язики? Ну, потривай же, Леонтію Петровичу! Начувайся ж тепер! Не бути тобі писарем в Горобцівці. Будеш мене пам'ятать до нових віників! — говорив о. Артемій до Сусани Уласівни.

Раз після вечірні, виходячи з церкви, о. Артемій розбалакавсь на цвинтарі з дідом Яковом та титарем. Були в церкві й два чоловіки, що були колись титарями, і ті приступили до о. Артемія й балакали то про се, то про те. До купки пристало ще кільки сусід о. Артемія та церковний сторож. О. Артемій завів розмову про писаря.

— І навіщо ви держите при волості отакого писаря, як отой Коцюбенко? І чом ви його не проженете? Невже в нас не знайшлося б людей, кращих та здатніших од його? — почав о. Артемій.

— А що ж, батюшко; та він і нам несподобний; але не ми його саджали за писаря, не нам його й скидать з-місця, — обізвався дід Яків.

— Та це ж такий пройдисвіт, що його сором і в громаді держать, не то що його за писаря обирать. Йому ж тільки в шинку сидіти б та горілкою торгувать, а не писарювать.

— Нема де правди діти: що він лихий для людей, то лихий! — сказав титар. — До його ані приступу! неначе стався до якогось губернатора! Як сонце зайде, то вже до його нікому доступиться не можна.

— Замкне двері в волосній управі та й нікого не пускав; а хто увійде ненароком у волость, то так кулаками в спину й попре через двері та на двір. Та кричить, верещить, та лає в батька — в матір, та кляне! — казав дід Яків.

— І це правда. Але не в тім сила, — почав о. Артемій, — це ж не писар, а злодій! Він же переводить громадські гроші ні за що ні про що. А ви мовчите!

Чоловіки похнюпились і втирили очі в землю: вони знали, що писар краде, але усі мовчали.

— Але що ж нам робить, коли його держить мировий посередник? — обізвавсь перегодя дід Яків.

— То ви пожалійтесь на його мировому посередникові. А нащо вам дивиться йому в зуби? Підніміться проти писаря на сходці, а потім до мирового з прощенням, — напутював о. Артемій.

Чутка про цю пораду о. Артемія зараз-таки пішла по селі й дійшла до писаря.

— Ого-го! — сказав писар до волосного. — Батюшка вже збирав на мене собор. Зберу ж і я на його свій конгрес. Побачимо, чий батько дужчий; побачимо, хто буде зверху: чи собор, чи конгрес.

Писар, не гаячи часу, зараз-таки й скликав свій конгрес. Він читав навіть газету й трохи тямив дещо в політиці.

Писар закликав до себе в гості два чоловіки, що були колись волосними старшинами, закликав волосного касира, десяцького, Левка та Петра, котрі лаяли о. Артемія в його таки воротях, та ще чоловіків з п'ять своїх сусід, поставив їм відро горілки, а писарша зготувала добру закуску. Чоловіки аж облизувались, нюхаючи ті пахощі, але не розуміли, який то ключ приходиться до такої надзвичайної писаревої добрісті.

Писар незабаром показав їм того ключа, як тільки чоловіки добре випили й закусили. На цей час писар причинив двері в пекарню. Він одкрив конгрес промовою здалеки, навмання, наздогад буряків, коли моркви треба. Побалакавши про се та про те, про деякі господарські справи, писар почав розмову про о. Артемія: він підібрав для себе свою партію, не сприяючу батюшці, неприхильну до його.

— Чогось на мене оце напався наш піп. Збирав на мене свій собор на цвинтарі: лає мене, ганить, обносить мене по селі. А я ж йому нічогісінько лихого не заподіяв. Чи поймете віри? Зве мене жидом і навіть злодієм!

— Невже злодієм? Ото диво! — аж крикнув Левко.

— Їй-богу, зве злодієм. От божусь і ладен і заприсягтись, що правда. А хіба ж я в його коні вкрав чи гроші покрав? Хто скаже, що я в його коні вкрав?

— Авжеж ніхто не скаже, — обізвався один чоловік. — Чи то можна! чи то можна! Злодій — то таки злодій, а ви ж, Леонтію Петровичу, таки ж, хвалити ласку небесного, писар. А хто ж цього не знає?

— Одже виходить, по-батюшчиному, що я злодій та й злодій! — говорив писар.

— Е, ні! Що вже що, а цьому неправда! І заприсягнусь, що неправда! Це він так собі дзвонить. А нехай собі дзвонить! — обізвався касир, вже п'яненький.

— Але як то мені слухати отаке! — сказав писар.

— О, що погано таке слухать, то погано. Про це нема що й казать, — сказав Левко.

— Отож він хоче скинуть мене з писарства. А я зроблю так, що скину його з парафії, — сказав писар і блиснув сердито очима.

Гостям, очевидячки, сподобався такий сміливий писарів проект.

— Як скинуть, то й скинуть! Аби церква, а піп буде. Без попа не будемо сидіть, — сказав десяцький.

— Знайдуть другого та й пришлють, — сказав писар. — Хіба ж це таки справді один він такий митець на ввесь світ, а другого такого й не знайдеться? Знайдуть кращого.

— Знайдуть. Чому пак не знайдуть, — сказав Денис, передніший горобцівський голова.

— Або кращого, або й гіршого, — бовкнув Левко. — Буває усяково. Цей ще ніби середущий між ними.

— Добрий середущий! Нічого казать! — обізвався писар. — Який в його лад в церкві? Сторож краде гроші з тарілочки таки в церкві, кладе в кишеню, як ходить по церкві та збирає гроші; титар краде; дяк — ні до бога, ні до людей: хрипить, кувікає та вищить на криласі, та ще й плює через крилас на громаду. А сам гострий та палкий. Все стрибає та крутиться, як муха в окропі. Та все лається та кляне. Колись і мене назвав антихристом.

— Невже антихристом? Дух святий при хаті! — сказав лицемірний Денис, ще й перехрестився.

Десяцький та ще кілька чоловік й собі перехрестились, мабуть, в дяку за горілку та вареники з капустою.

— А дяк! Мужиків лає та кляне й анахтемами, і бузувірами, і анциборами, і всього не пригадаєш. Батюшка розпустив дяка вже геть-то! — сказав Денис.

— Ну, і що то воно таке — анцибори? Цим дяк все потріпує молотників та наймитів. Чи воно журавлі, чи воно чорногузи, чи, може, борони боже, воно є нечиста сила? — спитав десяцький. — Чи воно ото гарно, чи дуже вже погано?

— А певно, погано, коли воно єсть лайка, — сказав Денис.

— То значиться — дурні! Та ще й не прості дурні, а тричі дурні! — сказав писар, ледве осміхаючись собі під ніс.

— Аж тричі дурні! Чи ти ба? — обізвався Левко. — То це він що клепне клезом раз, то воно виходить аж тричі? Мабуть, то, щоб більше дошкуляло, чи що?

— Якби хоч було тільки раз дурні, то ще б не так допікало. А то аж тричі дурні! Оце так гаразд! Овва! — промовив Денис.

— Така кумедна лайка! — бовкнув десяцький. — І де він її видрав?

— Певно, з книжок вичитав! — сказав писар. — Бо люде ж так не лаються.

Дві чарки ходили кругом стола, неначе одна поганяла другу. Горілка лилась з бутлів, неначе з лотоків. Компанія стала ще веселіша. Левко вже зовсім надудлився. Писарша подала другу миску вареників. В веселій світлиці тхнуло горілкою та чехонею. Усі чоловіки говорили, балакали голосно, на все горло. Світлиця стала схожа на шинк; писарша походжала по хаті, мов шинкарка; писар мало пив і був тверезий. Він пив мало, бо йому треба було правувать на своєму конгресі. Розмова в чоловіків прямувала не туди, куди хотів писар: балакали про хазяйство, про недорід хліба, про худобу. Писар все напрямлював розмову про о. Артемія, все ганив та гудив його.

— От і з мене батюшка взяв-таки аж п'ять карбованців, як я женив сина та годив вінчання, — промовив Денис, — з других бере за вінчання по-божому, по три карбованці, а з мене навіщось взяв п'ять. Каже мені: "Ти був головою, ти багатий, в тебе хата під бляшаною покрівлею". А що з того, що в мене хата вкрита бляхою? Хіба та бляха крадена, чи що? Я не вкрав її, а запрацював.

— Ба вкрав! — бовкнув вже п'яненький Левко. — Вкрав, як був волосним. От і забожусь, що вкрав, бо й хату поставив за крадені гроші.

Денис замовк і насупився. Писар похнюпився і —насупився. Він не постеріг, що Левко хоч був п'яниця, але мав в серці природжену чесність, котра виявком виявлялась в йому найбільше тоді, як він був напідпитку. Тоді Левко вивозив язиком, як на лопаті, усю правду, невважаючи ні на кого.

"От і помилився, що затяг у конгрес отого п'яницю. Що в тверезого на умі, те в п'яного на язиці. Ще як бовкне, що й я краду громадські гроші... А! — аж цмакав писар. — Треба хутчій запить горілкою оту його дурну честь".

— Та годі тобі, Левку, базікать! На лиш та випий чарку! Оце буде краще, — сказав писар і подав Левкові чарку. Левко випив.

— Треба подавати на попа прошення архієреєві, — почав писар, — заступіться за мене! Напишемо прошення, спишемо усі його кривди, а ви підпишетесь, та й подамо. А доки ми будемо терпіть! — підбивав писар.

— На кого прошения? На попову наймичку Хотину? О, подамо, подамо на ту бісову дочку. Скиньмо її з парафії. Ота мені Хотина в печінках сидить! Як ми молотили в попа та було прийдемо в пекарню обідать або полуднать, то вона нам на стіл сухарів та черствого хліба! А сама жере паляниці. А борщ для нас зварить в отакісінькому горняті, неначе для дітей! — говорив Левко й показав свого пальця.

— Та ні, Левку! Не в тому річ! — говорив писар.

— Як не в тому річ, то бог з ним! Напишіть, щоб Хотину заслали на Сибір. О, я б її котами драв! Ота мені іродова Хотина! — репетував п'яний Левко, неначе та Хотина була йому перший ворог на селі.

Довго пила та закусювала компанія. Писар все направляв гостей проти о. Артемія.

Вже смерком розійшлися писареві гості та на прощанні все обнімали та цілували писаря.

— І спасибі вам. І простибі вам, Леонтію Петровичу! Вже ми за вас будемо встоювать, як за рідного батька! — говорив десяцький і тричі поцілувався з писарем.

Гості розійшлися. Левка вивели за ворота попід руки.

— Ще одно відро горілки, і о. Артемій полетить з парафії. Побачимо, чиє буде зверху, а чиє насподі! — казав писар жінці. — Дуже загонистий та прудкий став о. Артемій; дуже вже загнався. От ми його й спинимо.

Саме того дня, як писар збирав до себе свій конгрес в село прийшла штундівська проповідниця, якась немолода вже дівка. Вона заночувала в одного чоловіка, цілий вечір навчала не ходить до церкви, молиться вдома, звала попів фарисеями, а дяків — садукеями. Розказувала вона, що була в якомусь панянському монастирі за послушницю, але покинула монастир і пристала до штундів. Цілий вечір вона співала церковні пісні, і співала дуже гарно й дуже гарним та здоровим голосом. Переночувавши в одній хаті, вона другого дня пішла в другу хату, потім в третю. Люде збирались подивиться на неї та послухати пісень. В той саме час десь у селі проявився ще другий штундівський апостол. Люде розказували о. Артемієві, що той штунд ночував в одного чоловіка, розумного й письменного, цілу ніч балакав з тим чоловіком, цілу ніч не давав йому спати, розгортував євангелію, вишукував тексти, змагався та все доказував, що штунда — найкраща віра.

О. Артемій перечув через людей за тих апостолів і зараз написав бомагу в волость, щоб старшина звелів арештувать тих штундів, закинути їх в холодну й випровадить з села. Свою бомагу о. Артемій завів під номер.

Незабаром стійчик приніс о. Артемієві бомагу од писаря, так само заведену під номер. Писар писав, що волосна управа не має ніякого діла до апостолів та черниць, що вона боїться за черниць одповідальності й врешті усього придокладав самому о. Артемієві взяти на себе це діло з штундівськими апостолами, як справу церковну, а не волосну.

"Не хоче допомогти мені! Це він робить мені на злість. Та й сам він якийсь пройдисвіт, бував у бувальцях і, певно, в своїх походинках розгубив і віру й совість..." — подумав о. Артемій.

Тим часом о. Артемій довідався й про писарів конгрес. Писар, мабуть, не дуже щільно зачиняв двері в пекарню, і слова спільців того конгресу якось проскочили крізь щілину, мов горобці, і розлетілись по селі. Вчительша ловила по селі ті горобці на своє сильце й зараз приносила о. Артемієві.

"Ну,потривай же, Леонтію Петровичу! Поки ти мене скинеш з парафії, я тебе тричі зсаджу з твого писарства!" — подумав о. Артемій і задумав написать до мирового посередника лист про усі писареві лихі вчинки та лиходійства.

Тим часом писар сам на себе подав ножа, сам під собою викопав яму. Він дуже вже розібрався, заніссся вгору й вважав на себе не менше, як на якогось горобцівського губернатора. Він не церемонився ні з жидами, ні з мужиками, лаяв їх, скільки потовпилось, а мужикам частенько давав кулаком стусани та потиличники. Він дав приказ по волості, щоб ніхто не насмілювавсь йти до його в волосну канцелярію ні по якому ділу, як тільки надворі смеркне. В той час він писав свої бомаги й не любив, щоб йому тоді хто перебаранчав та одривав його од роботи.

В той час до Горобцівки приїхав з близького містечка один шляхтич, Морочковський, багатенький і поважний в цілій околиці, як дуже порядний і заможний чоловік. Він мав діло в волость, позивався за млин з своїми спільниками. Морочковський не знав про той писарів приказ і, трохи запізнившись, пішов до писаря в волость ввечері.

Двері в волосній управі були заперті, але в вікнах світилось. Морочковський постукав у двері. Писар одсунув засов, одчинив двері й крикнув.

— Ти чого лізеш сюди, стара собако? Хіба не знаєш, що я заборонив ходить в волость ввечері? Геть пішов вон, бо я тобі боки полатаю оцим засовом! І говорив же, й приказував, щоб не лізли сюди до мене ввечері! Ні, таки лізуть, мов ті свині!

— Та я цього приказу не знав. Прийміть мене, пустіть у волость, бо я приїхав по ділу, — обізвався за порогом в темряві шляхтич.

— Чи це ви, Морочковський? Ну пробачайте ж на цей раз: я думав, що то якийсь горобцівський мужик, — почав вже ласкавим голосом говорить писар.

Писар в той час задумав будувать новий дім і збирав для його матеріал. Морочковський мав коні, був багатенький і міг стати йому в пригоді. Через те писар і розпустив медом свій голос.

— Вступіть! Увійдіть! Прошу вас! — просив писар Морочковського.

Морочковський увійшов в управу й розказав про своє діло за млин. Писар швиденько написав потрібну йому бомагу.

— Морочковський! Ви маєте коники, держите й воли. Я оце задумав будувать для себе будинки, комору та возовню. Чи не спромоглися б ви привезти мені кільки хур битого каміння своїми волами та кіньми? Там у вас над Россю стоять вже готові сажні набитого каміння, — говорив писар вже не начальницьким, а благаючим солоденьким голосом.

— Добре. Чом же… привезу, — одповідав добрий Морочковський і мусив дати свою згоду, хоч йому так хотілось возить те каміння для писаря, як хочеться здоровому чоловікові помирать.

Випровадивши Морочковського, писар засунув двері засовом і сів писати. Коли через годину знов хтось заторгав дверима. Писар розсердився.

"І знов лізе якась тварюка! Ото лиха година! Піду та добре вилаю, щоб одучить ту мужву лазити сюди ввечері", — подумав писар.

Він побіг у сіни, одсунув двері й одчинив. На ґанку стояла молодиця. Писар несамовито крикнув.

— Ти якого дідька сюди лізеш, свиняче рило? Чого тобі тут треба, погана мордо собача? Пішла вон з двору! Щоб і дух твій тут не смердів! Пішла геть, а то помордаса вхопиш!

— Та це я! — тихо обізвалась молодиця. То була жінка волосного старшини Леська. Вона була ще й кума писареві.

— Чи це ви, кумо? Оце лишенько! А я думав, що хто чужий. Зайдіть же, будьте ласкаві, та вибачайте мені в цім слові! — просив писар.

— І цур вам, і пек вам, щоб я після цього до вас заходила! — говорила молодиця. — Облаяли мене, неначе останню волоцюгу. Оце який сором!

— Та вибачайте! Зайдіть же! В мене тут і настойка є в шафі. Вип'ємо по чарці! — просив писар.

— Цур тобі з твоєю настойкою! Буде вже з мене й цієї настойки… Я й через твій поріг ніколи не переступлю, — сказала волосного жінка та й пішла з двору.

Через годину знов хтось постукав у двері й застукав кулаком здорово й сміливо, як стукотять п'яні. Писар аж скипів. Він скочив з місця, прожогом кинувся в сіии, одчинив двері. В темряві мріла якась мужицька дрібненька постать.

— Ти чого стукаєш, волоцюго, п'янице? Чого тобі тут треба? А, ти, свиняча мордо! А, ти, п'янице, волоцюго! Чого ти тут бродиш вночі? Чи це тобі шинк, чи що? — крикнув писар і штовхнув чоловічка в груди кулаком. Чоловічок дав сторчака додолу аж через три східці ґанку.

— Чи ти п'яний, чи ти здурів, чи знавіснів, Левонтію? — обізвався внизу чоловічок.

— Чи то ви, тату? Оце, боже мій, яка напасть трапилась! Це ви вже втретє цього вечора стукаєте в двері. А я розлютувавсь та з нестямки… Оце, боже мій! — бідкався писар. — Та вступіть же, тату!

— А бодай тобі добра не було, щоб я до тебе вступав! Бач, як запанів! А ти вже забувся, як пас череду? Забувся, як свині пас? А, ти, свинопасе! — говорив з двору старий Петро Коцюба, невеличкий та вбогий чоловік.

— Хіба ж я зумисне вас штовхнув? Та вибачайте мені, тату, на цей раз! Та вступіть-бо! — просив писар з порога.

— Бодай вже од тебе оступились добрі люде! Я тебе оддав в школу, втрачався на тебе, давав на книжки останні гроші. А він тобі он якої співає! Сам багатієш, а мені од тебе нема ніякої помочі, — сказав Коцюба та й пішов з двору.

— Ну та й причта ж мені трапилась цього вечора! Неначе нечистий увів мене в спокусу! — говорив писар, втретє засовуючи двері засовом.

Писар вернувся в канцелярію й сів за столом. Він розгорнув одну бомагу й почав перечитувать, але читав, читав і ніяк не міг второпать самої сутноти написаного. Несподівані події цього вечора вплутувались в написане, неначе там, в бомазі, було рядочком написано за дві речі. Леоитій Петрович читав одно, а друге недоброхіть лізло йому в голову, неначе воно було списане між рядками. Втямливий зроду й розумний, він не міг нічогісінько розібрать в бомазі, неначе загубив свою тяму десь в сінях та на сходах. Він почухав потилицю й кинув бомагу на стіл. Невеличка лампа світила тільки на один кінець довгого стола, на дзеркало, і слабкий світ од неї ледве досягав до білих стін. Писар витріщив задумані очі на темний куток і задумавсь. Він був знеспокоєний, стурбований і тим стукотом у двері, й випадком з жінкою волосного старшини та з батьком. Неприємна подія добре далась йому в тямки.

"І приніс чорт оту Лесчиху й мого батька! — думав писар. — Тепер піде чутка по селі, піде слава про це й по всій волості, дійде вона й до мирового посередника… запевно, через о. Артемія… Овва! А, погана справа! Люде й без того вже на мене гримають, що я їх часом штовхаю в потилицю, даю стусани в боки та поляпаси по морді. А тут на тобі ще Лесчиху та старого батька! Я-то не дуже вважаю на о. Артемія й не боюся, що він мені пошкодить, — думав Леонтій Петрович. — Але ж оце трапивсь поганий випадок. Можуть мене й справді скинуть з місця. Овва! Народ рознесе по волості, по ярмарках. І принесла ж лиха година сюди старого! І чого йому було сюди сліпцем лізти? І я його вдарив…"

Писар встав і почав никать по канцелярії. Його брови насупились; очі сумно й сердито виглядали з-під густих брів. Він заклав руки в кишені й усе ходив од кутка до кутка, а сумні думи все густіше й густіше насовувались в його голові.

Він дуже засмутився й почав швидше ходить. Тонкі дошки вгинались од його важких ступенів. І йому здалося, що під ним вгинається грунт, що він от-от незабаром провалиться з свого писарства.

"Що ж тоді мені робить, як мене проженуть з місця? Як жити? Хабарі пропали…" — думав писар, никаючи од кутка до кутка.

А нічна пізня доба, надзвичайна мертвота, тиша в канцелярії наводили на його ще більше важких дум. Темні закутки наводили на його сум. В йому розбуркалась вдача селянина, простого, непросвіченого. Темні закутки неначе лякали його; темрява ніби густішала в кутках і насовувалась на середину хати, наполягала на його.

Писар загасив лампу, вийшов надвір і прочумавсь. Холод зараз розігнав його сумні думи.

"Ет! не знати що лізе в голову!" — подумав писар, вертаючись додому.

Поки він дійшов додому, сумні думи його неначе розгубились по дорозі. Він знов почав сердиться на батька.

"І принесло ледащо старого в волость! І чого йому було треба? От і наробив мені клопоту!" — думав писар, вступаючи в свій двір.

І якби тоді в дворі він зустрівся з своїм батьком, то був би ладен дать йому ще одного стусана або потиличника.

Його стріла жінка, глянула на його й спитала:

— Чого це ти такий сумний, неначе в тебе на лиці нахмарило?

— Ат, одчепись! — крикнув він на жінку.

Жінка замовкла й не намагалась, і не насмілилась його більше питать.

"Певно, люде розізлили його в волості своїми позвами", — подумала писарша й більше не питала ні про що свого чоловіка; вона знала норови Леонтія Петровича: раз одрізав, то більше не чепляйсь!

Погано спалось тієї ночі Леонтію Петровичу, і все чудні та важкі сни йому снилися: все верзлось, що він ніби сидить в Богуславі на місці коло Беркового шаплика з смолою та все сьорбає дьоготь ложкою; дьоготь противний, поганий, аж пельку забивав, а він навіщось сьорбає його, неначе накупивсь. То знов йому снилось, що в його на плечах важкий лантух з піском; він несе той мішок до млина молоть і ніяк не потрапить в млин та блукав десь в пущах та нетрях.

Другого дня трохи не світом уся Горобцівка вже досвідчилась, що вчинив писар в волосній управі з Лесчихою та з своїм батьком. Лесчиха хотіла йти до батюшки жалітись на писаря, та не насмілилась. Хитра

молодиця знала, що як розкаже про все вчительші, то це все одно, ніби вона розкаже самому о. Артемієві. Вона бігцем побігла до вчительші.

Лесчиха не помилилась: горобцівська газета була ніби телефонна. Вчительша аж підскочила, як почула таку цікаву новинку. Вона накинула на себе пальто, забулась навіть всунути ноги в колоші і в одних черевиках побігла до батюшки й розказала за випадок з писарем.

О. Артемій слухав і реготавсь. Сусана Уласівна й собі сміялась. Ватя, углядівши вчительшу, втекла в свою кімнату, щоб і не бачиться з нею: вона щиро зненавиділа вчительшу.

— Хі-хі-хі! — реготавсь о. Артемій, ходячи по світлиці, аж за боки брався. —Хі-хі-хі! От комедія — так комедія! Кращої й Гоголь не видумав би! Хі-хі-хі! Та як він лаяв Лесчиху? Погана морда? безхвоста сучка? Сміх, та й годі! Волосного старшини жінка — безхвоста сучка!

— Та так же лаяв, так! Казав на неї: а, ти, безхвоста сучко, куца шкапо! — говорила вчительша й, очевидячки, докладала ще більше своїх поетичних образів, щоб зробить кореспонденцію цікавішою й отрутнішою для писаря.

— Ого-го-го! — аж реготав о. Артемій. — Ой, умру од сміху! А свого батька як він лаяв: старою собакою, чи свинячим хвостом, чи як? Я щось і не попримічав усього, — питав о. Артемій.

— Лаяв і старою собакою, і свинячим хвостом, і непросипленним п'яницею, і злодієм, і старим волоцюгою, — додавала куті ще й свого меду вчительша.

— Ну, нехай старий Коцюба здоровий зносить та в краще вбереться! Гарний синок, нічого казати! Убрав батька на старість в шори, та в убори, та в наритники!

Вчительша осміхалась та аж облизувалась, неначе писаршин кіт, що вкрав та всмак наївся сала. Вона трошки посиділа, побалакала та й пішла.

— Ну вшелепався ж оце писар! Хи-хи-хи! — реготавсь на всю світлицю о. Артемій.

Незабаром придибав і старий Коцюба жалітись на свого сина. Коцюба був невеличкий сухий сивий дідок з добрими ясними очима.

— Вже, батюшко, прошу вашої милості, як буде Левонтій говіть, то хоч накладіть на його покуту за те, що він так зневажає мене, старого. А я ж його оддав до школи! А я ж за останні гроші купував йому книжки, зодягав його. А він… Он яка мені дяка од його на старість! Хлібом-сіллю мені не допоможе, а лайкою так вразить…

І в старого Коцюби закапали сльози з очей і посипались на сиві вуси та на сиву бороду.

— Добре-добре, діду! Я йому цього не спущу. Буде він говіть, я накладу на його важку покуту, бо "хто матір забуває — того й бог карає", — втішав старого Коцюбу о. Артемій.

— От які-то бувають діти! — бідкався старий Коцюба. — Я його вивів в люде, а він… Що з того, що він багатий? Він багатий для себе. А я як був бідний, так і вмру бідним. От і тепер на мені латана свитина і в будень, і в празник. Ет, яка там поміч з тих дітей. Теперечки так на світі, що кожний дбає тільки за себе й для себе.

— Хіба ж це, батюшко, вперше він мене так кривдить та зневажає? Ет! Я його посилав до школи; думав, вивчиться читати, буде мені читать святі молитви та святі книги. А може, думаю, і в святу Лавру піде в ченці, як от Барчин син. Думав я, бачте, може, вийде хоч один в роду праведник та одмолиться за свої й за наші гріхи.

— А з його от і вийшов праведник… — обізвався о. Артемій.

— Ох, де там в світі вже та правда! Правда коло порога тепер сидить, а кривда за столом на покуті… — промовив Коцюба і важко зітхнув, попрощався й вийшов.

— Ну, та й вийшов же з Коцюбиного сина праведник! — сказав о. Артемій до жінки, розказавши їй розмову старого. — Це такий праведник, що і в пекло не потовпиться з гріхами. Сам сатана візьме його в пекло за свого писаря.

"Ну, потривай же, Леонтію Петровичу! Тепер ти сам викопав під собою яму, сам і впадеш в неї, — думав о. Артемій, ходячи по світлиці. — Ой, полетиш ти сторч в яму, аж ноги задереш! Дався ти мені взнаки! розмізчу ж я тебе тепер! Треба зараз написать лист до мирового посередника. Саме, саме добрий час! Їй-богу, напишу листї Спишу за усі його неправди й кривди".

О. Артемій побіг до письмового стола, що стояв в столовій, витяг з шухляди шість листів паперу, заглянув в чорнильницю. В чорнильниці було чорнила тільки на дні. О. Артемій вхопив пляшечку з чорнилом, бурхнув в чорнильницю й спотання налив чорнила сливе вщерть. Він сів за стіл і почав думати.

"Вже коли писати, так писать, щоб і рук не паскудить. Спишу я все його життя", — думав о. Артемій. І він почав, як кажуть, трохи не од Адама: написав, як старий Коцюба оддав сина свого в школу, як хотів вивести його на праведника; написав про те, що Леонтій Петрович тягався по світах, бував в бувальцях, служив в москалях, був військовим писарем, а далі пішов служити на залізну дорогу. Далі написав, як він на залізній дорозі нібито проривав мішки з бакаліями, точив з мішків риж, родзинки, мигдалі, витягав фіги, ріжки, як це все він з компанією продавав крамарям за половину ціни… О. Артемій писав швидко, хапки. Його перо, як несамовите, бігало по папері, пищало, скрипіло,

цвірінькало, як горобець, ще й до того бризкало. За ці бризки на бомагах о. Артемій не раз доставав навіть замітку од консисторських протоєреїв. Спохвату о. Артемій стромляв перо в повну чорнильницю, сягаючи аж до дна. Перо ляпало на стіл, на папір; дві краплі ляпнули на білу стіну й сіли, мов дві мухи. Довго писав він, виливав увесь свій гнів, аж доки рука не зомліла.

О. Артемій втомився, зітхнув і примітив, що для звичайного листа вийшло занадто багато.

"Ох лишенько! Це ж вийде ціле "посланіє"! Треба вкоротить", — подумав о. Артемій.

І він почав вкорочувать, перечитав написане. І швидко потім на фігах, родзинках та мигдалях подекуди простяглася довга смуга од краю листа до краю.

"А! цур йому! Багато честі задля писаря писать за все його життя. Треба приступить просто до діла, — подумав о. Артемій, — спишу його писарські кривди".

І він почав писати про ті кривди і закінчив так: "Якби я списав усі кривди й усю неправду Коцюбенка, то в мене б і паперу в столі на це не стало. Та й хто не знає за ці кривди? Усей світ знає за їх, хіба окрім вас… Хто обдурює людей в волості більше за всіх? Коцюбенко… Хто сипле, як з мішка, штовхани, стусани, помордаси, поляпаси та потиличники мужикам? Він же, той самий Коцюбенко. Хто краде й переводе громадські гроші й кладе в свою кишеню? Коцюбенко. На лагодіння управи громада постановила видать двісті карбованців. А хто бачив той ремонт? П'ять мазалниць обмазали та оббілювали управу за два дні й достали од писаря по восьмигривенику за день. От і все лагодіння! А де ж решта грошей? В кишені в Коцюбенка. Економія дала дубів та деревні на місток. Люде звезли дуби, звезли деревню і склали коло мосту. А де ті дуби? Де та деревня? З неї передніший волосний поставив собі саж для

свиней, а Коцюбенко забрав собі дуби на слупи та підвалини на новий дім. А міст стоїть, як стояв, і сам писар з писаршею раз провалився на мосту. Писар — чоловік лихий, лайливий, битливий. Він бив рідного батька в волосній управі, лаяв волосного жінку, дуже шановну горобцівську матрону, усякими поганими словами, звав її свинячою мордою. Нашу стару титарку лаяв в батька-матір, ще й назвав свинячою порібриною та почеревиною і сухореброю шкапою... Рідного батька звав свинячим хвостом. Він бунтує людей проти мене, пускає в село штундівських проповідників, і вони ходять по селі, мов ті вовки по вулицях серед дня, й збивають з пантелику парафіян. Це не писар, а сам антихрист! Це горобцівська холера, горобцівська панама! Прийміть його з місця й посадіть якогось університетського молодого юриста. Коцюбенко збавить горілкою та п'янством добрі норови в народі на довгі-довгі часи! Йому крамарі несуть рибу, дають м’ясо, борошно дурнички... Це ж хабарник, усім відомий!"

Так закінчив свій лист о. Артемій і, вхопивши в долоню перо, з притиском поставив точку. Перо хруснуло й квакнуло, мов розмізчена жаба. На папері зосталась чорна здорова капка з промінням навкруги. Він перебілував чорняк дуже чистенько, але на кінці таки не вдержав свого баского пера: забризкав добренько й одіслав парубком до мирового посередника.

Мировий прочитав той лист і осміхнувсь.

"Ну, прислав мені о. Артемій цілий горщик приску, та ще й дуже гарячого! — подумав він. — Але треба наїхать та обревізувать горобцівську управу. Треба переглядіть книги. Щось там та є!"

Мировий не довго й гаявся: через тиждень приїхав в Горобцівку, зайшов в волосну управу й почав ревізію. Писар подав йому усі книги. В книгах було все справно записано: увесь прибуток і всі видатки були облічені добре й позаписувані. Усі бомаги були впорядковані й попричіплювані докупи до кожного діла. Мировий довго перевіряв,

переглядав кожне діло, а писар стояв позаду та тільки осміхався собі під ніс: на цьому, мов, не впіймаєш!

Мировий поїхав далі в об'їзд по волості; але куди він не поткнувся, скрізь вже говорили за Коцюбенка й судили його. Недобра слава скрізь пішла за його по всій околиці; бо як кажуть, "добра слава лежить, а недобра слава коней біжить".

"Шкода мені цього Коцюбенка! — думав мировий. — І пише гарно, і писар з його дуже справний. Я знаю, що він краде й бере хабарі. Та й який же писар не краде потроху вкупі з головою? Але Коцюбенка не впіймать по книгах! В його в книгах і в бомагах є усі виправдні документи. Та ба! Доведеться таки скинуть його з місця".

Вернувшись додому, мировий написав в горобцівську волосну управу бомагу, що Коцюбенко втратив місце писаря. Це було на саму "вербу".

Вранці в вербну суботу писар достав бомагу од мирового, сидячи за ділами в управі. Прочитавши бомагу, він зблід, вхопив шапку й пішов додому. Писарші не було вдома: вона побігла за якимсь ділом до дячихи. Серед світлиці стояв вже застелений для обіду стіл. Куховарка поралась в пекарні. Писар, блідий, як смерть, з лютими очима, з розкудланим волоссям на голові, никав по світлиці од кутка до кутка тривожно, швидко, неначе вовк, запертий в клітці. Він усе хапався долонею за голову, запускав пальці в густий чуб і смикав волосся з усієї сили, неначе шукав в чубі собі поради. Але ніякої поради там він не знаходив: його писарство в горобцівській волості пропало навіки. Писар це добре знав, і його тільки брала злість на своїх нібито ворогів та неприхильників. Він був злий і на мужиків, і на Леськову жінку, і на свого батька, а більше од усього на о. Артемія.

— Це його діло! Це він вчинив мені капость! Якби не він, я вдержався б на своєму місці. Недурно ж він посилав свого наймита верхом до мирового. Він послав на мене супліку.

І писар спинивсь коло стола й луснув кулаком об стіл що було сили.

— Я ж йому цього не спущу! Полетить і він з парафії. Буду слати ніби од громади прошения за прошениям до владики, до консисторії. Десять, двадцять прошеннів пошлю, а таки його витурлю з Горобцівки! — галасував писар, бігаючи од кутка до кутка. — Я одніму в його спокій вдень, вкраду в його сон вночі. Я пошкоджу йому, щоб достать наперсного хреста. Я вирву в його з рук того хреста. Я ж тебе обчорню, обганю; станеш ти чорніший од чорної ночі перед своїми начальниками! — говорив голосно писар і показував кулак сволокові та стелі.

Писар знов в одну мить спинивсь коло стола й тріснув кулаком по столі. Тарілки, ножі й виделки загарчали, як собаки, аж підскочили.

— Постайлю дві відрі, поставлю три відрі горілки мужикам! Напою їх, а таки свого дійду! Я ж накручу на його супліку. Я ж йому підставлю стільця під ноги! Бебехне він з Горобцівки! От тоді й я зарегочусь.

І писар мстиво й голосно зареготавсь од злостування, та так чудно, неначе в стайні кінь заіржав. Він знов став коло стола, постояв трохи й знов тарахнув кулаком по столі. Кулак впав на край стола. Стіл перехилився набік. Дві тарілки брязнули об підлогу й розскочились і розбились на дріб'язки. Писар знов зареготався, неначе кінь в степу заіржав.

Перелякана куховарка заглянула в світлицю через двері, зиркнула на писаря. Його вид був лютий, страшний. Молодиця прожогом кинулась в двері, побігла до дяка, вбігла в хату, викликала писаршу в двір і сказала тихо:

— Ой, ідіть швидше додому! З Левонтієм Петровичем щось ніби сталося: бігає по світлиці, нічого не говоре, увесь позеленів, посатанів та все кулаком лупить об стіл. А тарілки впали з стола додолу та й побились на дріб'язки. Щось так неначе він, борони боже, збожеволів або здурів,

вибачайте мені: не то регочеться, не то іржe по-конячій та рве на собі волосся. Ой господи! Так перелякали мене, що в мене аж в душі похололо. Коли б не посадили його в божевільню!

Прибігла писарша й сама злякалась, вглядівши зелений вид та несамовиті очі свого чоловіка.

— Що з тобою? Нащо ти тарілки побив? — спитала писарша.

— Бо мене мировий зсунув з писарства. Ти вже не писарша, я не писар. А все через того... Я ж йому!..

Писарша заплакала. Втираючи сльози, вона втішала й заспокоювала свого чоловіка. Він трохи втихомирився, сів поруч з жінкою на ослоні, обхопив її повний стан рукою й з щирим коханням пригорнув до себе.

— Тепер ти в мене одна втіха на всьому світі. Не журись! Якось будемо жити, — сказав писар і важко зітхнув.

Того-таки дня вчительша зумисне аж тричі пройшла проз самісінькі писареві вікна й блискала своїми великодними очима — просто в самі писаршині очі.

На великодному тижні писар почав складать прошення на батюшку ніби од усієї горобцівської громади. Прошення було написано хитро, облесливо й разом з тим з отрутою. Писар знав, що в консисторію не можна сипать горщик гарячого приску, бо через це можна було б тільки програть діло. І він вилив в консисторію відро сліз та цебер "єлею", але влив туди й чимало крапель отрути, довільних для отруїння одного чоловіка. Писар написав до консисторії ніби молитву, і молитву дуже слізну, написав і до консисторії, і до архієрея заразом, мабуть, щоб прошения не потаїли. Прошения було написане ніби од горобцівської громади.

Прошения було велике й довге. З початку прошения громада писала, що о. Артемій був колись дуже добрий для людей, був правдивим духовним пастирем. Усім він давав тоді пораду — і бідним, й удовам, і сиротам, наводив на добру путь, напутював і старих і малих, вчив і словом і ділом в храмі божому й поза храмом, і громада вже хотіла просить, щоб його настановили в Горобцівці протоєреєм і дали йому золотого хреста. Довге прошения на кінці гнуло одначе зовсім не туди, звідкіль починалось. "Тепер же ми з гіркими та дрібними сльозами в очах шкодуємо, що наш духовний пастир став не такий, який був перше, може, й за гріхи наші. Він у церкві й тепер навчає правди, а поза церквою чинить усякі кривди: розпустив сторожа, титаря й дяка. Сторож і титар небогобоюще крадуть церковні гроші, а дяк потріпує навіть старих і благочестивих дідів, не то що чоловіків та молодиць, усякими непотрібними словами: анциборами, харцизниками, людожерами, шибениками й усякими безглуздими словами. І сам наш духовний отець налаяв нашого писаря, шановного й благочестивого, налаяв, та ще й при людях, антихристом! Він теперечки сам збиває з пантелику людей, навчає на все лихе, піднімає людей проти власті, бо ославив, обговорив і обездовірив перед начальством нашого писаря, Леонтія Коцюбенка, чоловіка чесного, ні в чому поганому не заздрінного, через що наша волость втратила писаря, найліпшого, може, на всю губерню". Громада просила перевести з Горобцівки о. Артемія, а на його місце послать в Горобцівку луччого й вартнішого пастиря.

Писар, хоч і сам писав прошения, але під прошениям сам не підписався. Підписались тільки його приятелі та ті, котрих він підпоював горілкою.

Довго не було одповіді на те прошення з консисторії. Вже аж літом о. Артемій достав бомагу з консисторії, в котрій говорилось, що на його громада жалілась архієрееві, але після справок виявилось, що о. Артемій бере за треби звичайну плату. В консисторії знали й про давнє змагання о. Артемія з писарем, знали, що писар злостує на його.

— Це Коцюбенко підвів під мене підступ! — сказав о. Артемій і постановив виселить Коцюбенка з села.

— Або мені, або йому не буть в Горобцівці! Ми вдвох тут не помиримось! — крикнув о. Артемій.

Він сів за стіл і зараз-таки переробив свій лист до мирового про Коцюбенка: одну переробку назвав кореспонденцією з К. повіту, а другій дав заголовок: "Прощення до київського генерал-губернатора". О. Артемій зараз махнув до Києва.

Він побував в редакції однієї газети, потім другої, показав свою кореспонденцію, жалівся на писаря й просив надрукувать свою допись з села. Але редакції, певно, боялись попекти собі руки тим горщиком приску й не схотіли друкувать. Генерал-губернатор прийняв о. Артемія дуже ласкаво, взяв прошения й обіцяв заступитись за його: обіцяв послать свого урядовця розвідати, розпитать про писаря. О. Артемій вернувся додому спокійніший.

Згодом потім прибіг в Горобцівку урядовець, розвідав, рознюхав і доклав своєму начальникові, що писар Коцюбенко не вчинив нічого такого, за що б заслуговував на виселення з Горобцівки.

О. Артемій і руки опустив: протоєрейського хреста йому все-таки не дали. А писар ставив новий здоровецький дім з бляшаною покрівлею, взяв в посесію землю в сусіднього пана й задумав господарювать, та ще й став сільським "аблакатом". Він, очевидячки, й не думав виселяться з села, а думав закорениться в Горобцівці, поки його й жизності.

Тоді писар почав бити о. Артемія по найпочутливішому місці: по кишені. Він скрізь намовляв людей не платить батюшці за треби або платить вдвоє менше, ніж передніше платили. Парафія стала нікчемною на приносини до церкви. О. Артемій зубожів і почав думать вже про перехід у друге село.

— А хто виграв, а хто програв? — часто говорив писар до своїх приятелів. — Одже я зостанусь в Горобцівці, а він мусить втікать. Отакий кінець нашої тяганини та вотування!

А тим часом, говорячи про це, Коцюбенко важко-важко зітхав: він знав, що вже навіки втратив і добрий, і легкий писарський хлібець.

IX

В кінці літа Леонід Семенович одпросився додому, щоб навідаться до свого батька та трохи спочить. Од останньої станції залізної дороги до батькового хутора було всього верстов з п'ятнадцять. Леонід Семенович найняв візника, вже на вечірнім прузі приїхав в Богуслав, сів на поштову труську чортопхайку і виїхав на високе богуславське взгір'я. З високого пункту перед ним неначе розгорнулась горяна місцина на двадцять верстов навкруги, ніби скам'янівші велетенські хвилі бурхливого моря. Гори й горби, перетяті глибокими долинами та балками, скрізь розбігались на всі боки чередою.

Вечірнє сонце обливало усі гори червонуватим тихим світом. В долинах полягла легка сиза імла й закутувала рядки зелених верб, натякаючи на села, заховані в балках та ярах. Надворі стояла тиша. Леонід Семенович задумавсь, дивлячись на рідні гори.

І на людей дуже практичних часом находять хвилини поезії; і на їх черству душу часом повіває своїм духом поезія чи з синього неба, чи а сизого моря, чи з зеленого лісу, чи з мелодій музики. І вони самі часом незчуються, звідкіль то найшов на їх такий чудний сентименталізм. Леонід Семенович хоч був практичний і зовсім не поетичний чоловік, але мав серце м'яке й добре. Він і сам незчувся, як черкнулась об його крилом ця поетична хвиля, неначе та ластівка, що несподівано влетить у хату через одчинене вікно, політає, покрутиться, мов спішний гість, звеселить хату, випурхне й щезне в зелених гілках в садку.

Він задивився на червонясті гори, впізнав рідні долини й пригорки. Он на горі сяє білими стінами панський дім; вікна неначе горять червоним огнем. Там за горою батьківський хутір. А ондечки далеко на обрії суспіль полягли сизими хмарами ліси та гаї! То горобцівські гори й ліси…

І він пригадав назвища долин та усяких корчом. І думки молодого хлопця наче спустились з тих далеких гір в долину. Там, під тими горами, ставок. Понад ставком розкинулась Горобцівка.

"На тому ставку колись ми плавали човником… з Ватею… Там пробуває Ватя…" — думав молодий хлопець..

І вид Ватин несподівано ніби з'явивсь уявки й став перед ним. Він згадав і її гарні очі, і її чорні брови; повні коралові уста неначе осміхнулись до його принадним осміхом. І той вид заступав усі згадки про інших паннів, котрих він знав, і стояв перед ним, і надив його, і манив.

Леонід Семенович зітхнув.

"Чи помирився зять з о. Артемієм, чи, може, вже до цього часу вони ще гірше полаялись, стали ворогами на смерть? Коли б помирився… коли б помирився… А як не помирився? Чи можна ж буде мені тоді їхать до Ваті? А як мене й не приймуть там?" — думав Леонід Семенович.

І він в думці забажав, щоб настав мир між ними. Його жартовлива, жвава й шумлива вдача вже ніби входила в свої береги, як входить в свої зелені береги весняний бурхливий та шумливий потік. Задума полягла на його чолі, як ті сизі тіні понад горами.

"Як приїду до батька, зараз-таки покатаю конем до Леонтія Петровича, до Фесі, сам їх розпитаю за все, розпитаю про Ватю. А може, вона вже й жениха має… вона з достатками, поважна, тиха на вдачу… Може, вже її хто й посватав. Поїду зараз до Горобцівки, зараз!"

Молодий хлопець вже був ладен звернуть на поворотку до Горобцівки. Його брала нетерплячка. Але він глянув на сонце. Сонце вже ховалось за богуславський ліс.

"Поїду завтра, поїду завтра раненько. Сам за все досвідчусь та довідаюсь. Батько й стара мати нічим не цікавляться; нічого од їх я не допитаюсь. Там то їм клопоту про Ватю та о. Артемія! їм в думці воли та корови. Завтра субота чи неділя… чи то пак субота. В неділю піду до горобцівської церкви: певно, там побачу Ватю".

Вже смерком Леонід Семенович в'їхав в батьків двір. На ґанку нового гарненького домка з бляшаною покрівлею стріли його батько й мати і щиро привітались з ним.

Старий Панасенко був поставний чоловік — високий на зріст, здоровий та плечистий, ще й тепер гарний з лиця. Його карі блискучі очі були й розумні, і трохи хитрі. На його чорноволосій голові, на довгих вусах не видно було ні однієї сивої волосини. Його жінка Марта вже була сивувата, але ще кремезна й поставна. Семен Панасенко брав її удовою. Марта вийшла перший раз заміж за багатиря. Нещерета, прожила з ним два роки й зосталась багатою удовою.

— А що, тату, чи помирився зять з о. Артемієм? — було перше слово Леоніда Семеновича до батька.

— Оце диво! — аж крикнула стара Марта.— Чого тобі це слово перше навернулось на язик?

— Так, спало на думку… — якось заметушившись, обізвався Леонід Семенович.

— І вже! Якби ангол з неба прилетів в Горобцівку, то й він не помирив би їх. О. Артемій скинув зятя з писарства, — сказав старий Панасенко.

— Невже? — аж крикнув Леонід Семенович. І старий трохи догадався, чого то син питається в його за той мир, і розказав йому про всю тяганину, сварку та про всі змагання о. Артемія з писарем. Леонід Семенович сів на лавці й задумавсь. "Втеряв я Ватю, втеряв... А може, старі батьки мої не за все довідались гаразд... Треба самому поїхать до зятя та за все розпитать гаразд".

І цілий той вечір Леонід Семенович був смутний, все задумувавсь, ледве слухав, за що йому казали батьки, одповідав ніби знехотя. Мати зготувала добру вечерю. Старий батько ради сина переодягся: скинув синій старенький жупан і надів сіртук. Він попросив сина до гостинної й посадив його поруч з собою на канапі. Старий любив свого сина, бо він зостався в його один; менші сини його усі повмирали.

Вже за вечерею Леонід Семенович заспокоївсь і розбалакався з батьком та з матір'ю. Батьки розпитували в сина про його службу, а син все звертав на розмову за Горобцівку, про Леонтія Петровича, про Фесю та про їх змагання з о. Артемієм та Сусаною Уласівною.

— Чи вони там вже помирились, чи, може, й досі лаються та змагаються, про це напевно ми не знаємо, бо й зять вже давненько був у нас, та й нам не було часу до його їздить в гості, — в кінці розмови додала мати.

— Поїду я завтра до їх та сам за все розпитаю, — сказав Леонід Семенович.

— То й поїдь, сину! Довідаєшся й нам за все розкажеш. Може, вони вже й помирились. Знаю тільки, що в великий піст і зять і Феся не говіли в горобцівській церкві, а їздили говіть в Комарівку, — додав батько.

— Це поганий знак! — тихо обізвався син і задумавсь. Леонід Семенович ліг в постіль і довго не міг заснуть. Він довго перекидався з одного боку на другий і все думав за Ватю. Його думки літали далеко од

батьківської хати. От він ніби в хаті писаря, розмовляє з сестрою Феодосією, сміється, жартує; от його думки полинули в садок о. Артемія, і він ніби гуляє з Ватею попід старими грушами, потім бачить широкий ставок. Далі блиснула перед ним Рось, заманячіла гребля, заманячів млин… І скрізь він ніби бачив поруч з собою Ватю, ходив з нею, промовляв до неї. І разом несподівано той манячий вид Ваті неначе розсіявся в легкому тумані, ніби розвіявсь імлою. Молодий хлопець заснув міцним сном після далекої й важкої дороги.

Вже сонце підбилося вгору, як Леонід Семенович прокинувся. Після міцного сну він спотання спершу не розібрав, де він знаходиться. Йому здавалось, що він спав в своїй квартирі. Але до його долетів якийсь гук з двору; десь кудкудакали кури, десь ревла корова; чийсь голосний голос кликав когось у дворі, і м'який одбиток того голосу луною долітав до його вуха. Леонід Семенович опам'ятався; його думки прояснились. Щось приємне й миле знов майнуло ніби перед його очима: то був вид не проворної доладної Антосі, а вид Ватин. Той милий образ привиджувався йому, ніби ставав перед його очима, надив його. Якесь приємне почування заворушилось в його серці, мов подих тихого вітру в гарячий пекучий день в спеку.

"Все Ватя й Ватя на моїй думці! Невже я її кохаю? Невже я її тепер так кохаю, як не кохав передніше? Чудне те людське серце!"

Але разом з тим щось неприємне підкинулось до тієї милої згадки, мов важкий дух полиню в пахучому квітнику. Молодий хлопець згадав про зятеву лайку та змагання з о. Артемієм.

— Поїду сам! Поїду й про все досвідчусь сьогодні! — аж голосно промовив Леонід Семенович і при тих словах раптом схопився з ліжка й одкинув обидві половинки віконниць. Ясний світ сонця полився в вікно. Леонід втирив очі в простий батьків двір, в розкидані по дворі залізні плуги, сіялки та п'ятиральники; далі він перевів очі на молодий садочок за штахетами. На молодих грушах та яблунях подекуди червоніли перші червонобокі здорові овочі. Але не поезія повівала на його з молодого

садка. Йому забажалось зостаться тутечки на хуторі, стать хліборобом, орать та сіяти й гроші зароблять. Йому не подобалась служба. Батько намагавсь, щоб він йшов на службу, і тільки ради батька він служив.

"Осточортіла мені та служба! остогидла мені та залежність на службі, чи земській, чи урядовій! Не люблю я кориться та гнуть перед усяким дідьком спину. Нема в світі нічого кращого, як бути незалежним, самостійним. Один хлібороб зовсім самостійний чоловік. От би де пригодились мені Ватині тисячки! — подумав Леонід Семенович. — Прикупив би землі, розвів більше товару, більше волів, розвів би коні, орав би та сіяв та добра наживав і нікого б знать не хотів".

Мати одхилила двері. Її велика постать з'явилась на дверях.

— Вставай, сину, бо вже самовар кипить; кипів та й годі сказав. Вмивайся швидше! — сказала мати. — Батько вже спозаранку натупцявся коло хазяйства і хоче їсти.

Леонід Семенович похапцем вмився, одягся й вийшов до гостинної. В гостинній коло стіни на столі, застеленому білою простою скатертею, шумів самовар. За столом сидів батько й, очевидячки, ждав сина.

— Доспав трохи не до обід: чи не приснився ведмідь? А може, тобі снилось щось краще за ведмедя? — спитав жартуючи батько.

— А я оце думаю пїсля снідання побігти в гості в Горобцівку до Леонтія Петровича. Побачусь, побалакаю, — сказав син, сідаючи за стіл.

— А може, то до когось іншого тягне тебе в Горобцівку? — спитала мати. Син осміхнувся.

— До о. Артемія хоч і не заходь: приймуть тебе там не дуже привітно. О. Артемій, мабуть, зненавидів увесь наш рід через зятя та через Фесю, — промовив батько.

— Я поїду не до о. Артемія. Там то мені клопоту про о. Артемія! — обізвався син.

— Я тебе без обіду не пущу. Феся не знає, що ти приїдеш, і для тебе не зготує смачного обіду, — сказала мати.

Після обіду Леонід Семенович покатав в Горобцівку. В'їхавши в писарів двір, Леонід Семенович углядів велику зміну в дворі: над невеличким домком піднімалась високо вгору на слупах бляшана зелена покрівля; задня й причілкова стіни були вже закидані деревнею. Давніша хата входила в новин дім, сливе як одна тільки чимала горниця.

— Що це в вас за зміна? — спитав Леонід Семенович, поздоровкавшись з писарем та Феодосією.

— Розкорінюємось! На злість нашим ворогам розкорінюємось на місці назавжди! — гукнув Леонтій Петрович. — Тепер нас не викоренить ніякий о. Артемій. Це будую справдешнє панське житло для себе й своїх нащадків.

Леонід Семенович смутно спустив очі й похилив голову.

— Хотів мене о. Артемій виселить трохи не на Сибір, а я, мабуть, швидше випхну його з Горобцівки, — промовив писар.

Леонід Семенович признався зятеві, що хоче поновить знайомість і приятельство з о. Артемієм, що він має думку сватать Ватю.

— Ну, трудно буде вам потрапить поміж ворогами! А ми стали ворогами на смерть. Я й на весіллі в вас не буду, коли ви повінчаєтесь з Ватею, з Горобцівки виїду на той час, стану на царині за селом та буду гукати й одвертать, хто їхатиме до вас на весілля.

І цілісінький вечір в писаря та в писарші тільки й було розмови, що за своє ворогування з о. Артемієм.

— Який же панич тепер наїжджає до Ваті? — випитував Леонід Семенович.

— А дідько їх знає! Я послав би до неї за жениха якогось сажотруса або й самого дідька, та ще й рогатого! — сказав писар.

— А я послала б для неї в світилки та дружки найхвостатіших десять відьом! — обізвалась Феся.

— Тепер їздить до їх клешоногий та видроокий Іцько: закуповує пшеницю. Він оце овдовів. Саме був би гарний жених для Ваті! — сказав писар. — Та між Іцьком і о. Артемієм і різниці неначе й нема.

І цілісінький вечір Леонід тільки чув лайку, та ще лайку, та розмову за змагання, за позви.

— Ой, говоріть вже за що інше, бо не видержу далі! Говоріть хоч про того клешоногого Іцька, все-таки буде якась одличка од о. Артемія, — аж крикнув Леонід Семенович.

"Ну, та й забісована й закатована в їх обох ненависність!" — подумав собі Леонід Семенович.

Другого дня в неділю Леонід Семенович впрохав сестру, щоб вона пішла з ним до церкви. Йому дуже забажалось побачить Ватю.

"Стрінусь у церкві, поклонюся їй: може, вона й мені поклониться… Може, Сусана Уласівна запросить мене до себе на чай. Буду з ними розмовлять, та про писаря не буду й словом згадувать, неначе його й на світі нема. Та й яке мені діло до тієї колотнечі, до того змагання між ними? Я сам по собі, писар сам по собі, а Ватя, певно, ні сюди ні туди, а

може, так само сама по собі. Я знаю, що вона мене любила. Може, й тепер любить", — думав молодий хлопець, прибираючись до церкви.

Вже забевкав дзвін на службу божу. Вже й в усі дзвони продзвонили. Леоніда Семеновича брала нетерплячка. Він наганяв сестру, котра чепляла на себе золоті сережки, намиста й зачісувала голову перед дзеркалом.

— Фесю! станьмо в церкві з правого боку, там де стає Сусана Уласівна з дочкою! — просив Леонід Семенович сестру.

— Про мене, й там станьмо. Ти думаєш я їх боюсь? Не знала, кого лякаться. Овва, які вони мені страшні! — обізвалась Феся, повернувши голову набік од дзеркала. — Од того часу, як о. Артемій скинув з писарства Леонтія Петровича, я стаю в церкві по ліву руку, бо матушка з дочкою все стає по праву руку. Мені й дух їх противний, неначе вони тхнуть козою; і слід їх поганий, смердячий. Де вони пройдуть — неначе тхір походив.

— Та хутчій чепурись!

— Оце як хапаєшся! неначе до тебе приступає! Я оце зумисне приберусь, як на Великдень, щоб вчительша луснула од злості та зависності. Я це хочу запагубить її.

— Але, Фесю, їй-богу, ми прийдемо до церкви на святе "шапкобрання"! Вбирайся мерщій!

— Я вже готова. Ходім, бо й справді опізнимось, — сказала Феодосія, вхопивши в руки зонтик. І вони обоє пішли до церкви.

Писарша й Леонід Семенович і справді застали вже на "Херувими". Вони стали в церкві спереду по правий бік перед Іконостасом. Леонід Семенович все поглядав в одчинені двері в правому притворі.

Після "Херувими" в дверях з'явилась Сусана Уласівна в ясному літньому убранні. За нею слідком ішла Ватя. Леонід Семенович кинув на неї очима й примітив, що вона трохи схудла й зблідла, але через це покращала. Вид її став делікатно-матовий; темні очі стали ніби темніші й ясніші. Перебуті муки та смуток впали на очі й на вид сутінком задуми й смутку. На їй була темно-червона коротенька кофточка з чорними торочками на грудях, на шиї та на рукавах. Цей убір дуже пристававав до її лиця. Щось східне, щось південне світилося в її постаті, в її виду.

Леонід Семенович ледве вдержав в грудях легке зітхання. Він повернув голову, і його очі стрілись з Ватиними очима. В її очах виразно виявилось, од несподіваності, дивування.

Сусана Уласівна зараз угляділа, що писарша стала на її місці. Вона гордо пройшла поперед самою писаршею. Леонід Семенович поклонивсь їй; вона тільки зирнула на його, але не поклонилась йому, гордо перейшла через церкву, перехрестилась перед царськими вратами й стала в лівому притворі. Леонід Семенович поклонився й до Ваті. Ватя зирнула на його, насупилась і ледве кивнула головою. Її густі брови ніби звело докупи, і кінчики брів подались униз. Ватя пішла слідком за матір'ю й собі стала з нею попліч.

"Обидві сердяться! Обидві понадимались. Нащо я запросив до церкви з собою сестру? Треба було йти самому. Може, тоді вони пом'якішали б, і подобрішали, і подивились на мене іншими очима. Ватя насупилась, ледве кивнула до мене головою. Діло пропаще! Це через Фесю! Та й з якої речі їм здоровкаться з сестрою? Ох, і справді трудно потраплять поміж ворогами. Накоїли вони мені лиха".

Як тільки Сусана Уласівна пройшла проз писаршу з надутим лицем, в писарші ніби серце заграло од великої радості. Очі в неї аж блищали, губи аж облизувались, неначе вона покуштувала коржиків з медом. Писарша була рада, що брат навів її на думку стати на тому місці, де Сусана Уласівна завсігди ставала в церкві.

"Вийдемо з церкви, я поцілую брата за цю спасенну думку. Оцим я так допекла Сусані Уласівні до живого!" — думала Феодосія Семенівна й на радощах вдарила аж три поклони.

Сусана Уласівна зобідилась на смерть тією нахабною писаршиною вихваткою.

"Це вона стала на моєму місці мені на злість: привела брата до церкви, щоб насміятись з мене та з Ваті. Дивіться, мов, якого маю брата, та він не буде ваш! — думала Сусана Уласівна, дивлячись поверх іконостаса. — Ну, та й нахабна ж людина! Прибралась, причепурилась, розпиндючилась, начепляла намистів, почепила довгі золоті сережки аж до плечей, наче богуславська міщанка. Істинно розмальований ідол! А братик її, мабуть, прийшов до церкви, щоб подражниться з нами... Ступа... Я — ступа, а Ватя — колода! Нехай її "задні" візьмуть... Нехай вона йде за сажотруса..."

І ці згадки й думки не давали Сусані Уласівні молитись. Вона неначе крізь сон чула, як проспівали "Достойно єсть", як співали святі пісні, як читали молитви, а важкі кривдні слова доти гули й неначе стукотіли в її гордій душі, доки скінчилась служба божа, доки люде з церкви повиходили.

І Ваті здавалось, неначе святі пісні співались десь далеко од неї; неначе до неї доносилась далека луна десь ніби з густого лісу. Інші думки, інші почування розбуркав в її душі колись милий вид. Вона вже почала забувать Леоніда Семеновича, а його самий вид вже ніби розійшовся туманом в її пам'яті. Ласкавий поклін, ласкавий його погляд несподівано розворушив її серце. Давня любов знов виникла несподівано.

На Ватю ніби звідкільсь дихнуло теплом, ароматом садка, пахощами пишного квітника. Серце несподівано затріпалось в грудях. Блискавкою майнули поетичні давні сцени стрічі з милим в садку, на ставку, над Россю, майнули, та й швидко згасли, мов та блискавка. А десь глибоко-

глибоко, ніби на самому дні серця заворушились насмішкуваті жарти й слова, і всі вони виникли гуртом з надзвичайною виразністю. Ватя хотіла молитись, ставала навколішки, починала молитву, а молитва зникала з її пам'яті, а настирливі слова неначе налазили, чеплялись причепою. І молитва забувалась, а важке почування обиди й смішків все більше й дужче збурювало серце гордої дівчини.

Ватя почувала, що сльози приступають до очей, що вона от-от заплаче. І втрачена любов, і втрачене щастя, і ласкаві очі, і давня кривда, й недавній ласкавий позір перепечалили за якусь годину молоду дівчину. Ватя ледве стояла на ногах, насилу простояла до кінця служби божої.

"І чого він прийшов сюди? І чого він кинув на мене очима, ясними, ласкавими, кохаючими? І навіщо він дражнить мене тими очима? Нащо він знов украв у мене спокій і привіз з собою тугу?" — думала бідна дівчина, стоячи навколішки й безнадійно похиливши голову.

"А буду я дивиться, чи поверне Ватя голову, чи хоч раз подивиться на мене", — думав Леонід Семенович.

Він кмітив за Ватею цілу службу божу, не зводив з неї очей. Ватя ні разу не повернула голови, не глянула на той бік, де стояв Леонід Семенович.

"Погано! Пропала моя справа!" — Подумав Леонід Семенович і зітхнув так важко, що Феодосія одвела очі од хмар та янголів в бані й зирнула на брата.

Вже як вдарили в дзвін на "Достойно", у праві двері церкви увійшла вчительша. Вона завсігди ставала в церкві з правого боку коло Сусани Уласівни, щоб не ставать рядом з писаршею по лівому боці. Вчительша прямувала просто до іконостаса на своє місце. Коли зиркі — перед нею стоїть не Сусана Уласівна з Ватею, а писарша з братом. Вчительша аж жахнулась на ході й трохи не крикнула. Її неначе якась невидима сила

спинила віжками. Вона сюди круть — туди верть, повернулась до стіни та й стала перед самісіньким кіотом святого Миколая й трохи не притулилась до його лицем, неначе хотіла сховаться в тому кіоті з колонами. Вчительша витріщила очі на образ та так і простояла до кінця служби. Але все-таки вона на ході встигла примітить, що в писарші в вухах теліпались довгі, здорові золоті сережки. І через ті сережки вона не могла ні хреститись, ні молиться до кінця служби божої. Її аж кинуло в піт, неначе хтось висипав на плечі здорову макітру жару.

Служба божа скінчилась. Народ рушив з церкви. Сусана Уласівна з Ватею вийшли в ліві двері, вчительша — в праві, а побідна писарша гордо підняла голову, попростувала через усю церкву й через бабинець вийшла просто в великі двері. Леонід Семенович поплентавсь слідком за нею.

"Ну, та й помилився ж я, що пішов до церкви з сестрою! Це через неї мені не поклонилась Сусана Уласівна, через неї гордо кивнула головою Ватя. Якби я був пішов до церкви сам, може б, діло вийшло корисніше задля мене; може б, вони й поклонились мені, а я після служби провів би їх трохи; може б, вони подобрішали, розговорились зо мною, а потім запросили б до себе на чай. Це вони одхилились од упертої та завзятущої сестри", — думав Леонід Семенович, простуючи через цвинтар.

Він розсердився на сестру й почав підіймать її на сміх та дражниться з нею.

— Сьогодні бачив я в церкві три панії, — почав Леонід Семенович, — вони усі чогось були червоні, неначе аж пашіли вогнем, мов залізка, витягнуті з жару. Якби хто об котрусь з їх тернув сірничком, те й сірник зайнявся б.

— За яких дам це ти верзеш? Це, певно, про тих червономордих шляхтянок з бровара, що стояли позад нас. Але я не примітила, щоб вони горіли, — обізвалась Феся.

— Які там шляхтянки? Чого пак було горіть тим овечатам? — сказав Леонід Семенович.

— Це, може, ти говориш проти Сусани Уласівни, вчительші та й про Ватю?

— Яку там Ватю! Ватя при тих паніях безвинна ягниця…

— То це ти, мабуть, говориш про мене? Хіба ж я горіла в церкві?

— Атож! Хіба ж ні? — сказав Леонід Семенович.

— А мені чого горіть? Стояла та молилась богу, та й не думала горіть.

— Її-богу, я вже хотів витягти з кишені сірники та здалеки приставить до вчительші! Вже був і руку встромив у кишеню, та тільки побоявся наробить пожежі, — жартував Леонід Семенович.

— Оце, може, й правда! Ця здатна запалить собою сірники й на верству од себе, та ще й проти вітру! — обізвалась Феодосія.

Леонід Семенович вловив очима постать Ватину, котра манячіла малиновою плямою між густим натовпом молодиць та дівчат, між квітчастими хустками, стрічками та вишиваними сорочками. Та постать манила його очі й надила душу. Ватя все одходила од його далі й далі і зникла на довгій вулиці за густими садками. Леонід Семенович почував, що Ватя одсовується од його навіки і вже ніколи не наблизиться до його. Він важко зітхнув.

"Тепер нічого я не вдію не так через себе, як через отих ворогів. Прощай навіки! Знаю, що вже більше нам не доведеться й побачиться", — подумав молодий хлопець і похнюпивсь та й зажурився.

Пообідавши в сестри, Леонід Семенович зараз-таки виїхав до батька.

— А що, сину? Чи був в о. Артемія? Чи бачив Ватю? — спитався в сина батько.

— Ат! — сказав син і тільки рукою махнув. — Ватю бачив тільки в церкві. Сусана Уласівна пройшла проз мене, й не поклонилась мені, і не глянула на мене. В Горобцівці оті вороги зачадили, здається, саме повітря. В мене аж голова запаморочилась од того чаду. Зять аж сичить од злості. Феся пиндючиться, Сусана Уласівна дметься. Цур їй, тій Горобцівці! Я туди зроду-звіку більше не поїду: може, вона запагубила мою долю й мій талан навіки.

— Шкода! — сказала мати. — А Ватині тисячки стали б тобі в пригоді.

— Ой, ще й як стали б! — обізвався батько. — Землі в нас обмаль. Треба б прикупить ще трохи поля, щоб розвести більше хазяйствечко, щоб тобі після нас можна було стать справжнім дідичем властивцем. Ти ж у мене одним один син. Помремо ми, тобі ж усе добро зостанеться, а не комусь іншому.

Леонід Семенович аж зітхнув важко. Йому заманулось і тисячок, але шкода було й Ваті, бо вона в той час ще більше надила його своїми очима та бровами.

— Невже, сину, ти не напитав там, де служиш, будлі-якої грошовитої панни? — спитала мати.

— Ой мамо! напитував я й розглядав, але тепер все панни якісь "безгрішні". А котра й є грошовита, не піде за такого, як я, бо гроші люблять гроші, — одповів син, похиливши голову.

— На Горобцівку нема ніякої надії. Поїду я оце до Антосі. Там хоч ворогами не тхне. Там мені буде легше дихати. Та вона й не без грошей таки, — сказав син перегодя.

— Їдь, сину, і до Антосі. Її батько чоловік грошовитий, — сказав батько.

І син почав вчащать до веселої Антосі і все їздив до неї в гості, доки пробував в гостях у батька.

X

Після служби божої о. Артемій прийшов додому й застав Сусану Уласівну та Ватю за столом коло самовара. Обидві вони пили чай і мовчали. В Ваті очі були ніби смутні й трохи заплакані. На виду розлилася блідота. Ватя сиділа засмучена; мати засмутилась і голову похилила.

— Сьогодні писарша була в церкві, та ще й з братом, — почав казать о. Артемій, сідаючи за стіл.

— Привела брата до церкви, певно, задля того, щоб подражниться з нами. Дивіться, мов! Був би ваш, та не буде, бо ми того не попустимо, — якось смутно обізвалась Сусана Уласівна.

— А бог з ним, з її братом! Не тільки світу, що в вікні, за вікном його ще більше. Тільки мені шкода, що вони тебе, Ватю, дурно тривожать, — сказав о. Артемій.

— Мене? Мені байдужісінько й за писаршу, і за її братів. За мене, тату, не клопочіться, — сказала Ватя гордо. Але по її блідому видові було знать, що для неї за це було зовсім не байдуже. Нервовий тон її голосу виявком виявляв її затаєний смуток.

Батько подивився на дочку довгим допитливим поглядом. Він догадавсь, що Ватя збентежена й сумна.

Ватя випила чай і слова не промовивши. Ласкавий, щирий погляд молодого хлопця не сходив в неї з думки. В серці знов заворушилось приємне почування: одроджувалось кохання. Ватя почувала, що її пригноблене серце знов одходить, як квітка весною. Вона аж жахнулась, бо боялась, щоб та квітка кохання знов удруге не зацвіла новим цвітом. Вона вже й так багато перепечалилась.

Через тижнів зо два Ватя поїхала в гості до Антосі. Антося розказала Ваті, що вона чула новинку од однієї своєї сусіди, а тій сусіді розказувала сама Леонідова мати, що Леонід думав сватать Ватю, навіть зумисне приїздив в Горобцівку, щоб побувать в о. Артемія та побачиться з Ватею, і тільки через ворогування писаря з о. Артемієм він не насміливсь заїхати з візитом до Ваті.

Ватя вернулась додому смутна, як осіння ніч.

Вона перестала говорить з батьком, все чогось ніби сердилась на матір, все чогось гомоніла, чеплялась до матері, ходила надута, бо вважала на їх як на притичину для свого щастя. І батько й мати запримітили таку зміну в Ваті.

— Ватю, чого ти ходиш така засмучена? Чом ти ні з ким не говориш ласкаво? Що це з тобою сталося? До всього чепляєшся, що я зроблю, що я заподію, що я скажу. Не можна до тебе й слова промовить, — промовила Сусана Уласівна до дочки.

— Ат! дайте мені, мамо, спокій! — знехотя обзивалась Ватя і все одходила од матері, неначе втікала од неї.

Згодом до Сусани Уласівни дійшла чутка про те, що Леоніда Семеновича одбило од Ваті завзятуще ворогування писаря та о. Артемія.

Сусана Уласівна догадалась, чого сердиться Ватя й ніби цурається батька. Мати почала змовчувать дочці: їй стало шкода дочки.

Настала осінь. Почалась негода. В старому домі о. Артемія завсігди ніби був вечір. Старий садок кидав сумний сутінок на вікна. Небо то ніби плакало тихими дрібними слізьми, то цілі дні ніби ливцем лило сльози. Дощ хлюпав в вікна, і мокрі вікна ніби хлипали од гірких сліз. Ватя ходила по просторних сумних кімнатах і страшенно нудила світом. Вона брала книжку, хотіла читати — книжка випадала з рук; сідала вона за п'яніно, і весела музика ніби дратувала її, а жалібні мелодії допроваджували до сліз.

"Розбите моє життя! Не бачу я й просвітку в дальшому моєму житті. Сидіти в цих сумних покоях і ждать!.. І чого сподіваться? І чого я діждуся? Нема мені надії... Я живу неначе в монастирі. Через ті змагання, через те нікчемне ворогування я втратила своє щастя. Піду я в монастир, піду в черниці. Там я сховаюсь од тієї лайки, од того дурного змагання, од того злостування старих, котре запагубило моє щастя. Там я знайду спокій, сховаюсь од лихих людей".

Ватя задумалась, ходячи по порожній світлиці; її сумні думи ставали ще сумніші. Вона пригадала, як колись ще малою дівчиною їздила з матір'ю в Лебединський панянський монастир, як вони заходили в келію до старої черниці, материної родички. Келійка старої черниці ясно увиджувалась їй, неначе вона тепер ненароком заглянула в неї: келійка невеличка, світла; в келійці чепурно й гарно, як у віночку. Тихо, привітно й пахучо. Під вікнами в квітнику багацько квіток та зеленого зілля.

На Ватю ніби повівало духом пахощів з тієї келійки, пахло васильками та левкоями, дихало спокоєм.

"Там я знайду спокій в молитві, нікого знати не хочу, нікого й бачить не буду, од усіх одкаснусь!" — думала Ватя, ходячи по світлиці.

За вечірнім чаєм Ватя сказала батькові й матері, що хоче їхать в Лебединський монастир і постригтись в черниці. Батько осміхнувся. Мати насупила брови й задумалась.

— Та то, Ватю, в тебе нерви розходились, розторсались! — обізвався батько. — І де оце молоде покоління понабиралось отієї модної нервовості? Чи воно повишукувало її в книжках чи в лексиконах? От ми, то й не знали про якісь там нерви.

Ватя супилась і мовчала. Цілу пилипівку вона все думала та марила про монастирський спокій, про тиху келію.

На різдво приїхала до неї в гості Антося з сестрами. Гостювали панни цілий день, ще й заночували. Антося недавно була в Києві, була в театрі, бачила оперу "Аіда". Цілий вечір в неї тільки було й розмови, що за оперу. Ватя трохи розважила себе, але монастирські сумні думки все-таки не виходили в неї з голови.

Після од'їзду Антосі й її сестер, ввечері Ватя все думала за монастир, лежачи в постелі. Вона уявляла собі, як вона стане черничкою, як вона в останній раз попрощається з матір'ю і піде на постриг, як на неї надінуть клобук… І чогось її легка мрія одразу перелетіла в інше місце. Ясний поетичний світ повного місяця лився в вікно. Перед нею блиснула картина, неначе освічена бенгальським світлом. Блиснула сцена в опері, сцена з "Аїди": майнули високі пальми, піраміди, майнув артист — герой в військовій зброї, пишний і сміливий, з повними малиновими устами; потім майнула сцена в храмі, в підземній печері під храмом, в котрій жерці закладають камінням героя й героїню на смерть, страшну, голодну.

Ватя аж затрусилась і злякалась. Думка про живе життя манила її, а палкі чорні очі дражнили її мрії. Чогось одразу здалося їй, що вона саму себе хоче живцем замурувать в чернечій келії, як замурували Аїду під храмом.

Ватя аж здригнулася, аж жахнулась.

"Я хочу сама себе замурувать живцем в монастирі. А що буде, як потім оживе моє серце? Як тоді я вийду з тієї могили? І чи вийду? Ні! Там мені вже буть до смерті! Не маю я потягу до монастиря. Ні! Краще поїду я в місто та піду на вищі курси, засяду до науки".

І довго сон утікав од неї, і довго вона не могла навіть заплющить очей. А місяць лив в вікна веселий світ. В вікнах білів старий садок, вкритий білим та сизим густим інеєм. Поезія тихої зимньої ночі одганяла все далі та далі сумні думи про монастир.

"Це я з нестямки та нетямучості надумалась йти в черниці. Поїду завтра до Антосі та спитаю в неї поради, що мені діяти, що вчинить", — подумала Ватя в дрімоті.

І вона другого дня поїхала до Антосі на пораду. Довго вони радились і постановили їхать вдвох до Петербурга на дівочі вищі курси.

Вернувшись додому, Ватя сказала батькові за чаєм:

— Тату! я покинула думку про монастир.

— То й добре зробила. Я таки й думав, що на тебе найшло вередування, — знехотя обізвався батько.

— Ми оце з Антосею думаємо їхать до Петербурга та ходити на дівочі курси. Треба ж нам думать про шматок хліба заздалегідь.

— Так зарані? Ще тобі рано думать за шматок хліба! Хіба в нас хліба нема? — сказав батько.

— Хліб тепер в нас є, але треба дбать і за будуще. Нам заманулось вчитись. Ми сидимо на селах та тільки час дурно марнуємо, — сказала Ватя.

О. Артемій тільки порушив плечима мовчки. Він знав, що з тих замірів нічого путящого не вийде.

Ватя познаходила свої шкільні книжки, засіла за книжки, часто їздила до Антосі. Вони вчились вкупі, переглядали вивчене. Але швидко ті давно вивчені книжки остогидли їм обом. Вони їх покинули. Антося раяла Ваті їхать до Києва і вчиться в консерваторії, щоб вивчитись на артистку або вчительку музики.

— Мамо! Я вже передумала йти на курси. Наука мені не дається. Поїду я до Києва та вчитимусь музики в консерваторії, — сказала Ватя до матері.

Мати розказала про цю Ватину думку о. Артеміеві.

— От тобі й на! Ватя зовсім розвередувалась з нудьги. Місяць в думках побула черницею, місяць — курсисткою і, певно, місяць буде артисткою та й вернеться додому простою Ватею, — сказав насмішкувато батько.

— Щось вона дуже швидко змінює професії, — сказала мати.

— То певна річ, що з тих її професій нічого не вийде. Треба напитувать для Ваті жениха, та ще й не гаяться.

Ватя знов поїхала до Антосі. І вони вдвох довго марили, як гарно буть артисткою.

— Я вивчусь на співачку, а ти вивчишся грать на фортеп'яні. Я маю потяг до опери, — говорила Антося.

— А я буду давать концерти на фортеп'яні, як справжня артистка. Добудемо собі лаврів, — говорила Ватя.

— Я буду співать в концертах, а ти мені будеш приграваті. Об'їдемо усю Росію, побачимо світу! — тягла далі Антося.

— А як добудемо слави в Росії, поїдемо й за границю. Ще більше побачимо світу. Може, доплентаємось і до Америки.

— А чом же! Напелехаємо лаврів, як бутвини в огороді, повнісінькі приполи, ще й у Горобцівку привеземо. І справді! Чого ми будемо киснуть в цих селах? Що ми тут висидимо? — вже не жартуючи говорила Антося.

— Ніякого дідька не висидимо! Тільки нудьги наберемось! — аж сердилась Ватя. — Ой, як мені хочеться побачить світ!

— Не журись, Ватю! В тебе є талант до музики, а в мене до співу. Наші батьки мають багацько грошей. І вчиться буде весело, а добувати слави та лаврів буде ще веселіше. Душа моя чує, що я матиму великий поспіх у співах на сцені. Тоді я матиму й засіб, щоб животіти на світі.

— Як вернемось до Горобцівки з оберемками лаврів, от тоді писарша скрутиться од злості! — сказала Ватя.

— Тямить вона в тих лаврах! Якби для неї ті лаври, що кропивою звуться, то це вона втямила б добре. Я цими горобцівськими лаврами нещадимо дала б їй прочуханки, — жартувала Антося й реготалась.

— А я нещадимо нажалила б язика, щоб дать цій брехусі пам'ятного! — обізвалась Ватя й собі зареготалась.

— Ой Ватю! от коли б мені спосудилось потрапить на оперну сцену! — говорила Антося. — Як я грала б! Як я співала б! Увесь театр здурів би,

якби мені довелось грать роль Маргарити в "Фавсті". А! я ту Маргариту так вдала б, так встругнула, що всі очамріли б з дива.

І Антося стала проти чималого дзеркала, завела веселої дрібної пісні й почала ніби грати роль Маргарити, передражнювала артисток. Антося вдавала, ніби надіває на руки браслети, на пальці — перстні, чепляє в вуха сережки, чепляє дороге намисто.

З великою грацією вона повертала голову, дивилась то на одну сережку, то на другу, оглядала намисто, закидала голову назад, наддавала очам втому, осміхалась до себе в дзеркалі, потім реготалась, сварилась пальчиком на свій одбиток в дзеркалі. Вона милувалась собою, кокетувала, лишала уста, блискала зубками.

— Яка я гарна! Яка я пишна в золотих сережках, в діяментах! Як блищить золото! Як блищать мої очі при золотії Ой, гарна я стала! Здуріє мій Фавст, як углядить мене в цьому убранні! — співала Антося, імпровізуючи слова.

Вона знов запишалась, блиснула зубками й посварилась на себе в дзеркало пальчиком.

— А, яка гарна моя вишивана сорочка! Тра-ля-ля! тра-ля-ля! Ой, як бряжчить моє діяментове намисто! Тру-лю-лю! тру-лю-лю!

І Антося підставляла до дзеркала то один рукав вишиваної сорочки, то другий, то брязкала разками скляних простих бусів на шиї.

— Хи-хи-хи! — засміялась Антося до дзеркала, блиснувши зубками, і посварилась на себе в дзеркало. —Хи-хи-хи!

І Антося сама зареготалась щирим реготом, мабуть, а свого діяментового намиста.

— Ой, як гарно блищить моє ізомрудне намисто! Я за його аж сорок копійок заплатила богуславській Рухлі. Хи-хи-хи! Тра-ля-ля!

І Антося зареготалась на всю світлицю з тих богуславських діяментів. Ватя й собі зареготалась. Зареготались і менші Антосині сестри. Світлиця аж дзвеніла одлясками од реготу.

— Ну та й гарна ж справді з тебе вийшла б Маргарита! — аж крикнула Ватя.

— А ти ж думала як! Мені аби б тільки доступиться до тієї сцени, а там я вже показала б себе.

Порадившись та посміявшись, Ватя вернулась додому багато веселіша.

Але Ваті не довелось їхать до Києва, щоб вчиться в консерваторії та добуть собі потім і слави, й засобу для свого животіння на світі.

Після великодніх свят о. Артемій зустрівся на ярмарку в містечку з дияконом Добриловським. Диякон вже докладно знав про всі події в Горобцівці. Він знав, що Леонід Семенович приїздив в Горобцівку до писаря і що він вернувсь на батьків хутір, не побувавши з одвідинами в о. Артемія. Він знав, що "з того пива не вийде дива", заздалегідь напитав гарного панича семінариста десь аж в Уманщині й заманив його спершу до себе в гості. Він потім нараяв йому поїхати до о. Артемія й подивиться на Ватю.

— Отче благочинний! В мене є один семінарист на приміті, — сказав Добриловський до о. Артемія нишком, ніби по секрету, — якщо дозволите, то я приїду до вас з ним та покажу його вам. Хоч той панич син бідного диякона, але гарний, хоч з лиця води напийся! Я знаю, що він буде уподобний панні. Тільки він убогий, ой який убогий! як той Іов на гноїщі!

— Та за це клопоту мені мало, — обізвався тихенько о. Артемій, — знайдемо чим причепурить його; знайдеться, чим і хабара підсунуть в консисторію, щоб достать добру парафію для його. Привозьте! Не гайте часу!

І Добриловський привіз того панича до о. Артемія. Він звався Степан Веледніцький. То був високий на зріст, поставний, пишний блондин з синіми очима. Ваті він одразу сподобавсь. Вона покинула усі думки та гадки за монастир і за консерваторію. Веледніцький пробував в Добриловського й звідтіль ціле літо вчащав до Ваті.

Восени він повінчався з Ватею, а о. Артемій своїми грішми допоміг йому в консисторії зайнять добру парафію. З Ваті вийшла дуже добра й розумна хазяйка, якою була й її мати.

А тим часом писар не давав спокою о. Артеміеві, намовляв проти його громаду, вигадував якісь діла й сипав на його прошения нібито од громади в консисторію. Писар дав таку направу громадянам, що доходи й приносини для о. Артемія поменшали сливе вдвоє.

Писар помаленьку та потихеньку викопав під о. Артемієм чималу яму. Але й сам необережний о. Артемій самохіть додав рук, щоб поширить під собою ту яму.

Вже давненько о. Артемій збудував в Горобцівці здорову чудову церкву, але коло церкви стриміла, нарізко од церкви, стара дзвініця, зчорніла, низька, присадкувата й широка, неначе стара печериця.

О. Артемій звелів розкидать стару дзвіницю й збудував нову, гарненьку, височеньку, притуливши її до самої церкви. Вже й дзвіницю посвятили, але на цвинтарі валялась сила деревні, дощок, обаполків, трісок та здорового каміння, що зосталось од мурування фундаменту. О. Артемій в малі празники все запрохував людей зостаться після служби божої, прибрати та зчистить цвинтар, само по собі без плати. Люде не

слухали і, звичайно байдужні до громадської справи, усі розходились додому. Тим часом наймать робітників не було за що. О. Артемій пішов на хитрощі.

Восени, в один невеличкий празник, він звелів титареві поставить коло церкви столи, зготувать закуску й випивачку. Титар понаставляв мисок та полумисків з таранею, з салом, з солоними огірками, з чехонею, пирогами та смаженою капустою; кругом стола поставив пляшки з горілкою, а щоб заманить та підмогоричить людей, о. Артемій звелів серед столів поставить довгий рядок бутлів, але не з горілкою, а з водою. Стіл аж захряс під усякими потравами та бутлями.

Люде вийшли з церкви, і як угляділи батарею пляшок та бутлів, то так усі й кинулись до роботи: поскочували та поскладали в кутку цвинтаря колоддя, оцупалки, обаполки; важкі камінюки трохи не на руках позносили під баркан. В одну мить зчистили й очепурили цвинтар так, що й трісочки, і скалочки, навіть оскомелка нігде не зосталось.

О. Артемій вийшов з церкви, поблагословив трапезу. Люде, втираючи з лобів піт, позирали з смаком на здорові графини та бутлі, вже наперед смакуючи не так закускою, як випивачкою. О. Артемій випив сам до людей, почастував титаря, а титар почастував чоловіків, але він частував все з малих пляшок. Уся закуска в одну мить зникла, ніби вогнем згоріла. Усім досталось по дві чарки горілки.

— Ой титарю! коли б хутчій достягти нам оті здоровецькі бутлі! — обізвався один нахабний чоловік, котрий мав велику припадку до горілки.

— Та то не горілка, а вода! — обізвався о. Артемій. — Я знав, що після важкої роботи буде людям душно, та для прохолоди звелів понаставлять холодної води. Та в панів же скрізь ставляють воду на стіл, як обідають. А вода погожа та холодна, — з моєї криниці!

О. Артемій налив стакан води й випив з півстакана, ще й вуса обсмоктав.

— А! та й добра ж вода! — промовив о. Артемій насмішкувато.

Чоловіки тільки зирнули один на одного й почухали потилиці. Вони зараз збагнули своїм розумом ту мудрацію отця Артемія.

О. Артемій подякував громадянам за послухання, попрощався, надів шапку й швиденько майнув з цвинтаря. Люде, як обступили стіл, так і стояли навкруги стола, ніби сподівались якогось чуда, щоб з води в бутлях стала горілка. Постояли, постояли вони, але, дивлячись, що таке чудо не здіялось, мусили помаленьку рушать додому.

— Ну та й мудрий же наш батюшка! Еге! Отаку штуку удрав, — гомоніли чоловіки, розходячись.

— Чи ти ба, як гарно піддурив! А я думав, що то все горілка, та так працював, так падкував! А то свята кринична вода. Я сам оце покуштував, — казав другий чоловік.

Люде були лихі, що батюшка встругнув таку штуку, і почали гомоніть по селі та ганить о. Артемія, що він хибний і облесливий чоловік. Хоч писар сам і не був тоді в церкві, але чутка про хитрощі та мудрощі о. Артемія зараз дійшла до його. Писар вже прохолов од своєї злості й теперечки задумав поглузувать з о. Артемія: він задумав написать на його вірші й нещадимо обсміять його.

Того ж таки вечора писар, наскрізь проминутий злістю, сів за стіл, узяв листок паперу й перо в зуби і почав митикувать, щоб написати смішні вірші. Він писав і сам реготавсь. Жінка виглянула з кімнати.

— Що ти там таке смішне пишеш, що аж сам регочешся? — спитала вона в чоловіка.

— Те, що тобі не варт і не слід знать, — сказав писар.

— Та скажи-бо! І що то він пише?

— Одчепись! Ти мені заважаєш писать. Йди собі в пекарню до роботи.

— Оце лишенько! Та скажи-бо! Хіба таки не можна сказать? — аж благала писарша.

— Тікай! — крикнув на неї сердито писар. — Одчепись од моєї душі! Це тобі не жарти! Геть з хати!

Писарша потихеньку вийшла й двері причинила. Хоч писар був прозаїк трохи не на всю губерню, як він сам думав за себе, але поет з його був нездатний, поганий. Вірші його вийшли насмішкуваті й ущипливі, але зовсім недоладні. Вони починались так:

Скакав, стрибав, брикав, хвицав, — доки дострибався,

Роздявила верша рота — хап! в вершу попався!

Звідсіль тісно, звідтіль тисне, верша ззаду муля.

"Ой господи милосердний, спаси ж мою душу!"

І борсався й побивався — верша не пускає;

І просився, і молився, потім вершу лає:

"Чи ти знаєш, гидка вершо, шо я чудотворець?

Натворив я за ввесь свій вік чуда повну жменю:

Чисту воду претворив я в спиртову горілку,

Напоїв я сімсот дурнів й одну стару дівку,

Та й дурнички залатав я на цвинтарі дірку"…

Писар нанизав таких перлин поезії цілу низку, списав ними увесь лист навкруги, добирав та ставив рядком такі рифми, що одна рифма витріщала очі на сусіду, мов перелякана вівця на вовка.

Писар перебідував свій утвір церковними буквами, і хоч нічого не казав про їх жінці, але таки не втерпів, щоб не прочитати їх своїм приятелям та не поглузувать з батюшки. Запечатавши в конверт, написавши адрес, писар вночі зайшов через садок й уткнув пакет в щілину дверей, котрі виходили в садок.

О. Артемій, вставши вранці, одчинив двері в садок і знайшов пакет. Він розгорнув його, прочитав і одразу догадався, хто стулив ті вірші. Прочитавши Сусані Уласівні ту поему, о. Артемій написав внизу свою рецензію:

"Писала дурна писака, накрутила хвостом писаці собака; вірші писані дьогтем, а писав їх, певно, богуславський дігтяр Лейба. Погано! Варто поставить нуля! Таланту в автора стільки, скільки в дияконового кудлатого Рябка, а поезії в віршах стільки, скільки в Берковій ярмулці. Погано! В віршомази не годишся. Єдиними читальниками цих дурних віршів будуть хіба миші та пацюки".

І о. Артемій написав на віршах єдиницю, запечатав в новий пакет, написав зверху на пакеті, що посилається з Богуслава, приліпив марку, написав писарів адрес й одіслав на богуславську поштову станцію.

Довго о. Артемій бідкався, морочивсь, але після того мусив-таки для свого спокою покинуть Горобцівку й перейшов на іншу парафію, помінявшись на парафію з своїй старшим зятем.

— А що! А чий батько дужчий? — чванився писар після того перед людьми. — А хто кого подужав? Я таки доказав, що я був горобцівським губернатором, бо зсадив з місця навіть благочинного.

І в той час, як писар справляв свої вхідчини в новий дім та переносний, о. Артемій справляв свої вихідчини на нову парафію.

Не довелося й Антосі грати на сцені роль Маргарити. Вона незабаром потім достала од Леоніда Семеновича лист, потім другий. Між ними почалось листування. Леонід Семенович другого літа знов прибув до батька й почав вчащать до Антосі в гості. Там не було ні писарші, ні вчительші, і вони їх не розраяли й не розсудили, щоб їх розлучить. Він посватав Антосю й виїхав з батькового хутора вдвох з молодою жінкою.

1893 року 4 липня